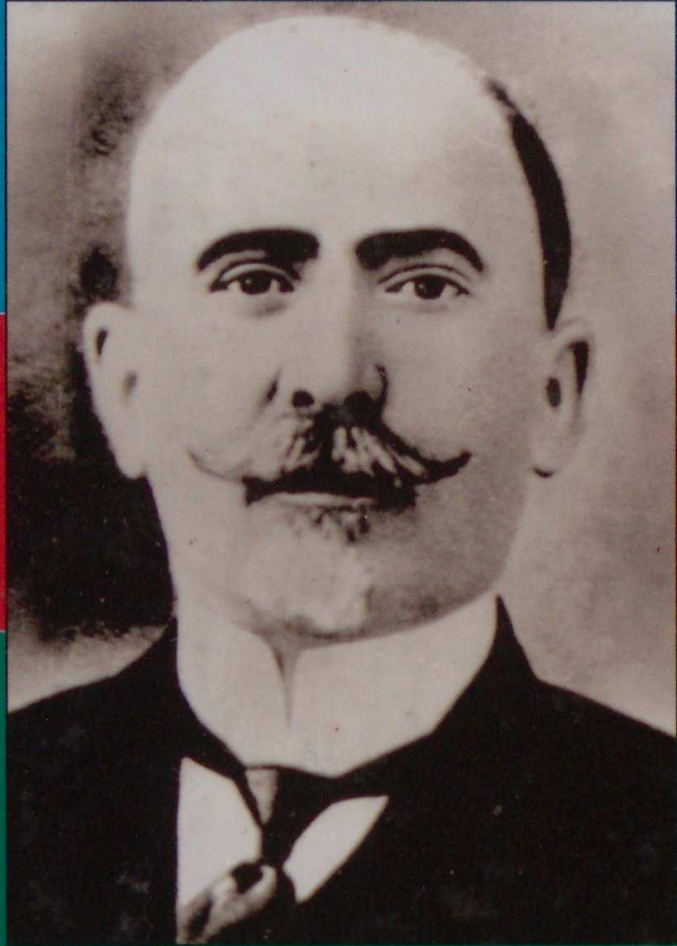

Veydəddin PİRƏLİYEV
/ Vidadi Həsənoğlu /

FİRUDİN BƏY
KÖÇƏRLİNİN
PUBLİSİSTİKASI

VEYDƏDDİN PİRƏLİYEV
/ VİDADI HƏSƏNOĞLU /

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN
PUBLİSİSTİKASI

ab. ölk.
F. Köçerli adına
Respublika Uşaq
KİTABXANASI
92668

BAKI - 2010

kası

air,
rev
lun
ası
vir.
ah
vq
s-
",
v-
z-
r-
i-
r-
a
7
7

Kitabın elmi redaktoru: Filologiya elmləri doktoru,
professor X.Q.Məmmədov.

Rəylər: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin "Dünya və Azərbaycan
Ədəbiyyatı tarixi" kafedrası.

Kafedra müdiri: Filologiya elmləri doktoru , professor
H.Qasımov.

Bakı Dövlət Universitetinin "Klassik
Azərbaycan Ədəbiyyatı" kafedrası.

Kafedra müdiri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Q. Namazov.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
"Yeni dövr Ədəbiyyatı" şöbəsi.

Şöbə müdiri: Filologiya elmləri doktoru, professor
Ə.Məmmədli.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, pedaqoq, şair,
publisist, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü Pireliyev
Veydəddin Həsən (Vidadi Həsənoğlu) oğlunun "Firidun
bəy Köçərli'nin publisistikası" adlı bu monoqrafiyası
müqəddimədən, beş fəsil və iki məqalədən ibarətdir.
Birinci fəsil "F.Köçərli publisistikasında milli intibah
məsələsi", ikinci fəsil "F.Köçərli publisistikasında xalq
maarif məsələləri", üçüncü fəsil "Azərbaycan publisis-
tikasının inkişaf mərhələləri və F.Köçərli publisistikası",
dördüncü fəsil "F. Köçərli publisistikasında bədii ədəbiy-
yatdan istifadə üsulları", beşinci fəsil "F.Köçərli publisis-
tikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri", Firidun bəy Köçər-
linin "Ana dili" və V.Pireliyevin "Ana dili məqaləsi: mü-
bahisələr və müzakirələr" məqalələrindən ibarətdir.
Kitab ali məktəbin humanitar, filologiya və jurnalistika
fakültələrində oxuyan tələbələr, müəllimlər, həmçinin
elmi araşdırmalar aparan maqistrlər və doktorantlar, o
cümlədən publisistika fəaliyyəti ilə məşğul olan və ya
olmaq istəyən hər kəs üçün yaxşı vəsait, dəyərli
mənbə ola bilər.

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Müqəddimə 5
2. I-Fəsil. F.Köçərli publisistikasında milli intibah məsələsi 76
3. I I-Fəsil. F.Köçərli publisistikasında xalq maarifi məsələləri 151
4. I I I-fəsil. Azərbaycan publisistikasının inkişaf mərhələləri və F.Köçərli publisistikası 202
5. IV-Fəsil. F.Köçərli publisistikasında bədii ədəbiyyatdan istifadə üsulları 223
6. V-Fəsil. F.Köçərli publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri 261
7. Firidun bəy Köçərlinin "Ana dili" məqaləsi 308
8. "Ana dili" məqaləsi: mübhisələr və müzakirələr 314
9. Nəticə 321
10. İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı 324

*Bu kitabı atam Həsən Pirəlioğlunun
əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

M Ü Q Ə D D İ M Ə

Firidun bəy Köçərli: pedaqoq, alim, publisist...

Azərbaycan pedaqoji irsini Seyid Əzim Şirvanidən, ədəbi tənqidini və ədəbiyyatşünaslıq elmini Mirzə Fətəli Axundzadədən və publisistikasını Həsən bəy Zərdabidən sonra ləyaqətlə davam etdirən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri Firidun bəy Köçərli olmuşdur. F.Köçərli özündən sonra, Azərbaycan ədəbiyyatının xəzinəsinə otuz beş illik ədəbi, elmi, pedaqoji, publisist materiallarla zəngin böyük irs miras qoymuşdur. O, "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı", "Mirzə Fətəli Axundzadə", "Balalara hədiyyə" və bu kimi bir çox əsərlər hədiyyə etmişdir. "Firidun bəyin vətənə, xalqa, onun çox qədim və zəngin söz sənətinə, uşaqların bədii zövq tərbiyəsinə dərin məhəbbətini əks etdirən "Balalara hədiyyə" ancaq yeniyetmələrin deyil, böyüklərin də qəlbine sığal vermək, onlarda xalqın ibratamiz mədəniyyət tarixinə sevgi hissləri oyadıb yaşatmaq məramı izləyir. Balalara "hədiyyə"ni müəllif vətən və millət qarşısında öz borcu sayır". (93,419) Firidun bəy Köçərli iki cilidlik məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", 200-dən artıq publisist məqalə, çoxsaylı tərcümələr, o cümlədən dərş vəsaitlərinin müəllifidir.

Yaşadığı dövrdə baş verən ədəbi prosesləri daima diqqət mərkəzində saxlayan F.Köçərli ədəbiyyatda tənqidi

realizmin, demokratik meyillərin; maarifçiliyin inkişaf etdirilməsinə sanballı töhvələr vermişdir. Ədibin özündən əvvəlki yazıçı və şairlərin, həmçinin dövrünün, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, A.Səhhet, Y.V.Çəmən-zəminli kimi görkəmli nümayəndələri, mətbuat, əsasən, "Molla Nəsrəddin" jurnalı haqqında söylədiyi dəyərli fikirlər, qiymətli məsləhətlər araşdırılma baxımından bu gün də çox maraqlıdır.

F. Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" əsərini yazmış, orjinal fikirlər söyləmiş, faktlar üzə çıxarmışdır. Bu əsərdə, XV əsrdən XX əsrə qədər ki, dövrdə yaşayan M. Füzuli, M. P. Vaqif, M. F. Axundzadə, Q. Zakir, S. Ə. Şirvani kimi görkəmli şəxslərin yaradıcılığına həsr olunmuş araşdırmalar, ona dəlalət edir ki, ədib Azərbaycan ədəbiyyatını çox gözəl bilmiş, onun tarixi haqqında müfəssəl məlumatla malik olmuşdur.

Yüz iyirmi doqquz şairin irsi və tərcümeyi halı haqqında ilk dəfə geniş məlumat, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M. F. Axundzadə haqqında ilk kitab və bir çox başqa məlumatlar Firidun bəy Köçərli ədəbi çeşməsinin nemətidir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii nəsr, dramaturgiya C.Məmmədquluzadənin, yeni satirik şeir M. Ə.Sabirin, musiqi-opera Ü.Hacıbəyovun üzərinə düşmüşdü, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid və publisistika bütövlükdə Firidun bəy Köçərlinin çiyinlərində öz təşəkkülünü tapmışdır.

Azərbaycanın ədəbi ictimaiyyətinə Firidun bəy Köçərli

kifayət qədər tanışdır və onun yaradıcılığı daima Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqət mərkəzində olubdur. Ancaq, Azərbaycan oxucusu ədib haqqında, daha doğrusu onun publisistikası haqqında geniş məlumata malik deyil. F. Köçərlinin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar akademik B. Nəbiyevin "Firidun bəy Köçərli" monoqrafiyası və akademik K. Talıbzadənin redaktorluğu ilə "Seçilmiş əsərləri" kitab halında 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur. Həmin vaxtdan keçən müddət ərzində bəzi xırda işlər istisna olunmaqla, demək olar ki, ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında əhəmiyyətli işlər görülməmiş, publisistikası isə tamamilə tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının ən keşməkeşli və qızğın, intibah dövrünü, XIX və XX əsrlərin hüdudlarında yaşamış, rəngarəng bir zamanın təfəssatlı tarixini yaratmışdır. Lakin ona qarşı olan soyuq münasibət bu günə kimi oxucu auditoriyasına bəlli deyil və haqlı olaraq ziyalı təbəqəsində ikrah hissi doğurur. Qarşıdan pədaqoq-alimin anadan olmasının 150 illik yubileyi (2013) gəlir. İnanırıq ki, dövlətimiz bu tarixi diqqətdən kənar qoymayacaq, Firidun bəy Köçərlinin adına layiq yubiley tədbirləri keçirəcəkdir.

Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Ədibin "Köçərli" kimi tanınmasının tarixi kökləri mövcuddur. Onun ulu babalarından olan Məhəmməd Cavanşir mahalının Köçərli kəndindən Şuşaya köçmüş, şəhərin şimal-qərbində yurd

salmış və sonralar onun övladları Köçərli kimi tanınmışdır.

F. Köçərli "ibtidai təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində almış, 1876-cı ildə atasının arzusu ilə rus məktəbinə daxil olmuşdur. Məşhur rus pedaqoqu A. O. Çernyayevskinin (1840-1897) Qafqaz şəhərlərini gəzərək Qori seminariyasına tələbələr cəm etdiyini görən F. Köçərlidə təhsilini daha da, artırmaq marağı oyanır. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasına oxumağa gedir." (93,412)

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası 1876-cı ildə açılsa da, Azərbaycan bölməsi 1879-cu ildə təsis edilmiş və A. O. Çernyayevski şöbəyə müfəttiş təyin edilmişdir.

Arzusunu reallığa çevirmək istəyən F. Köçərli 1879-cü ildə Qori şəhərinə gəlmiş, imtahanları müvəffəqiyyətlə verərək seminariyanın Azərbaycan dili bölməsinə daxil olmuşdur.

F. Köçərli 1879-1885-ci illərdə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. Sonralar Azərbaycan maarifinin inkişafında görkəmli xidmətləri olan Səfərəli bəy Vəlibəyov (1861-1902), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Mahmud bəy Mahmudbəyov (1859-1923) və başqaları ilə F. Köçərlinin tanışlığı seminariyada təhsil aldığı dövrə təsadüf edir.

F. Köçərli zəhməti, bacarığı, əməksevərliyi və çalışqanlığı sayəsində qısa zaman kəsiyində seminariyanın həyatına uyğunlaşır, rus dili və rus ədəbiyyatını dərindən öyrənir, qabaqcıl tələbələrdən biri olur. "1880-1881-ci dərslərinə aid sinif jurnalından məlum olur ki, tədris ilinin birinci rübündə təlim edilən səkkiz fənnin ikisindən "əla" qalanlarından "yaxşı", ikinci rübündə isə altısından "əla",

yalnız ikisindən "yaxşı" almışdır. " (100,21)

Gənc Firidun bəy 22 yaşının tamamında, xalq müəllimi adını almaq üçün seminariyanı əla əxlaqla bitirmiş, şəriət, pedaqoji, rus dili, hesab, həndəsə, yerölçmə, tarix, coğrafiya, hüsnxət və təbiət fənlərindən, həmçinin təcrübəli məşğələlərdən uğurla keçərək öz istək və arzusuna nail olmuşdur.

Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında belə bir qanun mövcud idi ki, oranı bitirən tələbələr, oxuduqları illərin sayı qədər, (Köçərli üçün bu altı il hesab olunur) kənd məktəblərində müəllim işləyərək seminariya qarşısında öz formal borclarını yerinə yetirməli idilər.

1885-ci ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını bitirən F. Köçərli müəllimlərinin təqdimatına əsasən İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin olunur.

1885-1886-cı tədris ilində müstəqil pedaqoq kimi fəaliyyətə başlayan Firidun bəy Köçərlinin elmi, pedaqoji və publisist fəaliyyəti də, bu zamandan başlanır.

F. Köçərli 1885-ci ildən 1895-ci ilə qədər, düz on il İrəvan qimnaziyasında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. Ədibin ədəbiyyat məsələləri ilə məşğul olması onun pedaqoji işinə daha müsbət təsir göstərir. Onda vətənpərvərlik duyğuları, xalqı savadlandırmaq, maarifləndirmək, gözünü açmaq kimi arzuların oyanmasına təkan verir. Publisist-alimin həm pedaqoji, həm də, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yorulmaq bilmədən

çalışmasında, onun sevimli həyat yoldaşı Badsəba xanımın əməyi və dəstəyi böyük olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatını dərinlən sevən Badsəba xanım (Səməd Vurğunun ata qohumlarından idi.-V.P.) həyat yoldaşı olmaqla bərabər, həm də əqidə, iş, məslək yoldaşı olmuşdur.

Ədib tələbəklik və İrəvanda işlədiyi dövrdə, hazırladığı "Təlimatı-Sokrat" (1891) kitabını, A.S. Puşkinin məşhur "Torçu və balıq" (1892) nağılını, Y. M. Lermantovun "Üç xurma" (1895), M. V. Koltsovun "A kişi, niyə yatıbsan?!" (1895) şerlərini kitabça halında, "Müsəlmanlarda uşaq tərbiyyəsinin vəziyyətinə dair" (1895) və "Tatar (Azərbaycan -V.P.) komediyaları" (1895) adlı iri həcmli məqalələrini "Novoye obozreniye" qəzetində təfriqə halında çap etdirmişdir.

1895-ci ilin 30 oktyabr tarixində Qafqaz təhsil dairəsi Popeçitelinin əmrilə ədib Qori müəllimlər seminariyasına keçirilir. Bu, F.Köçərliyə həddən artıq çox sevindirir. O, özü üçün doğma olan Qori müəllimlər seminariyasında pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, çoxdan tanıdığı qabaqcıl pedaqoqlardan R. Əfəndiyev, N.O.Lomouri və başqaları ilə yaxından əlaqə saxlayır. Ən başlıcası isə o idi ki, Qori müəllimlər seminariyasının çox böyük kitabxanası var idi və bu kitabxana ona elmi fəaliyyətini davam etdirməkdə, tədqiqat işlərilə məşğul olmaqda və məlumatlar əldə etməkdə əsl yardımçı olurdu.

Qori müəllimlər seminariyasında pedaqoji işlə məşğul olan pedaqoq, yeni kitabları müntəzəm olaraq izləyir "Kavkaz", "Zakavqazye", "Kaspi", "Otqoloski", "Tiflisski listok", "Novoye obozreniye", "Petroqradskiye vedomosti",

"Qolos Kavkaza", "Pravda", "Respublika", "Znaniye", "Tərcüman", "Kəşkül", "Şərqi-Rus", "Dəbistan", "Rəhbər", "İrşad", "Tərəqqi", "İqbal", "Yeni İqbal", "Səda", "Həyat", "Molla Nəsrəddin", "Məktəb", "Övraqi-Nəfisə" və başqa mətbuat orqanları ilə daima əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edir, məqalələr yazırdı.

Artıq kifayət qədər təcrübəyə və nyfuza malik olan F. Köçərli Azərbaycan bölməsində inspektor vəzifəsini tutmaq üçün ərizə verir. Bu vəzifəni tutmaqla pedaqoq-alim öz müəllimlik vəzifəsini daha sərbəst yerinə yetirə və xalqın maariflənməsində böyük işlər görə biləcəyinə ümid bəsləyirdi. Uzun sürən sürüdülməçilikdən sonra, 1905-ci ildə yazılan ərizəyə 1910-cu ildə müsbət cavab verilir. Bu zamandan Köçərli inspektor vəzifəsinə təyin olunur.

Xalq müəllimini, Azərbaycanda əhalini kütləvi formada təhsilə cəlb etmək, yeni məktəblər açmaq, layiqli müəllim kadrları yetişdirmək ideyası düşündürürdü. Bu məsələ ədibi bütün həyatı boyu narahat etmiş, o, bunun uğrunda müntəzəm mübarizə aparmışdır.

1906-cı ilin 19 avqustunda, Bakıda "Nəşri-maarif" cəmiyyətinin iclasında çıxış edən ədib, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsində tədrisin vəziyyətinin ağırlığından, həmçinin seminaristlərin öz ana dilini yaxşı bilmədikləri faktı üzərində geniş dayanmış, müfəssəl məlumat vermiş, çıxış yolu kimi bölmənin Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürülməsi təklifini irəli sürmüşdür. Çox keçməmiş mətbuatda Firidun bəy Köçərliyənin "Bir darülmüəllimin kifayətdirmi?" məqaləsi dərc olunmuşdur. Onun ardınca publisist alimin "Zaqafqaziya seminariyası" (1909) məqaləsi işıq üzə

görmüşdür. Ədib bu məqaləsində, iyirmi beş il ərzində, Qori Müəllimlər Seminariyasını təqribən 120-130 azərbaycanlının bitirdiyini vurğulayırdı.

“Qəribə haldır, elm və bilik axtaranlar elm və bilikdən mərhum... olurlar. Bu isə böyük zülm və ədalətsizlikdir, bu ona bənzər ki, aclara yemək, susuzlara su verməyib, məhrum edəsən!” (50)

Azərbaycanda xalq maarifinin vəziyyətinə çox yaxşı bələd olan təcrübəli və nüfuzlu müəllimin dediyi bu sözlər az-çox vətənpərvərlik duyğusu olan ziyalıların qəlbini rıqqətə gətirməyə bilməzdi... Köçərli vəziyyətdən qurtarmaq üçün konkret yol da, göstərirdi: “Ona görə lazımdır hər tövr olsa, özge bir darülmüəlliminin açılmasına çalışıb səy edək və nə qədər bu işə tez iqdam etsək, bir o qədər bizim üçün xeyir və salehdir...” (100, 33).

Artıq 1917-1918-ci illərdə Qori seminariyası özünün əvvəlki nüfuz və hörmətini itirmiş, günlərlə dərs keçirilmirdi. Vəziyyəti əldən vermək istəməyən F.Köçərli Bakıya gəlir. Çox əzab-əziyyətdən sonra Maarif Nazirliyindən seminariyanın köçürülməsinə icazə alır. “1918-ci ilin sentyabrında seminariyanın Azərbaycan bölməsinin tədris ləvazimatı və avadanlığı” Azərbaycanın Qazax şəhərinə gətirilir. Elə həmin ilin 17 sentyabrında ilk zəng çalınır. F. Köçərli seminariyanın direktoru vəzifəsini icra etməyə başlayır.

Qazax seminariyasında tarix-coğrafiya dərslərini Əli Hüseynov, ədəbiyyat dərslərini Yusif Qasimov, pedaqoji dərslər isə seminariyanın direktoru F. Köçərli özü aparırdı.

F. Köçərli pedaqoji prosesdə müəllimin rolunu daha böyük hesab edir, onu görülən və görülə biləcək işlərin mərkəzinə gətirir və əsas qüvvə sayır, cəmiyyətin

tərəqqisində fəaliyyətini düzgün müəyyənləşdirir və qarşısında perespektivli vəzifələr qoymağı bacarır. O, tələbəsi Səməd Səmədovun şikayət məktubuna cavabında yazır: “Qaranlıqda qalanlarımızın halına yanmaq və onları mərifət nurilə işıqlandırmaq biz müəllimlərin borcudur.” (100,43) “Cavan müəllimlərin əksəri ki, darülmüəllimində kəsbi-maarif ediblər, bir sənədən artıq kənddə qalıb müəllimlik etməzlər və qaranlıqda qalan qardaşlarını ziyalandırıb, gözlərini açmağı özlərinə borc bilməyib, yüz cürə vasitələrlə onların içindən çıxıb qaçmağa və özlərini şəhərə salmağı böyük hünər bilirlər.” (54, 110)

Pedaqoq-alim müəllimlik vəzifəsini yerinə yetirməyin şərəfli peşə olmasını qeyd etməklə yanaşı, həm də çox çətin, məsuliyyət və böyük zəhmət tələb etməsinə işarə vururdu. Onun “Qaranlıqda qalanlarımız” (1906) və H. Nərimanbəyovu İrəvanın avam və cahil təbəqəsindən qorumaq üçün yazdığı “Təlimi xeyr edənlərimizin cəzası” adlı məqalələri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Ədib bütün yaradıcılığı boyu sevimli müəllimi A.O.Çernyayevskinin təcrübəsindən bəhrələnməyə çalışmış, onun tələbələrini qəlbinə girmək və şəxsi nümunə göstərmək bacarığını vurğulamışdır. F.Köçərli tərbiyənin müxtəlif formaları və onların təlim prosesinə göstərə biləcəyi amillərdən danışarkən dörd əsas prinsip: ailə, təbiət, məktəb və ictimai mühit üzərində dayanırdı. Bunların içərisində, təcrübəli müəllimin verdiyi ən böyük önəm ailə tərbiyəsi idi.

“Köçərli pedaqoji cəhətdən çox hazırlıqlı, təcrübəli müəllim kimi tanınmış, öz fəaliyyətilə həmişə başqalarına nümunə olmuş ... odlu bir ürəklə işləmiş, taleyinə məsuliyyət daşdığı şagirdlərini intəhasız bir məhəbbətlə sevmiş-

dir. Bu məhəbbət isə həmişə qarşılıqlı olmuşdur." (100,47)

Həmin dövrdə, Azərbaycan maarifinin acınacaqlı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq o, heç vaxt ümitsizliyə qapanmamış, sabaha nikbin əhvali-ruhiyyə ilə baxmışdır. Onun məktəb və müəllim mövzusunda yazdığı "Müəllimlərin ictimai" (1903), "İrəvan quberniyası xalq məktəbləri müəllimlərinə" (1905), "Azərbaycanlıların maariflənməsi məsələsi" (1906), "Müəllimlərimiz və onların halı" (1909) və bir çox başqa məqalələri bir daha isbat edir ki, F.Köçərli sözün həqiqi mənasında xalq müəllimi olmuş, şüurlu ömrünü Azərbaycan maarifinin tərəqqi və təşəkkül tapması yolunda sərf etmişdir.

3

F.Köçərliyə görə millətin ötən qərinələrdəki əhvali-ruhiyyəsinə, tərəqqi və tənəzzülünün səbəblərini, inkişaf dərəcəsini, düşüncə tərzini, idrak xüsusiyyətlərini və seviyyəsini, həyata baxışını öyrənmək üçün onun ədəbiyyatı əvəzsiz vasitədir. Xalqın həyatında baş verən müxtəlif tipli hadisələr bütün əlvanlığı, emosiyaları, psixoloji çaları ilə onun ədəbiyyatında ifadə olunur. O, yazırdı: "Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin aynasıdır. Hər bir millətin dolanacağını, övzai-məişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbeyi-kamalını, qüdrət və cəmalını onun ədəbiyyatından bilmək olar." (84,21)

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bütün varlığı ilə doğma xalqın tərəqqisi və rifahı yolunda çalışan, Azərbaycan ədəbiyyatının dünənini və bu gününü tədqiqata cəlb edib, sabahı haqqında düşünən ziyalılardan

biri də, məhz pedaqoq-alim Firidun bəy olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini qələmə almaq təşəbbüsü, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini öyrənmə biləcək bir elimin yaranmasında F.Köçərli'nin xidməti böyükdür və o, bu siyahıda möhtəşəm yer tutur.

"F. Köçərli'nin yaradıcılığında əsas yeri "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsəri tutur...Ədəbiyyat tarixçilərinə o zamana qədər məlum olan "Məcmueyi-əşəri-Vaqif və müasirini-digər" (Mirzə Yusif Nersesov), "Məcmueyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan" (Adolf Berje), "Riyazül aşiqin" (Müctəhidzadə), "Təzkireyi-Nəvvab" (Mir Möhsün Nəvvab), "Məcmueyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan" (Hüseyn əfəndi Qaibov), "Atəşgədə" (Lütfəli bəy Azər), "Daneşməndani-Azərbaycan" "Məhəmmədəli Tərbiyyət" müəllifləri ədəbi-bədii əsərləri, klassik söz ustalarının ədəbi irsindən bəzi nümunələri toplamışdılar. Publisist-alim işini yalnız toplayıcı kimi məhdudlaşmır, şairlər, yazıçılar, onların mühiti və əsərləri haqqında fikir deyir, ədəbi prosesə ayıq bir tənqidçi, incə zövqlü, dərin elmi mühakiməli bir ədəbiyyatşünas kimi yanaşırdı..." (93,422-423)

F.Köçərli'nin "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" (1903) kitabı "Materiallar"ın sələfi hesab olunsa da, bu reallığı tamamilə əks etdirmir. Çünki belə bir ideya ədibdə İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edildiyi vaxtda olmuş, və o, pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı bu mövzu ətrafında materiallar toplamağa başlamışdır. Həmçinin o, Qoridə işlədiyi zaman Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində, əsasən, İrəvanda olan şair və müəllim dostlarından əldə etdiyi əsərləri, tərcümeyi halları böyük səylə toplamış və

qələmə almışdır.

"Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" öz zamanında çox geniş yayılmış, ziyalılardan rəğbətini qazanmış, böyük marağa səbəb olmuşdur. Görkəmli maarifçi Rəşid bəy Əfəndiyev 29 oktyabr 1903-cü ildə, bu məqalə ilə bağlı resenziya yazaraq "Şərqi-Rus" qəzetində dərc etdirmişdir. Əsərin tam yazılıb qurtarmasını xəbər verən "Zakavkazskoye obozreniye" qəzeti belə yazırdı: "Məşhur müsəlman ədəbiyyatşünası F. Köçərli "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı"na iri həcmli əsəri yazıb qurtarmışdır".

Maddi ehtiyac F. Köçərliyə məyus etsə də, ədib ruhdan düşmədən var qüvvəsi ilə çalışırdı. Ədibin Qori seminariyasına müəllimliyə qayıtması pedaqoqu daha məhsuldar işləməyə sövq etmişdi. "Onun seminariya qapılarının sol yanındakı köməkçi binada yerləşən otağının pəncərəsindən gecəyarısından xeyli keçənədək işıq gəlir, yorulmaz müəllim və tədqiqatçı öz iş masasının arxasından ayrılmazdı." (100,25)

Keşməkeşli Qori həyatı yavaş-yavaş öz cüvətilərini verirdi. 1903-cü ildə F. Köçərli "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" əsəri ilə yanaşı, "Ərəb əlifbası və onun qüsurları" məqaləsini də, çap etdirir.

Getdikcə elmi fəaliyyətini artıran pedaqoq-alim Azərbaycan ədəbiyyatında realist-demokratik cərəyanın ən görkəmli nümayəndəsi, milli dramaturgiyanın banisi, mütəfəkkir M.F.Axundzadə yaradıcılığının ətraflı tədqiqatı ilə məşğul olur, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərinin çap olunması uğrunda ardıcıl mubarizə aparır.

Ədib "Şərqi-Rus" qəzeti redaksiyası ilə yaxından əlaqə

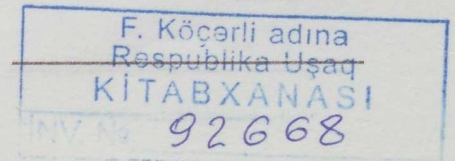
saxlayır, məqalə, məktub, rəy və bedii tərcümələrlə yanaşı, ictimai xarakterli yazılarla çıxış edir. Xalqın ağır həyat şəraitini və mədəni geriliyini göstərən "Üç günlük səfər", ana dili ilə bağlı "Bir adama cavab", rus yazıçısının yığcam təhlilini verən "A. P. Çexo" məqalələrini, o cümlədən V. Şekspirin Azərbaycan dilində nəşr olunmuş "Otello" faciəsi, M. H.Əlqədarinin "Asari-Dağıstan" əsəri və s. haqqında rəylərini çap etdirir.

Dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri və ziyalıları ilə müntəzəm əlaqə saxlayan F. Köçərli onlarla məktublaşır, dəyərli söhbətlər aparır, məlumatlar alır. Onun məktublaşdığı ədib, şair, ziyalılar arasında C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, A.Səhhet, N.Vəzirov, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, S.Mümtaz, Y.V.Çəmənzəminli, M.Sidqi, Ə. Qəmküsar və başqaları var idi.

"XII əsrdən tutmuş XIX əsrə qədər Azərbaycanın 700 illik ədəbiyyatını toplayıb tədqiq etmək əsərin müəllifindən böyük yaradıcılıq cəsarəti istəyirdi." (100,153)

Təəssüflər olsun ki, "sapı özümüzədən olan baltaların", rus-bolşevik və erməni daşnak millətçilərinin "birliyi" F.Köçərlinin həyatını yarımçıq qoydu. Böyük alim ərəşəyə gətirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" kitabının nəşrini görə bilmədi.

Bu əsər ədibin həyat yoldaşı və silahdaşı Badsəba xanım Köçərlinin səyi nəticəsində, 1925-ci ildə, "Materiallar"ın I cildi (I və II hissələr ayrıca kitab halında), 1926-cı-ildə isə II cildi (I və II hissələr ayrıca kitab halında), yeni II cildə, IV hissədən ibarət ayrıca kitab halında çapdan çıxmışdır.

"1918-ci il mayın 28-də, Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlət quruluşunun çoxəsirlik ənənələrini dirçəltdi.

Azərbaycan Respublikası öz ərazisində tam dövlət hakimiyyətinə malik olub müstəqil dövlətə xas olan təsisatları-parlamenti, hökuməti, ordusu, maliyyə sistemini yaratdı və fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Respublikası bir çox xarici dövlətlər tərəfindən tanınmış və onlarla diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Lakin 1920-ci il aprelın 27-28-də RSFSR beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən öz silahlı qüvvələrinin hissələrini Azərbaycana yeritdi, suveren Azərbaycan Respublikasının ərazisini işğal etdi, qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanlarını zorakılıqla devirdi və Azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyə son qoydu.

Bunun ardınca Azərbaycan 1806-1828-ci illərdə olduğu kimi yenidən Rusiya tərəfindən ilhaq edildi." (142)

Azərbaycan torpaqlarının parçalanması, ziyalıların, maarifçilərin, birsözlə xalqın ən qabaqcıl insanların məhv edilməsi, məscid və tarixi abidələrin dağıdılması və talan olunması prosesi başlandı. Bu işlərdə, rus-bolşevik ordusuna xüsusi canfəşanlıqla xidmət göstərən erməni daşnaqları fəallıq nümayiş etdirirdilər. Ermənilər tarixin onlara verdiyi "bu imkandan" maksimum yararlanmaq məqsədilə, özlərinə xas olan ən alçaq əməllərə imza atırdılar.

Belə bir şəraitdə, xalqın və onun ziyalılarının fəaliyyət göstərməsi olduqca təhlükəli və qorxulu idi. Başının üstünü ikiqat qara buludlar almış Azərbaycan ziyalısı "olum və ya ölüm" dilemması qarşısında qalmışdır...

Həmin dövrdə, Azərbaycanın pedaqoji aləmində kifayət qədər tanınan və böyük nüfuza malik olan, görkəmli alim və publisist Firidun bəy Köçərli ilk olaraq düşmən tandeminin qurbanı oldu.

1920-ci ilin 24 mayında, evinin qarşısında həbs olunan Firidun bəy Köçərli 04 iyun 1920-ci il tarixində faşist cütlüyü tərəfindən vəhşicəsinə güllələnərək qətlə yetirildi. (148)

"Azərbaycan Ruspublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılan 578 sayılı (PS-12206) istintaq işi bunu deməyə əsas verir. Həmin istintaq işinin titul vərəqində belə bir qeyd yazılıbdır: "81/208 və 77/64,69 sayılı iki iş göndərilir. Hər iki hökm yerinə yetirilibdir." (148)

R . S . F . S . R

Upravleniye Osoboqo otdela
pri V. Ç. K., Osobiy otdel pri
Revvoensoveta. Otdeleniye № 7,
20-iy strelkoviy diviziyyi.

11 iyunya 1920 qoda.

№ 964

Naçalnik osoboqo otdela № 7
Liberman

Bu istintaq işləri ilə tanış olduqda məlum olur ki, xalqımızın onlarca qeyrətli, namuslu, igid və vətənpərvər ovladları haqsız olaraq güllələnmişdir. Bunlardan biri də, ruhu qarşısında baş əydiyimiz Firidun bəy Köçərliyədir. Onun istintaq materiallarından müəyyən hissələri oxuculara çatdırmağı özümə borc bilirəm.

A . S . S . R .

Qazax İnkilab Komitəsi
23 may 1920 - ci il.

Gəncə fəvqəladə komissarına

"İnkilab komitəsi tərəfindən mənə verilmiş xəbərdə bildirilir ki, "Müsavət" partiyasının Qazax rayon təşkilatının sədri Firidun bəy Köçərli, vergi inispekoru Paşa bəy Vəkilov, köməkçisi Nadir bəy Dağkəsəmənli və pristav Məcid bəy Vəkilov, yuxarıda göstərilənlər Qazax uyezdində, əks-inkilabçı və Sovet hökumətini istəməyənlərdir. Çevrilşə kimi bu şəxslərin böyük səlahiyyətləri və imkanları olub ki, özlərinin şəxsi, burjua məqsədlərini həyata keçirmək üçün hər cür alçaq addım atmış və xalqı aldatmışlar. Aldanmış və talan olunmuş xalq, indi İnkilab Komitəsinin pəncərəsinin qarşısında dayanıb kömək istəyir. Bu və buna oxşar başqa hallara əsaslanan Firidun bəy Köçərli və "Müsavət" partiyasının digər xidmətçiləri əhalini erməni-tatar (azərbaycanlı:-V.P.) qarşıdurmasına çağırmışlar. Bu "silah" onlara hökuməti (Müstəqil Azərbaycan:-V.P.) möhkəmləndirməyə, torpaqları zəbt etməyə və başqa fikirlərini həyata keçirmək üçün lazım olmuşdur.

Min desyatınla torpaqları olan bu şəxslər əhalini qorxutmaq və hər cür işə əl atmaqla, bədbəxt kəndliləri əllərində olan bir parça torpaqları vasitəsilə ağır yaşamağa təhrik və türmələrdə iztirab çəkməyə məcbur etmişlər.

Qazaxın sabiq general - qubernatoru A. Xoyski tərəfindən güclü dəstək alan Firidun bəy Köçərli ona həvalə olunmuş Qazax Müəllimlər Seminariyasının müəllimi və tərbiyəçisi olmasını unudaraq, agentləri və ixtiyarında olan müəllimlərə pul verməklə Qazax uyezdində ermənilərə qarşı vərəqələr yaymış, yıxılmış "Müsavət" hökumətini bərpa etmək üçün çirkin əməllərə əl atmış və bu ilin aprelinde məlum erməni - tatar (Azərbaycan:-V.P.) münaqişəsini yaratmışdır...

Muxtar Hacıyev, Məmməd Nuriyev və başqaları bir neçə dəfə həbs olunmuşlar. Həmişinin yoldaş Məmməd Kosayevin evində axtarışlar aparılmış, ona və Əli İsgəndərovun yoldaşlarına ciddi ziyan dəymiş, onların öldürülməsi üçün sui - qəsd hazırlanmışdır... (Adları yuxarıda qeyd olunanlar kommunist-bolşeviklərdir: -V.P.) Göstərilənləri nəzərə alaraq Qazax İnkilab Komitəsi qərara alır: Hadisələrin uyezdde sakitləşməsi, əks-inkilabçıların kökündən məhv edilməsi, əhalini fəlakətdən qorumaq, hakimiyyətin (işğalçı bolşevik hakimiyyəti nəzərdə tutulur:-V. P.) normal fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə Sizdən Firidun bəy Köçərlinin həbs edilməsini xahiş edirik." (148)

Fəvqəladə komissar:
İnkilab Komitəsinin sədri:
Liberman
Müstəntiq: Melkonyan

Gəncə Fövqəladə Komissarına ünvanlanmış bu müraciət əsasında Firidun bəy Köçərli 24 may 1920-ci ildə həbs edilmişdir. (148)

Firidun bəy Köçərlinin izahatından

“Məni musavatçı kimi həbs etdilər. “Musavat” partiyası ilə mənim heç bir əlaqəm yoxdur. Mən mütəmadi olaraq öz sənətimlə məşğul olmuşam və xan Xoyski ilə əlaqəm olmayıbdir. Heç vaxt xan Xoyskinin inanılmış adamı, vəkili olmamışam. Mən hələ ki, müəlliməm, 35 ildir ki, təmənnasız müəllimlik xidmətiindəyəm. Mənim atamın burjua olmaq meyli və təşəbbüsü olmayıbdir. Atamın cəmisi 60 desyatin torpaq sahəsi olubdur. O da, atam dünyasını dəyişəndən sonra əmimə, ondan sonra isə onun övladlarına qalıbdır. Əgər olsaydı, mən onu kəndlilərin ixtiyarına verərdim. Bu malikanə Cavanşir uyezdinin Ayridna kəndində yerləşir. Mən heç vaxt bu malikanədən bir qəpik də, olsa gəlir almamışam.

Heç vaxt general-qubernator xan Xoyskinin agenti olmamışam və bunu özüm üçün həqarət və təhqir sayıram. Özümün şəxsi məqsədləri üçün xan Xoyskiyə müraciət etməmişəm. Əgər müraciət etmişəmsə də, əhalinin hər hansı bir ehtiyacı üçün olubdur. Onda da, tək olmamışam, şəhər başçısı ilə bir yerdə olmuşuq...

Bunu nümayəndə heyətinin üzvləri İsmayıl ağa Kinsbekov, Şixlinski, Hacı Axund Cəfərov, Əli Hüseynov, Hacı Kərim Saniyev və Abdal Usubov və başqaları təsdiqləyə bilərlər.

“Musavat” partiyası tərəfindən Qazax uyezdində əhaliyə

xüsusi təzyiq olmayıbdir. Partiyanın cəmi 20 nəfər üzvi var idi. Heç vaxt “Musavat” partiyasının Qazax şöbəsi tərəfindən başqa partiyalara qarşı əks münasibət göstərilməyib. Bizdə, bütün iclasların protokolları var. Onlardan açıq-aydın görmək olar ki, yuxarıda göstərilənlər əsassızdır. Heç zaman və heç bir halda musavat ideyalarını əhali arasında yaymaq üçün kimisə vərəqələr paylamağa və yaxud harasa getməyə sövq etmək və göndərmək fikrində olmamışıq.

Seminarıyada mənə həvalə olunmuş müəllimlərdən çoxu “Hümbət” partiyasının üzvü, Əli Hüseynov isə kommunist idi. Onların hamısı mənim başqa partiyalara qarşı səbirli münasibətdə olmağımı təsdiqləyə bilərlər. Məni Azərbaycanda olan bütün müəllimlər yaxşı tanıyırlar...” (148)

İmza: Firidun bəy Köçərli

11-ci Ordunun İnqilabi Hərbi Şurası yanında Xüsusi Şöbənin

QƏRARI

4 iyun 1920-ci il.

Mən, 20-ci atıcı diviziyanın Xüsusi Şöbəsinin 7 sayılı Xüçüsü bölməsinin müstəntiqi bu tarixdə, ittiham olunan Firidun bəy Köçərlinin əks-inqilabda iştirakını və Qazax İnqilab Komitəsinin təqsirləndirilən Firidun bəy Köçərli

haqqında verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alıram. Xasiyyətnamədə göstərilir ki, ittiham olunan, Qazaxda "Musavat" partiyasının sədri olarkən səlahiyyət və imkanlarından sui istifadə edərək zəhmətkeş xalqa güc tətbiq etməklə istəyinə nail olmuşdur. Nəticədə qonşu millətlər arasında qarışdırma yaranmışdır. Bu da, xalq arasında ona olan inamı tamam itirmişdir.

Qazax İnkilab Komitəsi Firidun bəy Köçərliyə qarşı irəli sürülən ittihamla razılaşıır və xahişi qüvvədə saxlayır. Belə ki, onun (F. Köçərlinin:-V.P.) azadlıqda qalması Qazax uyezdində, günahsız fəhlə və kəndlilər arasında qarışdırmaya və qanaxmaya səbəb ola bilər.

Qazax İnkilab Komitəsi
Qərara alır:
Təqsirləndirilən Firidun bəy
Köçərli güllələnsin

Təsdiq edirəm:
Hərbi müstəntiq
7 saylı Xüsusi Şöbənin rəisi:
Liberman

Təsdiq edirəm:

Fövqəladə komissar
Q. Sretanyan (148)

Liberman, Sretanyan və Melkonyanın, yeni hər üçünün milliyyətçə erməni olması bizim fikirlərimizə tam aydınlıq

Firidun bəy Köçərli həyat yoldaşı Badsəba xanımla

gətirmiş olur. Məncə, burda xüsusi izahata ehtiyac yoxdur.)

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılan, F. Köçərlinin istintaq materiallarında, çox səliqə ilə yazılmış bir kağız parçası diqqəti daha cazibadarlıqla özünə çəkir. Ədibin öz həyat yoldaşı Badsəba xanıma yazdığı (Bu Köçərlinin sonuncu yazısı idi.) həmin məktubu oxuduqda, insanda erməni-rus faşizminə qarşı xüsusi nifrət hissi oyanır. Pedaqoq-alim həyat yoldaşından ona həbsxanada lazım ola biləcək bəzi əşyaları-məhrəba, çaydan, sabun, nəlbəki, stəkan, qaşığıq və sair şeyləri göndərməyi xahiş edirdi. Amma, Firidun bəy Köçərli bilmirdi:- azğınlaşmış düşmən ona yaşamağa imkan verməkdə ısrarlı deyil...

5

XIX əsrin 50-ci illərində "Təmsilat", 60-cı illərində "Kəmalüddövlə məktubları", 70-ci illərində "Əkinçi" ideyaları, 80-ci illərində inkişafa başlayan maarifçilik hərəkatı, 90-cı illərində yüksəliş və kamillik dövründən bəhrələnən Azərbaycan ədəbiyyatı, XX əsrin əvvəlində yeni bir tarixi mərhələnin orbitinə daxil olaraq, publisistik-realizm ədəbi hərəkatında hakim və aparıcı mövqə tutdu, onun sonrakı inkişaf yolunu müəyyən etdi.

XIX əsrin son iki onilliyi realist sənətkarların maarifçi baxışları, ədəbi tənqidi görüşləri əsasında formalaşaraq dövrün milli tərəqqisi uğrunda gedən mübarizələrin mərkəzinə daxil olmuşdur. Ona görə də bunlar aydın və konkret səciyyə daşıyır, canlı, real mahiyyət kəsb edir.

"Buradan irəli gələrək maarifçi realist yazıçıların ədəbi tənqidi mülahizələrində qoyub həll etdikləri məsələlər çox

aktual, konkret və rəngarəng idi. Burada realizm, sənətin müasirliyi, epiqonçuluğa qarşı mübarizə, janrların inkişafı, ədəbiyyatın ictimai vəzifəsi, əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti, sənətin mütərəqqi ideyaların təbliğində rolu, ədəbi tendensiya, yazıçının bir vətəndaş kimi ictimai mübarizədə mövqeyi, mühitin, şəraitin, yazıçının yaradıcılığı, ədəbiyyatın milli müstəqilliyi, bədii tərcümə, ədəbi dil, teatr estetikası, klassik irsə münasibəti və s. məsələlər aparıcı yer tuturdu.

XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərinin ədəbi qüvvələri yaradıcılıq aləminə M.F.Axundzadənin ədəbi ənənələrinin bayrağı altında gəlmişdirlər." (84, 15)

F. Köçərlinin "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" nda M. P. Vaqif yaradıcılığında xəlqilik, realizm, dil sadəliyi bir ideya kimi təqdim olunur. Ədib şairin reallığı əks, gözəlləri tərif edən qoşmalarından cuşa gəlmiş barədə danışır, onları poeziyanın inciləri hesab edir. Q. Zakir, M. F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə və başqalarının əsərlərinə realizm cəbhəsindən yanaşan tənqidçi xalq həyatını düzgün əks etdirmək, ona xeyir verib-verməmək mövqeyindən çıxış edir. "F.Köçərlinin Zakir və Seyid Əzimin satirik qələminə, M.F. Axundzadənin göz yaşu ilə çuğlaşan qəhqəhələrinə yüksək qiymət verməsi də, diqqətə layiqdir. O, M.F.Axundzadənin komediyalarının xalq həyatını doğru-düzgün əks etdirən bir güzgü hesab edirdi ". (93,382) Azərbaycan ədəbiyyatında, M.F.Axundzadə ilə başlayan realist ədəbiyyat "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrindən sonra əsl məktəbə çevrilmişdir. Bu nəzər nöqtəsindən ədib M.F. Axundzadə və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına məqalələrində daha

geniş yer vermişdir.

F.Köçərli "Azərbaycan komediyaları" (1895), "Müsəlman müəllimlərinin hümməti" (1903), "Usta Zeynal" (1906), "Nikolay Vasilyeviç Qoqol" (1909), "M.F.Axundzadə" (1911) kimi, əsər və məqalələrində yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yazıçılar haqqında realist fikirlərini daha da dərinləşdirir, yeni nəticələr əldə edir.

Biz realizmi reallıqla eyniləşdirmək və yaxud əksinə, biri-birindən ayırmaq, "inkar və təsdiq" fəlsəfi fikrindən uzağıq. Beləki, "realizmin ünsürlərini, realist tendensiyaları incəsənətin hər bir cərəyanında... axtarıb tapmaq olar."

Akademik Ə. Mirəhmədov deyirdi: "Azərbaycanda realizm bir ədəbi məktəb olaraq XIX əsrdə yaranıb formalaşdığını iddia etmək, heç də min illik tarixi olan klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bu və digər dərəcədə realizm xüsusiyyətlərinin olduğunu inkar... olmadığını iddia etmək demək deyildir. Əksinə, M. F. Axundzadə tərəfindən ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldırılan realizmin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Hətta Nizamidə erkən realizm adı verilə biləcək xüsusiyyətlər görmək mümkündür." (30, 362)

Tənqidçi araşdırmalarında realizm prinsiplərinə bütöv bir sistem kimi yanaşır. Ədibin fikrincə realizmdən ayrı olan ünsürlər nə isə yaratmır, elə ayrılıqda qalır. Realist ədəbiyyat həyatın bədii analogiyasıdır, onda həyatı təsvirin həqiqiliyi, bütün lövhələrin varlığa uyğun gəlməsi, obrazların kamilliyi, ideya, dil, hiss və s. hamısı təzahür edir. Demək: a). realizm-həqiqətin təsviri; b). realizm-konkret tarixi metod, konkret tarixi kateqoriyadır. Beləliklə, "universalizmi" realizmin əsas keyfiyyətlərindən biri hesab edən F. Köçərli ilə razılaşmamaq imkanımız xaricindədir.

Maarifçi realist yazıçıların nəzəri-estetik baxışından çıxış edən ədib universalizmin parlaq təzahürünü M.F.Axundzadənin və Q. Zakirin yaradıcılığında görürdü.

Maarifçi-realistlər güclü müasirlik duyğusuna malik olduqları üçün nəzəri-tənqidi mülahizələrində bədii ədəbiyyatın müasirliyi, sənətin həyatla əlaqəsi probleminə vahid mövqedən çıxış edirdilər. F.Köçərlinin istər elmi, istərsə də publisist məqalələri bu xüsusiyyətlərdən azad deyildir.

Axundzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri daima ədəbiyətşünaslıq elmini maraqlandırmış, onun qarşısına yeni tələblər qoymuşdur. Məhz, bu baxımdanda pedaqoq-alimin yaradıcılığı, əsasən də, ədəbi-tənqidi fikirləri maraqlı və sox qiymətlidir.

XIX əsrin 50-ci illərinə, M.F.Axundzadəyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında sistemli, ədəbi mühütlə vəhdətləşən, onu tamamlayan ədəbi tənqid olmamışdır.

"Ancaq XI əsrdə Xətib Təbrizi ("Şərh divan əlhəm Asə", "Şərh divan Əbi Təmmam", "Əl kafi fi elmey əl-əruz vəl qəvafi"), Yusif Xoylu ("Tənvir"), XIII əsrdə Nəsreddin Tusi ("Mizanül-əşar", "Əsasül iqtibas"), XIV əsrdə Əzzar Təbrizi ("Əl vafi fi-tedadil-qəvafi") və Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi ("Həqayiqül-hədanq", "Ənisül üşşaq"), XV əsrdə isə Vahid Təbrizi ("Risaleyi-cəmi müxtəsər") və Məhəmməd Rəfi Dost Məhəmməd oğlu ("Məşrəbül-ətşan") bədii əsərlərə şərh yazmış, incəsənətin mahiyyəti, məqsəd və vəzifəsi haqqında fikirlər söyləmiş, ədəbi-tənqidi yaradıcılıqla məşğul olmağın ənənəsini yaratmışlar." (30, 9)

XIX əsrin ortalarında təməli M.F.Axundzadə tərəfindən

qoyulan ədəbi tənqid, yarım əsr sonra satirik "Molla Nəsrəddin" və romantik "Füyuzat" ədəbi məktəbləri tərəfindən davam etdirilmişdir.

F.Köçərlinin fəaliyyəti pedaqoji iş, ədəbi-tənqid və yaxud publisistka ilə məhdudlaşmırdı. Ədəbiyyatşünas yaradıcılığına kompleks yanaşan, müasirlərinin ədəbi irsinə hörmət və qayğı göstərən, onlara həssaz münasibət bəsləyən, dəyərli məsləhətlər verən və yeri gəldikcə nöqsanlarını cəsarətlə deyən müqtədir tənqidçi kimi də, tanınırdı.

"F.Köçərlinin pedaqoji fəaliyyəti tənqidçiliyi ilə bir nöqtədə birləşirdi ki, bu da xalqın səadəti, xoşbəxtliyi, mədəni gələcəyi uğrunda ardıcıl mübarizə idi." (93, 378) Yazıçının istər publisistik əsərləri, istərsə də, ədəbi-tənqidi məqalələri çarizmə qarşı yönəlmiş kəskin, ifşaedici məfkurədən ibarət olsa da, onlarda mübarizə, inqilabi ruh duyulmurdu. Bu sahədə o, yaradıcılığına böyük hörmətlə yanaşdığı M.F.Axundzadədən geri qalırdı. M.F.Axundzadə yazırdı: "Zülmü aradan qaldırmaq üçün əsla zalıma müraciət etmək lazım deyildir və bəlkə, əksinə, məzluma demək lazımdır ki, ey nadan, sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalımın atasının goruna od vur!" (9,II,12) Sözsüz ki, bu çatışmazlıq, Köçərlinin maarifçilik görüşlərindən irəli gəlirdi.

Ədəbiyyatşünas alim Q. Zakir, M. F. Axundzadə, S. Ə.Şirvani, N.Nərimanov, S.M.Qənzadə və başqalarının əsərlərinə xalq həyatını düzgün əks etdirmək, ona xeyir verib-verməmək mövqeyindən yanaşır. O, Zakir və Seyid Əzimin satirik qələminə, M.F.Axundzadənin göz yaşı ilə

çulğaşan qəhqəhələrinə düzgün qiymət verərək onları "həyatın güzgüsü" adlandırırırdı.

Firidun bəyin Azərbaycanın ictimai və ədəbi fikir tarixində tutduğu mövqey aydın idi. "Xalqa, onun sənət və ədəbiyyatına qabaqcıl fikir və düşüncələr cəbhəsindən yanaşmaq, xalqlar dostluğunu, vətənpərvərliyi, realist ədəbiyyatı, xalqın intibahına təkan verən şeiri, sənəti təbliğ etmək, xalqın keçmiş ədəbi irsini toplamaq, haqqında əsərlər yazıb, mümkün qədər geniş planda başqa millətlərə tanımaq! Bu, onun ideali idi." (93, 380) F.Köçərlinin ədəbi-tənqidi görüşləri, ziyalılar və ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələb və vəzifələr "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi ilə üst-üstə düşürdü.

M.Ə.Sabir, A.Səhhet və bir çox başqalarını aktual mövzular yazmağa məhz, Köçərli səsləmişdir.

Akademik K.Talıbzadə yazırdı: "F.Köçərli "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəvriyyətiyəndəki mühüm cəhətləri vaxtında görüb, göstərə bilməmişdi. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalını və onun adı ilə bağlı olan ədəbi məktəbin nümayəndələrini yeni ədəbiyyatın ən qabaqcıl yaradıcıları kimi təqdim edirdi. Sabiri... "Əsrimizin ən müqtədirdir" şairi hesab edən tənqidçi, "Molla Nəsrəddin" jurnalını xalqı ... oyardıb yeni, nəcib və ciddi fəaliyyətə sövq edən" jurnal adlandırırırdı." (125, 247)

Tənqidçi Mirzə Cəlil haqqında fikirlərini bildirərkən yazırdı: "Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Hər şeydən görünür ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilir və incə müşahidə qabiliyyətinə malikdir. Onun bilavasitə həyatdan götürülmüş hekayələri

boş fantaziyanın məhsulu deyildir... başqa bir məziyyəti də onun müşahidə etdiyi həyatı canlı və anlaşılıqlı dil ilə, Şərqi yumorunun aydın xüsusiyyətləri ilə verə bilməsidir ki, bu da oxucunun nəzərini hər şeydən çox cəlb edir." (93,78)

F.Köçərliyənin ədəbi-tənqidi görüşləri tam mahiyyəti ilə "sənət sənət üçündür" ideyasının əleyhinə çevrilmişdir. Ədibin fikrincə sənət "başdan-başa" xalqa, millətə, cəmiyyətə xidmət göstərməlidir. Tənqidçi, böyük dramaturqun əsl sənət nümunələri yaratmasının sirrini açıqlayarkən yazırdı: "Həqiqi sənətkar gerek "bir yandan görüb eşitdiyini götürüb yetirə bilsin", digər tərəfdən isə "öz fikri və xəyalı ilə yoxdan var eləsin."

F.Köçərliyənin fikrincə "tənqid tənqid xatirinə" olmamalıdır. Bu xalqa məhəbbətdən, xalqa olan inamdan, xalqın gələcəyi naminə edilməlidir. Tənqid "ancaq inkar etmir, həm də təsdiq edir, tərbiyə edir."

Ədəbiyyatşünasın ilk tənqidi əsəri "Tatar (Azərbaycan-V.P.) komediyaları" (1895) M.F.Axundzadəyə, onun dramaturgiyasına həsr olunmuşdur.

Tənqidçi M.F.Axundzadədən sonra keçən müddət ərzində komediya, dram əsərlərinin yazılmamasından narahətçilik keçirirdi və yazırdı: "Mən bizim bu günə qədər hələ də, İran ədəbiyyatının təsiri altında gah gülün bülbülə məhəbbətini, gah "ay üzlü", "sərv boyu", "tuti kimi şirin sözlü", "gözəlləri" dəbdəbəli bir dillə tərənnüm edən əldəqayırma şairlərin erotik şeirlərini demirəm." (54,36) O, XIX əsrin axırlarında ziyalıların komediya yazmaq təşəbbüsünü alqışlayırdı. Bu sırada, H. Vəzirovun "Evlənmək su içmək deyil", N.Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər", V. Mədətovun "Tamahkarlıq düşmən

qazandırar", N.Nərimanovun "Nadanlıq" və sair komediyaları tənqidçiyənin fikrində aparıcı yer tuturdu.

F. Köçərli "Molla Nəsrəddin" jurnalının çox zəngin, yumoristik üsullardan məharətlə istifadə etdiyini, onun rəssamı Rotter, Şmerling və Ə. Əzimzadənin (1880-1943) yerli əhalinin adət-ənənəsini, məişətini yaxşı bilməsini vurğulayaraq yazırdı: "Molla Nəsrəddin" jurnalının əməkdaşlarının, birinci növbədə isə onların "ağsaqqal yoldaşı" Cəlil Məmmədquluzadənin ünvanına təriflər "düşür". Cəlil Məmmədquluzadə tək "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru kimi deyil, qüdrətli bir yazıçı, gözəl hekayələr müəllifidir" (100, 69).

F.Köçərli yeni əlifba uğrunda mübarizənin perspektivlərinə açıq gözlə baxır, öz mütərəqqi tənqidi fikirlərini söyləyirdi. O, yeni əlifba təbliğatçıları bu yoldan uzaqlaşmağa çağırırdı. Ədib M.F.Axundzadənin yeni əlifba haqqında fikirlərinin təbliğatçısı olmuş və 1911-ci ildə çap etdirdiyi "M.F.Axundzadə" haqqında kitabında bu məsələyə müfəssəl aydınlıq gətirmişdir.

Tənqidçi-alim həmişə M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, Mirzə Cəlil kimi yazıçıların dilini başqalarına nümunə gətirərək, hamını onlar kimi, anlaşılıqlı, başa düşülən formada, sadə, rəvan, dilimizə uyğun yazmağa çağırırdı. Ədib yazırdı: "Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Nəsihətnaməsi", M.F.Axundzadənin komediyaları, Qasım bəy Zakirin məktubları, Hacı Heydərbəy Fədanın "Məkkə səfərnəməsi", Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsən bəy Məlikzadənin ümum və fənunə... cümləsi açıq dildə yazılmış əsərlərdir". (54,293)

Firidun bəy "Ana dili" (1913) məqaləsi yazdığı dövr

üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. "Bu o zaman idi ki, türk mühərriri Səbriyyəzadə Xalid Xürrəm "Şələlə" jurnalında qəliz bir dildə əsərlər çap etdirməklə Azərbaycan dilini korlayırdı. Bütün mollaşdırmaçılar, xüsusilə C. Məmmədquluzadə ilə Əli Nəzmi belə jurnal və mühərrirlərə qarşı amansız mübarizə edirdilər. F. Köçərli bu sahədə də ideyaca onlarla birləşirdi." (93,421-422) "Ana dili" məqaləsi ilə bağlı monoqrafiyanın sonunda daha geniş və müfəssəl danışacağıq. Ona görə də, məsələnin üzərindən, məqalənin adını və yerini nişan verməklə keçməli oluruq.

Məlum olduğu kimi tənqidin hədəfi yazıçı və onun əsəri, tənqidin predmeti isə insan və onun ictimai həyatıdır. Demək həm tənqidçi, həm yazıçı, həm də, yazılmış əsər və ya əsərin mövzusu insan və onun dinamik tərəqqisi, hərəkəti və ictimai həyatı ilə sıx bağlı olan anlayışlardır. Birsözlə, tənqidçi yazıçının ifadə tərzindən meydana gəlmiş əsərdə həyat üçün lazım olan elementləri araşdırmaqla yanaşı, həm də, onda müasir həyat üçün lazımlı nə isə əldə etmək, onu uyğunlaşdırmaq, nə isə yaratmaq məqsədini qarşıya qoyur. Amma bəzi alimlər var ki, bu barədə inkarçı fikirlər söyləyirlər. Tənqidçi C. Cəfərov yazırdı: "Məlumdur ki, sənət yaradırsa, tənqid heç bir şey yaratmır..." (145,377) Bu fikir tamamilə yanlıştır. Yazıçının təsvir və təhlil hədəfi insan və ictimai həyat olduğu kimi, tənqidçinin də, hədəfi insan və onun ictimai həyatıdır. Bu nəzər nöqtəsində hər iki müddəə birləşir və vəhdət təşkil edir, yəni universallaşır. Deməli, yazıçı kimi tənqidçi də vardır. Sadəcə olaraq bunların yaratma metodu, meydanı, zamanı, məkanı biri-birindən əsaslı şəkildə

fərqlənir.

Məsələn, F. Köçərli "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" əsərində N. Nərimanovun "Nadanlıq", "Dilin belası" əsərlərini məzmun zəifliyinə, qeyri təbii sonluq və dil qüsurlarına görə tənqid etmişdir. "Bahadır və Sona" əsərini isə "müvəffəqiyyətsiz qələm təcrübəsi" kimi qiymətləndirmişdir. Tənqidçi 1895-ci ildə rus dilində nəşr olunan "Novoye obozreniye" qəzetində, çap etdirdiyi "Azərbaycan komediyaları" məqaləsində "Nadanlıq" əsərinin müəllifini ciddi tənqid etmişdir.

Ancaq bu tənqid N. Nərimanova səmərə vermişdir. 1916-cı ildə, dərc etdirdiyi "Hifz-səhhət" məqaləsində N. Nərimanov yazırdı: "Düz 20 il bundan müqəddəm mən "Nadanlığı" yazıb meydana buraxdım. Məşhur mühərrirlərimizdən biri, rəfiqimiz Firidun bəy Köçərli "Nadanlığı" rus dilində tənqid etdi, yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yəni məni lazımcına çubuqladı. Oxuyan deyirdi, "Nadanlığı" yazan daha əlinə qələm gerek götürməsin. Fəqət onun çubuqlamağı "Nadir şah"ın meydana gəlməsinə səbəb oldu". (93, 382)

A.Səhhət Köçərlinin Azərbaycan şairlərinə göstərdiyi diqqət və qayğını şeirlərinin birində belə tərənnüm etmişdir:

"Yazmısan tazə nə şeylər?-deyə sordun məndən,
Ruhumun tarına mizrabzən oldun, qardaş!
Sabir ilə belə məktubu çox aldıq səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bani sən oldun, qardaş!

Bir zaman Nasehu Tərrah ilə Sabir bəndə,
Yaşayırdıq hamımız qəflətilə fərxəndə,
Birimiz mərsiyəgunluqda böyük şair idi,
Birimiz sağərə mail, birimiz canənə.

Birimiz həcvdə Yəğmə kimi çox mahir idi,
Laübalı keçinirdi günümüz rindənə,
O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmağa vadar etdin." (100, 5)

F.Köçerlinin tənqidi, məsləhəti, çağırışları sayəsində bir çox ziyalılar bədii yaradıcılıqda düzgün yol seçmişlər. Nəticədə, keyfiyyətli sənət əsərləri meydana gəlmişdir. Bunların hamısında, bir tənqidçi kimi Köçerlinin yeri və zəhməti görünür. Demək, tənqidçi də yaradır, amma başqa formada, "zaman və məkan" fəlsəfəsində.

Köçerlinin müasirləri, dövrünün mütərəqqi ziyalıları, ədibləri-Cəlil Məmmədquluzadə, Seyid Hüseyin, Nəriman Nərimanov, Abbas Səhhət, Rəşid bəy Əfəndiyev və başqaları bir tənqidçi, pedaqoq, alim və ədəbiyyatşünas kimi Firidun bəy Köçerlinin əməyini yüksək qiymətləndirmişdilər.

Sənətin varlığa münasibəti məsələsində, ədib bu məsələyə materializm prizmasından yanaşsa da, onu naturalizm formasında qəbul etmirdi. Sənət həyatda baş verən neqativ hərəkətləri, pis əməlləri, fikir və düşüncələri islah edib, cəmiyyətə mütərəqqi ab-hava, yenilik gətirməlidir. Tənqidçi göstərirdi ki, realist sənətkar xalq həyatını hərtərəfli, bütün rəngarəngliyi ilə əks etdirməlidir: "... həqiqi şair dəxi öz cəmiyyətinin hər qism sədasına,-xah

o səda suznak, nalə və fəryad olsun və xah fərəhəngiz, bəşəşət və şadyanalıq səsi olsun,- gərəkdir eyni ilə cavab verə." (54,16) O, sənətin xalq həyatını olduğu kimi göstərməsini və onun inkişafına öz töhfəsini verməsindən başqa, həm də, onu söz və ədəbiyyatın ideyalığında görürdü. Ədibin fikrincə həqiqi ziyalı "öz səsinə millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təssüb damarlarını hərəkətə gətirməlidir..." (54,16)

M.F.Axundzadə ideyalarına arxalanan F.Köçerli "Sənətin həyata, varlığa münasibəti məsələsi"ndə materialist idrak nəzəriyyəsindən çıxış edərək həyatı və insanı sənətin əsas obyektı sayırdı.

Tənqidçi məzmun və forma məsələsində də, məsələyə obyektiv və konkret yanaşırdı. "Yaxşı məzmun olmadan, heç bir formadan söhbət gedə bilməz" anlayışı ədib üçün bir mənalı və təkzib olunmaz formada qalmışdır. O, "...məzmunla formanın birliyi məsələsində məzmunun, mənanın, ideyanın həlledici rol oynadığını, məzmunuz heç bir mükəmməl forma belə öz-özlüyündə "insanın qəlbini tərpədib diqqətini cəlb edər" (54,24) bilməyəcəyini vurğulayırdı.

F. Köçerli dini məfkurənin cəmiyyətdə yaratdığı neqativ tendensiyalardan da, yan keçməmişdir. O, din və din xadimlərini, öz iyrenc məqsədləri üçün islamdan bir vasitə kimi istifadə etdiklərini mütəmadi olaraq tənqid etmiş və bu məsələ ilə bağlı "Məişətimizə dair" silsilə, "Dünyada belə nədən törəyir?", "Ehtiyac", "Mərhum Seyid Əzim..." və bir çox başqa məqalələrini yazmışdır. Ədib yazırdı: "Həqiqət əmrde ruhanilərimizin vəzifəsi başqadır..."

Amma nədənsə, Köçerlinin publisist yaradıcılığını tədqiq

etməyib ondan öz fikir və ideyalarını isbata yetirmək üçün istifadə edən bir çox alimlər, ədibin ruhanilərin tənqidinə həsr olunmuş məqalələrini dinin təbliği kimi qiymətləndirmiş, bu məsələ ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər söyləmişlər.

Akademik K.Talıbzadə yazırdı: "F.Köçərlinin publisistikasının ən yaralı, zəif və onun mütərəqqi görüşləri ilə ziddiyyət təşkil edən nöqtəsi də burda-dinə münasibətində meydana çıxır. Onun bütün elmi-publisistik fəaliyyətini təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ruhaniliyi, dindarlığı, fanatizmi tənqid heç də dini aradan qaldırmaq, yaxud onu rədd etmək ideyası ilə bağlı olmamışdır. Bəlkə islam dininin ömrünü uzatmaq üçün, onun həyatla səslənən cəhətlərini, ümumi inkişafa müəyyən qədər kömək edə bilən cəhətlərini üzə çıxarmaq, onu mədəni tərəqqiyə mane olan, müasir həyatla ayaqlaşma bilməyən xüsusiyyətlərdən, qanun-qaydalardan azad etmək məqsədini izləmişdir. Odur ki, Köçərlinin məqalələrində islam dininin bu mənada təbliğinə xeyli yer verilmişdir. O, bu fikirdə idi ki, (Köçərli- V. P.) əgər xalqımız quranın göstərdiyi həqiqi yol ilə getsə, əsl inkişaf yoluna düşə bilər: "...həqiqətdə dinimiz hüsni-məişətimiz üçün yaranmışdır və hüsni-məişətimiz... nicat və səadətimiz dini-mübinimiz olan qanuna əməl etməklə, şəri-şərif açdığı yol ilə getməklə bəhəmə gələcəkdir." (54,12)

Çox təəssüf edici haldır ki, görkəmli akademik özünün də, inandığı və etiqad etdiyi İslam dini və onun müqəddəs kitabı "Qurani-Kərim" haqqında reallıqdan uzaq olan, inkaredici fikirlər söyləmişdir. Ola bilsin ki, totalitar sovet rejiminin təsiri burda öz neqativ rolunu oynamış, akademik obyektiv münasibət bildirməsində mənfi

çalarını göstərmişdir. Axı nə üçün bütün dünya millətlərinin öz dinlərinə inandığı, sitayiş etdiyi bir zamanda, biz azərbaycanlılar dinimizdən, imanımızdan imtina etməliyik?. "İslamın əbədi sönməyən çirağı Həzrəti Peyğəmbərin (s) əmanət qoyub getdiyi "Qurani-Kərim" in hər bir ayəsi onun üçün savab qazandırır. Göylərdə və yerdə olan bütün məxluqat onun pak ruhuna duaçısıdır." (143)

Köçərli haqlı olaraq İslamı və onun müqəddəs kitabı "Qurani Kərim"i təbliğ etmiş və şagidlərinə şəriət dərsi vermişdir. O ki, qaldı ruhani məsələsinə, tənqidçi bu fikirlərdə tamamilə haqlı və obyektiv mövqedən çıxış etmişdir. Həmin dövrdə ruhanilərin ünvanına söylənilən iradların bir çoxunu bu günkü bəzi şəriət " xadimlərinə "də şamil etmək olar. Bu heç də, müqəddəs kitaba olan münasibətdə fikir ayrılığı yaratmır. Əksinə... Gərəkdir onun qanunlarına sidq ürəklə, pak əməllərlə cavab verənsən, "şəri-şərif açdığı yol" ilə gedənsən. Ədibin publisistikasının ən mütərəqqi hissəsindən biri də, dinimizlə bağlı olan fikirlər və məqalələrdir demiş olsaq, əlbəttə ki, yanılmarıq. Məşhur Fransız sərkərdəsi Napaleon İslam dini ilə bağlı fikirlərini bildirərkən demişdi: "Din elə bir qüvvədir ki, Həzrəti Məhəmməd (s) onun vasitəsilə dünyaya yeni bir yön verdi. " (144,28)

Ədibin ruhanilərin tənqidinə, dinimizin təbliğinə aid yazdığı məqalələrindən bizi yüz illik bir dövr ayırır. Zaman isbata yetirdi ki, tənqidçi-alim öz fikirlərində yanılmayıbdır. Bunu həm də, bu günkü həyat bir daha təsdiqləyir. Əsarətdən xilas olan Azərbaycan müstəqil dövlətini qurdu, özünün dini adət-ənənələrini bərpa etməyə başladı.

Ziyarətgahlarımız təmir olundu, abadlaşdırıldı, dinimiz sərbəstlik və azadlıq əldə etdi. Hazırda müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş, Şərqi-Avropa memarlıq üslubunda yeni-yeni məscidlər, məbədlər, camilər inşa edilir, dini ədəbiyyatlar çap olunur.

F.Köçərli maarifçi olmaqla yanaşı, həm də realist ədəbi cərəyanın nümayəndələrinə aid edilə bilər. Ona görə də, publisist alimin nəzəri-tənqidi mülahizələri bədii ədəbiyyatın müasirliyinə, sənətin həyatla əlaqəsinə söykənir. O, hesab edirdi ki, ətrafda baş verən proseslərə diqqət göstərmək yazıçının başlıca vəzifəsidir. "Sənətkardan "müsəvvir və nəqqaş", "öz zamanının aynası", əsrin "əks-sədəsi" olmağı tələb edən tənqidçi haqlı olaraq belə düşünürdü ki, xalq həyatında baş verən müxtəlif xarakterli müəkkəb hadisələrə vaxtında ayıq və fəal münasibət bəsləmədikdə, yazıçı vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirə bilməz. Mənsub olduğu xalqın kədər və sevinci, şad və qəmli günləri həqiqi sənətkarın yaradıcılığında öz əksini tapmalıdır." (84,55)

F. Köçərli Azərbaycan publisistikasının görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. O, 1885-ci ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin edilmiş və həmin ildən də, publisistika ilə məşğul olmağa başlamışdır. Onun 1886-cı ildə "Tərcüman" qəzetinin 28 yanvar tarixli 6-cı sayında çap etdirdiyi məqalə bunu deməyə əsas verir.

İctimai fikrin rəngarəng formaları arasında xalq həyatında baş verən hadisələri daha həssaslıqla əks etdirmək baxımından publisistika birinci yerdə durur və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tənqidçində bu ədəbi janra üstünlük verməsinə belə bir nəzər nöqtəsindən yanaşmaq doğru olardı. Publisistika həmişə cərəyan edən hadisələrə çevik cavab verir, onları ümumiləşdirir və haqqında cəmiyyətdə fikir formalaşdırır. Ona görə də, publisistikanı "canlı tarix" adlandırırlar. Ədəbi və elmi janrlar arasında onun mövqeyini müharibə meydanlarında döyüşən topçu alayının fəaliyyətinə oxşadırlar. "Müharibədə topçu alayları ön atəş xəttində döyüşüb, digər qoşun növlərinin hərəkətinə yol açıdıqları kimi, hər bir xalqın tarixində sosial özünüdərkətmə, milli dirçəliş və ictimai islahatlar mərhələsi başlanarkən digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq publisistika fəallaşmış ədəbi prosesdə ön plana keçir. Milli oyanma nəticəsində doğulmağa başlayan yeni cəmiyyətin ağır və əzablarının, sevinc və əzab nidalarının əks sədası ilk əvvəl publisistikada eşidilir." (82)

Bir xalqın publisistikasını öyrənmədən onun həqiqi tarixini, siyasi-ictimai səviyyəsini bilmək olmaz. Bu

mənada, xalqımızın publisistik irsinin, xüsusilə ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərinin öyrənilməsi aktual elmi və ideoloji əhəmiyyətə malikdir. Firidun bəy Köçərlinin publisistik irsinin araşdırılması belə bir zəruriyyətdən irəli gəlmişdir.

“Azərbaycan publisistikası ictimai düşüncəmizin inkişafı tarixində mühüm rol oynamışdır. Hazırkı publisist və tənqidçilərimiz klassik publisistikamızın zəngin ənənələrindən istifadə edərək, bədii ədəbiyyatımızın, musiqimizin, rəsmimizin və Azərbaycan incəsənətinin başqa formalarının yaradılmasında fəal iştirak edirlər.” (S. Vurğun.)

Cəmiyyətdə kəskin təsir vasitəsi rolunu oynayan publisistika mübariz ruh etibarını ilə bir qayda olaraq həmişə çox dərin və dolğun məzmunla malik olur. Publisistika “publisist” sözündəndir. Latınca ictimai mənasında işlənir. Publisistika günün mühüm ictimai-siyasi mövzusunda yayılmış ədəbiyyatdır, başqa sözlə, ictimai-siyasi məsələlər üzrə yazıçının bədii fəaliyyətidir.

Bu gün, publisistikanı ədəbiyyatın bir qolu kimi qəbul etməyən alimlər və tədqiqatçılar var. Onlar bu fikirlərində kökündən yanılırlar. Publisistika ədəbi - elmi janr olmaqla ədəbiyyatşünaslıq elminin bütün çalarlarını özündə əks etdirir, yazıçının, müəllifin həyatı əks etdirən reallıqlarını və bədii təfəkkür qabiliyyətini özündə birləşdirir.

Firidun bəy Köçərlinin çox sahəli yaradıcılığında onun sosial-ictimai məsələlərə həsr olunmuş məqalələri xüsusi yer tutur. Ədib fəaliyyətə başlayarkən vətənin sosial belaları, əhəlinin ağır həyat şəraiti, mədəni geriliyi, maddi və mənəvi ehtiyacları ilə qarşılaşmış, onda ana yurdun və xalqın siyasi problemlərini islah etmək, milli həyatı müasir

dövrün tələblərinə uyğun qurmaq arzusu və tələbi yaranmışdır. Buna görə də, ədib ictimai fikrin rəngarəng formaları arasında nəsrədən, poeziyadan, dramaturgiyadan fərqli olaraq, publisistikanı daha əlverişli vasitə hesab etmişdir. Publisist-alim XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədər, düz otuz beş il Azərbaycan və rus dillərində çıxan “Tərcüman”(1883-1916), “Kəşkül” (1883-1891), “Novoye obozreniye” (1884-1906), “Şərqi-Rus” (1903-1905), “Həyat” (1905-1906), “İrşad” (1905-1908), “Molla Nəsrəddin” (1906-1931), “Dəbistan” (1906-1908), “Rəhbər” (1906-1907), “Tərəqqi” (1908-1909), “Haqq yolu” (1911-1912), “İqbal” (1912-1915), “Yeni iqbal” (1915-1917), “Zaqafqaziye” (1907-1914), “Səda” (1909-1911) və s. müxtəlif məsləkli qəzet və jurnallarda məqalələr dərc etdirərək mürəkkəb, həm də, ziddiyyətli bir dövrün təkzib olunmaz və əvəzsiz ensiklopediyasını yaratmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin birinci iki on illiyində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin və publisistikasının inkişafında Firidun bəy Köçərlinin yerinə yetirdiyi işlər böyük, qiymətli və təqdire layiqdir.

F.Köçərli M.F. Axundzadədən sonra ədəbi tənqid, publisistika və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ölçüyəgəlməz xidmətləri olan görkəmli şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının qəlbindən qopub, onun dərdlərinə yanan, şərik çıxan, xalqın tərəqqisi naminə var qüvvəsi ilə çalışsan, şəxsi səadətini xalqının xoşbəxtliyində görən qayğıkeş müəllim, dövrünün müəllimlərinə, ziyalılarına münasiibətində tələbkar, eyni zamanda mehriban bir dost, ümumiyyətlə, həqiqi vətəndaş olmuşdur. Ədəbi tənqid və ədəbiyyat

tarixində şərəfli yerlərdən birini tutan F. Köçərli ədəbi aləmdə ilk dəfə XIX əsrin 80-ci illərində görünmüşdür. Sonralar bu imzanın sahibi ömrünün sonuna kimi ədəbi tərəqqinin mərkəzində dayanmışdır. Tənqidçi, pedaqoq, alim, publisist, tərcüməçi, yazıçı və sair yüksək dəyərlər bu qayğıkeş insanda, böyük ürək və zəka sahibində cəmlənmişdir. Rus və başqa xalqların ədəbiyyatına həsr olunmuş məqalələri, əlifba islahatı, ana dili məsələsi, qadın azadlığı yolunda çalışması xalqının övladı kimi onun ədəbi-ictimai fəaliyyətinə daxildir.

F. Köçərli dövrünün daim yanan, alovlanan çırağı olmuşdur. Bu çırağın şöləsindən Azərbaycan sosial həyatının bir çox sahələrinə işıq düşmüşdür. Onun əlli yeddi illik mənalı həyatının yarıdan çoxu qələm işlətməklə keçmişdir. Bu qısa dövrdə, F.Köçərli yalnız müəllim və yazıçı kimi fəaliyyət göstərməmiş, onun fəaliyyət dairəsi heyratamız dərəcədə geniş olmuşdur. Doğma xalqının tərəqqisinə xidmət edən bütün sahələrdə onun izini görmək mümkündür. Pedaqoq-alim milliyyətindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq dövrünün qabaqcıl maarifpərvər ziyalıları ilə daim əlaqə saxlamış, onların ən yaxın sirdaşı, məsləkdaşı kimi şöhrətlənmişdir. Azərbaycanın gənc ədəbi qüvvələrinin mühüm bir qismi Köçərli ətrafında birləşmişdilər. Bu əlaqələr qarşılıqlı olmuşdur. Çünki ədəbi və pedaqoji gənclik üçün Köçərlinin zəngin biliyinin, səmimi, eyni zamanda yoldaşlıq məsləhətinin böyük faydası var idi. Başqa istiqamətdən bu əlaqə Köçərlinin özünə də, çox vacib idi. Bunsuz o, öz yaradıcılıq imkanlarını planlaşdırma və tamamlama bilməzdi. Davam edən bu əlaqələr yazıçıya fəaliyyətini həm genişləndir-

məyə, həm də müfəssəl məlumat toplamağa imkan vermişdi.

Firidun bəy Köçərli geniş diapazona malik vətəndaş-yazıçı olmaqla yanaşı, həm də, publisistika, ədəbi tənqid, ədəbiyyat tarixi, bədii tərcümə və digər sahələrdə fəaliyyət göstərməklə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Əgər, o digər sahələrlə deyil, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını toplamaq və işləməklə kifayətlənsə idi, şübhəsiz, adını doğma xalqının hafizəsinə əbədi həkk edə bilərdi.

F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" o qədər dəyərli bir yadigardır ki, ədəbiyyat tarixində onun adının ölməzliyini təmin edir.

Görkəmli alim zəmanəsinin mütərəqqi dünyagörüşlü qabaqcıl ziyalıları olmuşdur. O, öz xalqını dərin məhəbbətlə sevdiyi kimi, başqa xalqlara dostluq, qardaşlıq münasibəti bəsləmiş, onların mütərəqqi cəhətlərini həvəslə vətəndaşları arasında yaymağa çalışmışdır. Ədəbiyyatşünas alimin rus ədəbiyyatından tərcümələri, rus, gürcü xalqlarının ədəbiyyat xadimlərinə dair məqalə və mülahizələri buna parlaq misaldır.

Bu günkü realist ədəbiyyatın təbliği üçün biz iki nəfərə borcluyuq. Bunlardan biri M.F.Axundzadə, digəri isə F.Köçərli. Köçərli həqiqi varis kimi Axundzadənin başladığı işi davam etdirmiş və ilk axundzadəşünas alim kimi şöhrət qazanmışdır. Alimlərimizdən F.Qasımozadə, M.Qasımov, C.Cəfərov, H.Məmmədov, N.Məmmədov, H.Zeynallı, Ə.Əhmədov, M.C.Paşayev, F.Hüseynov, Həmid Araslı və başqalarının sonradan gördükləri işin təməlini F.Köçərli qoymuşdur. Başqa sözlə desək, axund-

zadəşünaslıq onun zəhməti sayəsində yüksələ bilmişdir. Köçərli M.F. Axundzadənin ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi, epiqonçuluğa qarşı mübarizə, forma və məzmun vəhdəti kimi prinsiplərini yeni şəraitdə inkişaf etdirmişdir. Ədibin "Azərbaycan komediyaları", "Usta Zeynal", "Molla Nəsrəddin", "Ədəbiyyatımıza dair məktub", "Ana dili", "Azərbaycan ədəbiyyatı" məqalələri Axundzadə ənənələrinin inkişaf istiqamətini öyrənmək baxımından olduqca maraqlıdır. Bunların hər birində ədəbi tənqidin zəruri problemləri qoyulub həll olunubdur.

Ədib və alimlər tədqiqatlarında Köçərlinin bu qiymətli irsindən bol-bol öyrənilib bəhrələnmişdir. Yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatında olan böyük xidmətlərindən biri də, tərcümə olmuşdur. Tərcümə işinin böyük məna və əhəmiyyətini dərk edən. F.Köçərli fəaliyyətinin ilk addımlarından onun intişarına böyük zəhmət sərf etmiş, Bakıxanovdan sonra ilk tərcüməçilərdən biri kimi tanınmışdır.

Qazax müəllimlər seminariyasının təşkili Köçərlinin Azərbaycan xalqı qarşısında olan xidmətlərindən biridir. Biz bunu ona görə ədibin xüsusi xidməti hesab edirik ki, o, seminariyanı Qoridən Qazağa köçürməklə Azərbaycan ziyalılarının 40 ildən bəri arzu etdikləri böyük işi həqiqətə çevirmişdir. Bu seminariyanın Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatına S.Vurğun, O.Sarıvəlli, M.Vəkilov kimi görkəmli şəxsiyyətlər verdiyini nəzərə alsaq, ədibin xidmətinin miqyasını daha aydın görmüş olarıq.

Bütün bu nəcib fəaliyyətinə görə Köçərli əsrinin qabaqcıl ziyalılarının daim diqqət mərkəzində olmuş, istər müasirləri, istərsə də, xələfləri tərəfindən yüksək qiymət-

ləndirilmişdir. XX əsrin əvvəlində elə bir azərbaycanlı ziyalı tapılmaz ki, ədib haqqında xoş söz söyləməmiş olsun. O, bu hörmət və etimadı özünün böyük əməyi və zəhməti hesabına qazanmışdır.

Firidun bəy Köçərli maarifçi dünyagörüşünə malik realist yazıçı idi. Onun orijinal mövzu seçmək, sosial problemləri qaldırmaq və onların həlli yollarını göstərmək baxımından özünəməxsus prinsip və ideyaları onu H.Zərdabi, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov, Ö.F.Nemanzadə, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, H.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Hadi, Ə.Topçubaşov, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadı, Ə.Haqverdiyev və başqa bu kimi əsrin görkəmli publisistləri ilə bir sıraya qoyur. Pedaqoq-alim öz müasirlərindən həm də, xüsusi mövqeyi ilə seçilirdi.

Firidun bəy Köçərli publisistikasını araşdırıb tədqiq etmək, onun mövzu dairəsini və problemlərini öyrənmək, dil, üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq bu gün ciddi, aktual elmi əhəmiyyət daşıyır. Onun məqalələri Azərbaycan tarixinin rəngarənk, eyni zamanda, uzun illər qapalı qalan bir dövrünün açılması və ictimai fikrin formalaşması prosesini öyrənmək işinə xidmət göstərir.

Ədibin publisistikasında otuz beş il müddətində Qafqaz müsəlmanlarının həyatında gedən mədəni proseslər, ağır kəndli məişəti, xalq maarifinin çətin inkişaf yolu, çar məmurlarının ölkədə etdikləri özbaşınalılıqlar, qadın hüquqsuzluğu, ziyalı birgənəliyi, ruhani xəyanəti, xan-bəy istismarı, Avropa imperialist dövlətlərinin Şərqdə apardıqları təxribat və sair məsələlər öz əksini tapmışdır. Bunlar bütünlükdə iki əsrin qovşağında Azərbaycan xalqının qarşılaşdığı və həllini gözlədiyi problemlər idi.

Müasir dövrdə bu külliyyatı araşdırmaq, onlara obyektiv qiymət vermək, həm də, Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələsini öyrənmək baxımından bu monoqrafiya olduqca aktualdır.

Firidun bəy Köçərli həmişə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin araşdırmalarda ədibin pedaqoji görüşləri, ədəbiyyat tarixi və ədibi tənqid sahəsindəki fəaliyyəti ön plana çəkilməmiş, yaradıcılığının digər istiqamətləri, daha doğrusu, publisistikası kölgədə qalmışdır. Bu isə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf fonunda ədibin irsini və ədəbi mövqeyini birtərəfli, natamam qiymətləndirməyə gətirib çıxarmışdır.

Firidun bəy Köçərli publisistikasını, ümumiyyətlə, bütün yaradıcılığını öyrənmək və onu Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafı kontekstində tədqiqata cəlb etmək, həmçinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan ictimai fikir və bədii təfəkkürünün yüksəliş yollarını nişan vermək baxımından olduqca maraqlıdır. Yazıçının özünəməxsus dəsti xətti olmuşdur. O, bu cəhətdən də, öz müasirlərindən seçilirdi.

Onun fərdi publisist manerasını, milli ədəbi fikrə gətirdiyi yenilikləri üzə çıxarmaq, publisist ədibin sənətkarlıq qüdrətini öyrənmək baxımından tədqiqat işi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Firidun bəy Köçərli publisistikası indiyə kimi müstəqil tədqiqat obyektinə olmamışdır. Lakin bu, heç də, o demək deyildir ki, ədibin publisist irsi bu günə qədər tədqiqatçı diqqətindən kənarda qalmışdır. Onun həyat və yaradıcılıq yolunu müxtəlif istiqamətdə araşdıran alimlər, tədqiqatçılar daima Köçərli irsinə müraciət etmişlər. Bu sahədə mövcud tədqiqatları iki qrupa bölmək olar. Bunların birincisinə mövzunun tələbi və müəllifin konkret məqsədi ilə əlaqədar ədibin publisist irsinə müraciət edən tədqiqatçılar daxildirlər. Akademik B. Nəbiyevin "Firidun bəy Köçərli", professor C. Əhmədovun "Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən", professor İ. Bəktaşinin "Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu" monoqrafiyaları və professor X. Məmmədovun çoxsaylı elmi məqalələri belələrindəndir. Bu tədqiqat əsərlərində Firidun bəy Köçərli publisist irsinin araşdırılması qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulmamışdır. Müəlliflər mövzunun tələblərindən irəli gələrək ona müraciət etmiş, bəhrələnmiş, bu istiqamətdə ayrı-ayrı nümunələri təhlil etmişlər. Lakin bu da, həmişə eyni səviyyədə olmamışdır. Məsələn, akademik B. Nəbiyev monoqrafiyanın müxtəlif, xüsusilə, "Həyatı və pedaqoji fəaliyyəti", "Ədəbi tənqidi fəaliyyəti" fəsilələrində fikir və mülahizələrini əsaslandırmaq üçün tədqiqata xeyli məqalə cəlb etdiyi hald, professor C. Əhmədov və professor İ. Bəktaşinin monoqrafiyalarında bunların miqyası və kəmiyyəti məhduddur. Professor X. Məmmədov isə hər bir elmi məqaləsini konkret olaraq ədibin publistik məqaləsi üzərində qurmuşdur.

İkinci qrupa Firidun bəy Köçərli publisistikasını müstəqil tədqiqat obyektinə çevirən araşdırmalar daxildir. Buna akademik K.Talibzadənin ədibin "Seçilmiş əsərləri" nə (1963) yazdığı "Müqəddimə"ni və S. Əzimovanın pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı "Firidun bəy Köçərlinin pedaqoji fəaliyyəti və pedaqoji görüşləri" mövzusunda dissertasiyanın birinci fəslində, yer almış "Publisistik fəaliyyəti" bölməsini aid etmək olar.

Akademik K.Talibzadənin "Seçilmiş əsərlər"ə yazdığı müqəddimədə publisistika haqqında məlumat kitabın 4-14-cü səhifələrini əhatə edir. Müəllif ədibin publisistikasını mövzulara görə qruplaşdırmış, çarizmin milli qırğın siyasətini, ruhaniliyi tənqid, xalqlar dostluğunun təbliğ, kəndli həyatını, qadın hüquqsuzluğunu təsvir edən məqalələrinin təhlilini ön plana çəkmiş, din ilə bağlı məsələlərdə subyektivliyə, bəzi yanlış fikirlərə yol vermişdir. Müqəddimənin həcmindən və təhlilə cəlb edilmiş məqalələrin sayından görünür ki, yazıçının çoxlu məqaləsi və orada qoyduğu problemlər, əsasən, milli məsələlər təhlildən kənar qalmışdır.

S. Əzimovanın dissertasiyasının yuxarıda adı çəkilən bölməsində, Azərbaycan mətbuatının inkişafı fonunda Firidun bəy Köçərli publisistikasına 13 (on üç) səhifə yer ayrılmışdır. Müəllifin "Novoye obozreniye", "Sbornik kafkazskix vestnik", "Kaspi", "Otqoloski" kimi rus dilli mətbuatda dərc olunmuş məqalələri əsasında ədibin xalqlar dostluğu, qadın təhsili, maarif-mədəniyyət məsələlərinə dair məqalələrini təhlil etdiyini nəzərə alsaq, demək olar ki, ədibin publisist irsinin böyük kütləsi və başlıca problemləri təhlildən kənar qalmışdır.

XX əsrin 20-ci illərindən ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqət mərkəzində olan Firidun bəy Köçərli yaradıcılığı daima alimlərin və tədqiqatçıların nəzərini özünə cəlb etmiş və müxtəlif aspektlərdən işlənmişdir.

Yazıçı-publisistin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı iki cildəndən və dörd hissədən ibarət əsəri (1925-1926) nəşr edildikdən sonra, ilk dəfə onun haqqında məlumat 1926-cı ildə "Yeni məktəb" jurnalında çap olunmuşdur. Məqalənin müəllifi o zaman hələ tənqidçi kimi yaxşı tanınmamış və sonralar romanlar müəllifi kimi ədəbiyyat aləmində sayılıb-seçilən Mehdi Hüseyn idi.

M.Quliyev F.Köçərliyə Azərbaycan ədəbiyyatının inqilabdan əvvəlki, dövrünün yeganə tənqidçisi, materiallarını işə sanballı əsər adlandırmışdır.

Yazıçının müasiri F.Ağzadə digər bir sahəni-Köçərlinin həyatını özünün "F.Köçərlinin bioqrafiyası" adlı məqaləsində, professor Mir Cəlal Paşayev doktorluq dissertasiyasında, akademik H. Araslı tədqiqlərində, professor F. Qasımzadə "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında, professor Xeyrulla Məmmədov çox saylı elmi məqalələrində, akademik Ə.Mirəhmədov "Sabir" monoqrafiyasında araşdırmışlar və ədibin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdilər. Akademik B.Nəbiyev alimin həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı, F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərini də, ətraflı tədqiq etmişdir. B. Nəbiyev yazır: "Azərbaycan ədəbiyyatı" təkcə Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığında deyil, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində görkəmli yer tutur. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri tarixşünaslıqda olduğu kimi, "materiallar" da, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk və

mötəbər mənbələrdən biridir.”

Deyilənləri cəmləyərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, F.Köçərli yalnız pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi, publisist, tərcüməçi deyil, sözün həqiqi mənasında- uzaqqörən, novator, tribun, dərin zəka və mahir qələm sahibi olmuşdur. Ədib bütün varlığı ilə onun üçün doğma sahibi olan Azərbaycana canı, ruhu ilə bağlı olan böyük və əziz olan Azərbaycana canı, ruhu ilə bağlı olan böyük şəxsiyyət, gözəl insan, layiqli övlad olmuşdur. Yazıçı xalqına arxalanmış, xalqından ilham və güc almışdır.

8

“Firidun bəy Köçərliyə publisistikası” adlı ərsəyə gətirdiyimiz bu monoqrafiya adındanda görüldüyü kimi ədibin publisistikasına həsr olunubdur. Monoqrafiya müqəddimə ilə başlanır. Müqəddimədən sonra, yazıçının müxtəlif problemlərin həllinə dair məqalələrinin analitik təhlilindən ibarət beş fəsil, “Ana dili” məqaləsi, həmçinin həmin məqalənin təhlilini özündə əks etdirən “F.Köçərliyə “Ana dili” məqaləsi: mübahisələr və müzakirələr” adlı elmi məqalə, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir. Tədqiqatın qarşısına Firidun bəy Köçərliyə publisistik irsini araşdırmaq, mövzu, məzmun, ideya, sənətkarlıq və s. xüsusiyyətləri haqqında elmi-ədəbi fikir hasil etmək məqsədi qoyulmuşdur. İnanıram ki, buna kifayət qədər müyəssər ola bilmişik. Bu baxımdan, monoqrafiya publisistika ilə məşğul olan və yaxud bu sahə üzrə tədqiqat aparən hər bir kəsə, həmçinin filoloqlara, o cümlədən humanitar və jurnalistika fakültələrində təhsil alan tələbələrə dəyərli dərs vəsaiti, köməkçi ola bilər.

9

Birinci fəsil “Firidun bəy Köçərliyə publisistikasında milli intibah məsələsi” adlanır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan geriliyi, maddi və mənəvi tənəzzülünün səbəbləri haqqında Firidun bəy Köçərliyə mülahizələri təhlil obyektinə kimi əsas götürülür. Ədibin dünyagörüşünün mövqeyindən çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ortaya çıxan problemlərin səbəbi maarifsizlikdə, xalqın elmi biliklərdən uzaq düşməsində, cəhalet və nadanlıqda, ruhani və ziyalı biganəliyində, insan hüquqsuzluğunda və bir çox başqa neqativ tendensiyalardadır.

Ədib feodal kəndindəki ictimai çatışmazlıqları, ziddiyyətləri məqalələrində yerli-yerində, peşəkarcasına verməklə, onların ünvanını göstərməklə kifayətlənməyib, həlli yollarını və inkişaf perspektivlərini də, müstəviyə gətirmişdir.

Firidun bəy Köçərliyə publisistikasında fərdi personajlar, hadisələrin cərəyan etdiyi konkret məkan və başqa ədəbiyyata aid olan incəliklərin verilməməsinə baxmayaraq, onun məqalələrinin hər biri böyük həcmli roman, povest, dram əsərlərindən də, artıq keyfiyyətə malik sayıla bilər. Onun publisistikasında cəmiyyətin əks qütblərində dayanan-əzələn və əzənlər, aldanan və aldadanlar öz çılpaq varlığı ilə mərkəzdə dayanmış, sosial çatışmazlıqların mənzərəsinə çevrilmişdir. Firidun bəy Köçərliyə publisistikası, M.Ə. Sabirin təbircə demiş olsaq dövrünün “ayinə”sinə çevrilmişdir. Müxtəlif mövzularda yazılmış məqalələrdə, qoyulan problemləri bir ideya-çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin təzyiqi, bəy, xan, mülkədar, kapitalist istismarı, məmur özbaşınalığı, ruhani istibdadı, tacir talanı, ziyalı biganəliyi altın-

da dağılan vətənin, əzilən, soyulan, talan edilən xalqın taleyi haqqında narahatlıq, onları islah etmək məqsədi birləşdirirdi. Vətənin müstəqilliyi və xalqın zülm və əsarətdən qurtuluşu isə məqalələrin əsas pafosunu təşkil edirdi.

Həyatın-məişət məsələlərinin, ağır kəndli güzəranının, qadın hüquqsuzluğunun və maarifsizliyinin tənqidinə həsr olunmuş fikir və mülahizələri bir ümumi problemin ayrı-ayrı tərkib hissələrini təşkil edən F.Köçərli məqalələri birlikdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz müsəlman aləminin mürəkkəb siyasi-ictimai mənzərəsində, baş verən nöqtələrini nişan verir və islah olunub yenidən qurulması zəruriliyi ideyasını irəli çəkirdi.

Bu fəsilə, yazıcının publisistikasında, dövrünün canlanmasını, oyanmasını əks etdirən, milli məişətində təzahür edən tərəqqi əlamətlərinin təbliğinə həsr olunmuş məqalələrin təsnifatı, sistemləşdirilməsi aparıcı yer tutur.

Milli intibah uğrunda döyüşlərə qoşulan H. Zərdabi, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Hadi, Ə.Qəmküsar, Ə.Topçubaşov və bir çox bu kimi fədailərin cərgəsində F. Köçərlinin özünəməxsus yeri, üslubu vardır.

1891-ci ilin axırından, yəni "Kəşkül" qəzetinin bağlanması, 1903-cü ilin martına, "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrinə qədər olan bu müddətdə Qafqazda heç bir qəzet-jurnal nəşr olunmamışdır. Ancaq buna baxmayaraq, həmin illəri Azərbaycan xalqının bütün həyat sahələrinin oyandığı dövr kimi qiymətləndirmək olar.

Əsrin meydana çıxardığı məsələlərin müzakirəyə qoyul-

masına ciddi ehtiyacın yarandığı bir zamanda, mətbuatın inkişafının alınmasını ədib qeyri normal tədbir hesab edirdi və bunu açıq düşmənciliyin təzahürü sayırdı.

Xalqın və millətin ağrı-acısını qəlbinə yaxından qəbul edən ədib belə hesab edirdi ki, Azərbaycan bəyləri kəndliyə zülm etməyə o qədər adət ediblər ki, hətta 1861-ci ilin 19 fevralında ikinci Aleksandır tərəfindən verilən fərmandan sonra da, onlar kəndlilərlə rəftarında dəyişikliklər etməmişdilər.

Ədibin qara rəiyyətin avamlığından, cəhalət və nadanlıqda qalmasından şəxsi səadəti və rahatlığı üçün istifadə edən və bununlada, cəmiyyətin inkişafını ləngidən imtiyazlı təbəqələrin arasında ruhanilərə qarşı çevrilmiş tənqidi daha kəskin, daha iti idi.

F.Köçərlinin publisistikasında burjua-mülkədar cəmiyyətini islah edib yenidən qurmaq və xalqın intibahına nail olmaq uğrunda mübarizəsində qadın azadlığı və onların cəmiyyətdə hüquq və mövqələrinin təmin olunması xüsusi yer tutur. Həmin dövrdə, Azərbaycanda hicab məsələsi kəskin reaksiya doğurmuşdur. Axundlar, seyidlər, hətta bir sıra ziyalılar, qələm sahibləri müsəlman baxışını, örpəyi müdafiə edirdi. Bu sırada, romantik "Füyuzat" məcmuəsində çalışan Məhəmməd Hədinin çıxışı çox maraqlı idi. Çünki, onun da, fikirləri Köçərli ideyaları ilə üst-üstə düşürdü. Bu isə, Azərbaycan reallığında inkişaf, tərəqqi sayıla bilərdi. O yazırdı: "Kişi də, qadın da bərabər yarandığı kimi, bərabər hüquqlu yaşamaladırlar. Qadınları örtünməyə məcbur edən qanunlar, yaxud dinlər təbiətə, cəmiyyətə zidd hökümlər verir. Qadın məhkumiyəti... Şərqi ən köhnə, zərərli ənənələrindən biridir. Onun mədəniyyət və tərəqqi-

dən geridə qalmasına mühüm bir səbəb də budur.”(93, 343) Kəndli və qadın məsələsi hazırki cəmiyyətin bünövrəsini təşkil edən iki əsas amildir. Ölkədə onların yeri müəyyənləşdirilib, mövqələri, hüquqları bərpa olunmayınca vətənin səadəti haqqında danışmaq olmaz.

Ədib müsəlman aləmində qadına qarşı edilən zülmü nəinki müasir dünyanın istəyinə, hətta İslam Peyğəmbərinin şəriətinə zidd bir addım sayırdı. Məşhur “innəmən nisau, təqaiqur risal” hədisini misal gətirən F. Köçərli “arvadların vıqayedi-hüquqları əmrində ehtimali-küllü” icra etməyi təklif edirdi.

F.Köçərli mövcud cəmiyyəti müasirləşdirmək və onun ahəngdar inkişafına nail olmaqdan ötrü qadınların təhsil alınmasına, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə xüsusi diqqət yetirməyi zəruri əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi irəli sürdü. Ədib müasir dövrdə müsəlman aləminin rastlaşdığı bütün faciələrin səbəbini qadınların mənəvi səviyyə, təhsil dərəcələri etibarını ilə kişilərdən geridə qalmaları, aşağı pillədə durmaları ilə izah edirdi. Onun fikrincə nəinki ailə münasibətləri, hətta əxlaqsızlıq da, buradan törəyirdi. Çünki qadın ədəb və mərifət ilə kişinin mənəvi təlabatını təmin etmir. O, nəinki ailə münasibətlərinin, hətta cəmiyyətin inkişaf ahənginin pozulmasına səbəb olur.

Tənqidçinin fikrincə, müasirlik Azərbaycan cəmiyyətinə milli adət-ənənələrlə qarışıqlıq halda, sintez olunaraq daxil edilməlidir. Yalnız belə olduqda, mədəni yüksəlişə və mənəvi varlığa nail olmaq mümkündür.

Monoqrafiyanın II fəslə “Firidun bəy Köçərlinin publisistikasında xalq maarifi məsələləri” adlanır.

Pedaqoq xalqın tərəqqisində, mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərin təkmilləşməsində, vətəndaşların müasir ruhda tərbiyyəsində “ruhani atalardan sonra ikinci yeri müəllimlərə” aid edirdi. Ədibin məfkurəsinə görə müəllimlər bütün dövrlərdə və müxtəlif cəmiyyətlərdə xalq həyatında müstəsna rol oynamışlar. Onlar “cəhaləti millət ilə müttəsil cəngə müsemməm” olmuş, “elm və maarif qapılarını xalqın üzünə” açmışlar.

F.Köçərli maarifçi düşüncələrin mövqeyindən çıxış edərək hər bir cəmiyyətin xoşbəxtliyini müəllimlərin səyi, onların vəzifələrini yerinə yetirmək yolunda sərf etdikləri zəhmətin miqyası ilə əlaqələndirib izah edirdi. O, müəllimi “məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı” adlandırdı. Cəmiyyətin irəliləyişində, vətənin dirçəlişində, xalqın tərbiyyəsində müstəsna rol oynayan müəllim onun fikrincə nümunəvi hazırlıq görməli, pedaqogika elminin sirlərinə və dəyişikliklərinə bələd olmalı, fasiləsiz mütaliə etməklə özünü təkmilləşdirməli və xalq tərəfindən qayğı ilə əhatə olunmalıdır.

Apardığı müşahidələrə və rus mətbuatında oxuduqlarına istinad edən ədib nəinki ucqarlarda, hətta imperiyanın mərkəzlərində, pedaqoji personalın hazırlığını məqbul hesab etmirdi. Xalqın maarif məsələlərinə olan marağının böyüklüyündən və onun problemlərini həll etmək arzusunun irəli gələrək ədibin publisistikasında maarif məsələləri aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu mövzu ədibi bütün yaradıcılı-

ğı boyu düşündürmüş və müşayət etmişdir.

Ədib xalqı cəhalet və nadanlığın, elmsizlik və talançılığın doğurduğu müxtəlif çeşidli bəla və bədbəxtliklərdən xilas etmək üçün maarif və məktəbi müasir tələblərə, ölkənin və əhalinin konkret ehtiyaclarına müvafiq qurulmasını birinci şərt hesab edirdi.

Bu baxımdan onun publisistikasında maarifin xalq həyatı ilə əlaqəsi məsələsi xüsusi yer tuturdu. Xalq həyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ ədibin yaradıcılığında maarifin tarixi və müasir inkişafı fonunda təhlil olunmuşdur.

Yazıçı Qafqazın müsəlman əhalisi üçün açılmış məktəbləri mövcud ehtiyacları təmin etmək nöqtəyi-nəzərindən məqbul saymırdı. Bu baxımdan, ədibin Azərbaycan məktəbləri üçün professional müəllim kadrlarının hazırlığı məsələsinə münasibəti xüsusilə maraqlıdır. O, bu məsələdən "Məişətimizə dair" silsiləsinin, "Müəllimlərimiz və onların həali" məqaləsində danışmış və ona "Bir darülmüəllimin kifayətdirmi?" və "Zaqafqaziya seminariyası" adı altında iki məqalə həsr etmişdir.

Ədib haqqı olaraq belə hesab edirdi ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların təhsilə marağı artmış, seminariyada oxumaq istəyənlərin sayı çoxalmışdır. Lakin seminariyanın imkanları onun açıldığı XIX əsrin 70-ci illərinin dairəsində məhdudlaşmışdır. Pedaqoq təklif edirdi ki, dövlət məktəbi həyata yaxınlaşdırmaq üçün xalq məişəti üzərində ardıcıl müşahidələr aparmalı, onların ildən-ile artan tələblərini öyrənməli, bunlara uyğun tədbirlər hazırlayıb həyata keçirməli və bu yolla ehtiyacları təmin etməyə nail olmalıdır.

Xalqın oyandığı, məktəbə tələbatın artdığı bir zamanda "ilde beş-altı nəfər" Qori və "bir-iki" nəfər İrəvan seminariyasından çıxan müəllimlərin üç milyon əhalinin ehtiyaclarını ödəyə bilmədiyini nəzərə alan Firidun Köçərli yeni seminariyaların açılmasını və bu yolla əhalinin təhsilə olan ehtiyaclarının qismən təmin olunmasını təklif edirdi.

Hökumət və maarif idarələrinin Azərbaycan xalqının milli və dini xüsusiyyətlərini nəzərə almamaları, onlar üçün xristianlarla eyni məkanda məktəb açmaları, eyni proqram əsasında elm öyrətmələri və hətta eyni məişət tərzini keçməyə məcbur etmələri ədib tərəfindən kəskin tənqid olunurdu.

F.Köçərliyə görə siyasi və iqtisadi mülahizələrdən irəli gələn bu iki amilin (milli hissələrin zəifləməsi və ana dilinin unudulması) ağır nəticələri yalnız Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin olunması yolunda maneəyə çevrilməklə məhdudlaşmırdı. Uşaqlarını qəbul olunmaq üçün Qoriyə gətirən və orada oxudan ailələrin tələyində, valideyn və tələbə fərdlərin qarşılaşdıqları əzab və iztirablarda, milli ənənələrdən və dini əqidələrindən əlacsızlıq üzündən imtina etməyə məcbur olmalarında görürdü.

Bütün bu məsələləri ətraflı təsvir edən yazıçı çarizmin maarif siyasətində müsəlmanlara qarşı bir ədavət əlaməti duyurdü. Bunu açıq sitem və zülm, ruslaşdırmanın açıq təzahürü hesab edirdi. Çarizmin bu siyasətini Qafqaz müsəlmanlarının taleyi üçün təhlükəli hesab edən əsl həqiqəti bəyan edir və həmvətənlərini bundan qorumağa çalışırdı.

Firidun bəy Köçərli bu işə geniş kütləni cəlb etməyi və cəlb etməyi hesab edirdi. Ədib əhalinin bu işə qarışmasını ona görə lazım bilirdi ki, XIX əsrin səksəninci illərində olduğu kimi, XX əsrin əvvəlində də, şöbeni Qoridə saxlamaq üçün

tədbirlər görülürdü. Beləki, “rus qəzetlərində seminariyanın Tiflisə köçürülməyi barəsində bir para əhvalatlar” yazılardan sonra Qori şəhər idarəsi təşvişə düşmüş və şöbə üçün bina tikməyi qərara almışdır. “Hərgah şöbə üçün xəzinə pulu ilə təmirat bina olunsa, onda o həmişəlik orada qalacaqdır”. Bunun qarşısını, ancaq xalqın səsini qalırmaq və hakim dairələrə çatdırıb tələb etməklə almaq mümkün idi.

F. Köçərli publisistikasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Qafqaz müsəlman mühitində pədaqoq kədr hazırlığının müxtəlif məsələləri ilə yanaşı cəmiyyətdə müəllimin yeri, vətən və xalq qarşısında vəzifələri və onları yerinə yetirmək səyləri, şəxsiyyət məsələsi xüsusi yer tutur və aparıcı problemlərdən birini təşkil edirdi.

Ədib XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlılar arasında müasir maarif hərəkatının qüvvətlənməsini pədaqoji fəaliyyət meydanına professional müəllimlərin gəlməsi ilə izah edirdi. Başqa sözlə, belə hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının siyasi oyanışı və ictimai həyat məsələlərinə müdaxiləsinin hazırlanmasında müəllimlər həlledici rol oynamışlar.

F.Köçərli xalq zəminində yetişən, millətə xidməti öz fəaliyyətinin amalı seçən, kifayət qədər biliyi və professional hazırlığı olan pədaqoqların bir qrupunun əməlləri ilə xalqa gətirdikləri faydadan söhbət açır və bu yolla vətənin tərəqqisində, millətin səadətə qovuşmasında müəllimin rolunu nümayiş etdirirdi. Bu mənada, ədib A.O.Çernyayevski, S.M. Qənizadə, H.Vəzirov, İ.Abakarov, M.Qarayev, Nərimanbəyov və başqalarının fəaliyyətini tədqir edir və yüksək qiymətləndirirdi.

Maddi həyat şəraitinin ağırlığının Azərbaycan maarifinə

gətirdiyi ziyanın dərəcəsini göstərmək üçün F. Köçərli kiçik bir statistik təhlil aparırdı. O, qeyd edirdi ki, iyirmi yeddi il ərzində, əhalisinin sayı üç milyona çatan Qafqaz müsəlmanları üçün iki yüz nəfər müəllim hazırlanıb kəndlərə göndərilə də, onların əksəriyyəti şəhərə qayıtmışlar. Burada, maddi həyat şəraitinin ağırlığı, maaşın azlığı, ehtiyac və s. amillərin olmasından irəli gəlirdi.

Ədibin məktəb, müəllimlə yanaşı xalqın maariflənməsi, müasirləşməsi və ümumiyyətlə, mənəvi dirçəlişində əhəmiyyətli saydığı məsələlərdən biri də, dərslük və uşaq ədəbiyyatı idi. Bunlarla bağlı monoqrafiyanın II fəslində təfsilatı ilə məlumat veriləcəkdir.

“Azərbaycan publisistikasının inkişaf mərhələləri və Firidun bəy Köçərli publisistikası” adlı III fəsilə publisistika tarixi, onun inkişaf mərhələləri və bu kontekstdə, Köçərli publisistikasının başlanması və onun inkişafı haqqında müfəssəl məlumat verilir. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycan publisistikası ictimai-siyasi fikrimizin tərəqqisi tarixində aparıcı rol oynamışdır. Bu günkü publisist və tənqidçilər klassik publisistikanın zəngin ənənələrindən bol-bol bəhrələnərək ədəbiyyatın, musiqinin, incəsənətin və Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsi üçün istifadə edirlər. Publisistika ədəbiyyatın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həyyatda baş verən mübarizənin bütün gedisində, tarixi şəraitin bütün mərhələlərində çıxış edir, eləcə də, proseslərin inkişafı yolunu düzgün qiymətləndirir, qarşıda duran konkret vəzifələri müəyyənləşdirir.

Publisistika xalqın mübarizəsinə kömək edir, ona öz dostu ilə düşməni tanıdır, "yol və məslək" yoldaşı olur, istismar və işğal etmək istəyənlərə qarşı qəzəb, nifrət və zəfər hissiyyatını aşılır. Bir qrup alim və tədqiqatçılar publisistikanın ədəbiyyata heç bir aidiyyəti olmadığını vurğulayırlar. Həqiqətənmi bu belədir? Əlbəttə ki, yox... Publisistika ədəbiyyatla sıx tellərlə bağlıdır və onun da, bədii əsərdə olduğu kimi özünün süjet xətti olur, kompozisiya əsasında formalaşır. Burada da, məzmun və forma vəhdəti, dil, üslub, manera və priyomlar ədəbiyyatla eynilik təşkil edir. Hər ikisi insanları azadlıq mübarizəsinə, zəfər yürüşünə, tərəqqiyə və müasirliyə səsləyir. Cəmiyyətdə cərəyan edən proseslər haqqında məlumat verir, problemləri təhlil edərək insanları məlumatlandırır, maarifləndirir və onları hadisələrin mərkəzinə gətirərək, hətta əyləndirir.

Aparığımız araşdırmalar sübut edir ki, F.Köçərli publisistikası belə bir ideyaya köklənmiş və onun mayasında azadlıq mübarizəsi dayanmışdır. Publisistika yalnız yaşadığı zamanın problemlərini yazmaqla kifayətlənməməli, daima publisist işi görməli, zamanın tarixini yazmalı, həm də, baş verən hadisələrin ön cərgəsində durmalı, cəmiyyətə doğru, dürüst məlumat verməli, onu düzgün istiqamətə yönəltməlidir. Yaxşı publisist az qüvvə sərf etməklə, daha çox, daha böyük nəticələr əldə edər, sözün həqiqi mənasında "topçu alayı"na çevrilə bilər.

Azərbaycan mətbuatının tarixi rəsmi olaraq H.Zərdabinin 23 iyul 1875-ci ildə nəşrə başladığı "Əkinçi" qəzetindən hesablanarsa da, Azərbaycan publisistikasının ilk cürcütləri çox qədimlərə, hətta IV-VII əsrlərə, Orxon-Yenisey dövrünə gedib çatır. Məlumdur ki, publisistikanın üç əsas dayaq

nöqtəsi olur və o bunların üzərində təşəkkül tapır. Bunlar məlumatlandırma, maarifləndirmə və əyləndirmədən ibarətdir. Bu üç prinsipin hər birini biz, Azərbaycan folklorunun bəzəyi "Koroğlu", həmçinin yazılı abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, o cümlədən yaxın tariximizi əks etdirən, XIX əsrin böyük mütəfəkkir yazıçısı M.F.Axundzadənin Şərqi istibdadı və dini fanatizminin əleyhinə yazmış olduğu dolğun məzmunlu "Kəmalüddövlə məktubları" adlı fəlsəfi traktatında görürük. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ədəbiyyat incilərinin hər bir qolunda, boyunda və məktubunda publisistikanın üç prinsipinin açıq təzahürü hiss olunur.

M.F.Axundzadə yaradıcılığının qayəsini, həm tənqidi əsərlərində, həm də, bədii ədəbiyyatda tənqidi publisistika təşkil edir. Ədibin yaşadığı dövrdə, mətbuat orqanlarının qıtlığı, onu öz yaradıcılığını bu istiqamətdə qurmağa məcbur etmişdir. Dramaturqun mövcud olan çatışmazlıqları ustalıqla qabartması, onları törədən neqativ halları göstərməsi, həmçinin çıxış nöqtəsini işarə verməsi publisistikanın içindən qopub gələn nidalardır.

Məsələn, onun əlifba islahatı ilə qaldırdığı problemlə, F. Köçərlinin "Ana dili" məqaləsində və ərəb əlifbasının çətinlikləri ilə bağlı irəli sürdüyü məsələlər analoji baxımdan eynilik təşkil edir. Hər iki fikir sahibi xalqın, millətin gələcəyini, öz tarixini, adət-ənənəsini qoruyub saxlamaq üçün yeni əlifbanın vacibliyini və ana dilinin qorunub saxlanmasını təklif ediblər. Onların ideyaları üst-üstə düşdüyü kimi, ortaya qoyub həll etmək istədikləri məsələlərin yazılma prinsipi, istifadə etdikləri ədəbi fəndlər və maneralarda da, publisistik əhval-ruhiyyə hiss olunur.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin M. F. Axundzadə ilə başlayan yaxın mərhələsi sonralar, H. Zərdabi, C. Ünsizadə, S. Ünsizadə, N. Vəzirov, F. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nəmanzadə, Ü. Hacıbəyov, Ə. Hüseynzadə, M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağayev, Ə. Qəmküsar, Ə. Topçubaşov, M. Hadi, S. Hüseyn, M. S. Ordubadi və bir çox görkəmli publisistlərin öz yollarını müəyyən etməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan publisistikası "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnallarının təmsalında olduqca böyük və layiqli ədəbi məktəblər yarada bilmişdir. Mövzu baxımından, özündən çoxda əvvəl ki, publisistikadan o qədər də, fərqlənməyən "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnalları, həmin məsələlərə tarixi şəraitə və öz üslublarına uyğun olaraq yeni yanaşma metodu seçmişdir. Rəngarəng forma, kəskin üslub, yüksək sənətkarlıq, sadə və rəvan dil, yığcam və cəsarətli ifadə formaları qısa zaman kəsiyi ərzində hər iki jurnalın məşhurlaşmasına səbəb olmuşdur.

"İndiyə qədər çapdan çıxmış nömrələrə əsasən deyə bilərik ki, "Molla Nəsrəddin" nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir... molla öz oxucularına müraciət edərək deyir: "Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zaman ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər "xa...xa!..." edib güldünüz... o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz..., o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız cəmalınıza." (54, 117-118)

C. Məmmədquluzadə və onun bilavasitə rəhbərlik etdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalı, o cümlədən əməkdaşları Azərbaycan xalqının dünyagörüşünə yaxşı bələd olduqları üçün

"atdıqları atəş" hədəfə sərrast dəyirdi. "Molla Nəsrəddin" çilər yalnız "atəş" açmaqla kifayətlənmir, onlar həm də, əllərində çıraq "qaranlıq zirzəmilərə" girərək oranı işıqlandırır və nura qərğ edirdilər.

F. Köçərli ictimai haqsızlığa, zülmə, talana, biganəliyə, riyakarlığa, məmur özbaşınalığına, xan-bəy istibdadına, qadın hüquqsuzluğuna, dini fanatizmə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Dil, əlifba, maarif, pedaqogika və s. məsələlər onun tənqidi qələmindən kənarda qalmamışdır. Ədib öz mövqeyi və barışmaz mübarizəsi ilə "Molla Nəsrəddin" çilərlə eyni cəbhədən vuruşmuş, onların haqlı işini daima alqışlamışdır. Yazıçı bu məqsədlə 13 iyul 1906-cı ildə, "Tiflisski listok" qəzetinin 147-ci sayında, "Molla Nəsrəddin" adlı məqalə dərc etdirmişdir.

F. Köçərlinin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yazdığı problem məqalələr bu gün də, öz elmi, nəzəri-təcrübi mahiyyətini itirməmiş və aktual olaraq qalır, öz həllini gözləyir.

Kitabın IV fəslı "F. Köçərlinin publisistikasında bədii ədəbiyyatdan istifadə üsulları" adlanır.

F.Köçərli publisistika ilə bərabər ədəbiyyatşünaslıq elmi ilə də, mütəmadi məşğul olmuşdur. Onun ədəbi məsələlərə həsr olunmuş publisistikasında elmi, nəzəri, təcürbi, pedaqoji məsələlərə münasibəti özünəməxsus və orijinal bir xəzinə təşkil edir. Ədəbi tənqid onu bütün yaradıcılığı boyu müşayət etmişdir. Bu nəzər nöqtəsindən, ədibi M.F.Axundzadənin davamçısı və varisi adlandırmaq olar.

Ədibin ictimai-siyasi quruluş haqqında fikirləri, tənqidi məqalələri biri-biri ilə vəhdət formasında verilir. Yəni, ədib ictimai bərabərsizliyə, milli zülmə, cəhalet və nadanlığa qarşı eyni səngərdən çıxış edir.

Ədəbiyyatşünasın dünyagörüşünə görə hər bir xalqın ictimai-siyasi, fəlsəfi fikri bədii ədəbiyyatda ifadə olunur. Ona görə də, hər bir xalqın tarixini öyrənmək üçün ilk öncə onun ədəbiyyatına nəzər salmaq, ciddi yanaşmaq lazımdır. Çünki, uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, gec-tez xalqın adət və ənənəsi, tarixi prosesi bədii ədəbiyyatda özünü büruzə verir.

Bu cəhətdən F. Köçərli öz ifadə tərzinə və manerasına sadıq qalaraq publisistik məqalələrində bədii ədəbiyyatdan yerli-yerində istifadə etmiş, məqalələrinin keyfiyyətini və kəsərliyini artırmışdır.

1905-ci il inqilabından sonra "Azərbaycanın ictimai-siyasi heyətində baş verən böyük hadisələr, Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin yeni mərhələyə qədəm qoyması və ədəbi mübarizələrin daha da, kəskinləşməsi F.Köçərli-

nin ictimai-siyasi, eləcə də tənqidi görüşlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. "Azərbaycan dilində yeni mətbuat orqanlarının açılması, nəşriyyat şirkətlərinin yaradılması mühərriyyə və tənqiddə sönməz bir həvəs bəsləyən F.Köçərli-nin ədəbi fəaliyyətinin genişlənməsinə yeni imkanlar yaradır." (54,18)

Daha çox mətbuat orqanında, müxtəlif publisistik məqalələrlə çıxış edən ədib öz yaradıcılığında bədii ədəbiyyatdan geniş istifadə etməklə yanaşı, özündən əvvəl olan yazıçılar, həmçinin müasirləri haqqında elmi-ədəbi əsərlər yazır, çap etdirir.

O, "Azərbaycan ədəbiyyatı" (1903) əsərində, M. P. Vaqif, M. V. Vidadi, Aşıq Pəri, Q. Zakir, M. F. Axundzadə, Mirzə Şəfi Vazeh, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Abdulla bəy Asi, Kazım bəy Salik, Mirzə Mehdi Naci və başqalarını təqdim və tərif edir. "Ədəbiyyatımıza dair məktub" (1904) məqaləsində N. Gəncəvi, Şeyx Sədi, Xacə Hafiz, Şekspir, Bayron, V. Hüqo, J. J. Russo, Göte, Şiller, Tolstoy, Puşkin, Dostoyevski və s. haqqında fikirlər söyləyir, müasirlərini günün tələblərinə uyğun sənət əsərləri yaratmağa səsləyirdi. "İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şerləri bərəsində bir sözümlə yoxdur; təbləri mövzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəmiz yoxdur. Bunların hamısı var. Ancaq şerə lətafət və mələhət verən hissiyyati-həqiqi və zövqi təbii yoxdur bunada səbəb anladığımız görə odur ki, bu ərbabi-bələğətlərimiz bir şeyin yaxasını tutub yüz cürə əlfaz və ibarə və istiarələr ilə onu tərif və tövsif etməyə sərfi-hümmət qılırlar." (54, 102)

Publisist məqalələrində bədii ədəbiyyatdan yerli-yerində istifadə etməyi bacarırdı. Onun məqalələrinə minatürvari

hekayələr əlavə etməsi əsərin keyfiyyətini, təsir qüvvəsini artırır və ona yaraşlıq verir, anlaşılıqı edir. Ədibin "Qaranlıqda qalanlarımız" (1906) məqaləsində A.Krilovun "Yarpaqlar və köklər" təmsili, "Taybuynuz öküz" (1906) məqaləsində dostunun adından söylədiyi minatürvari hekayə, "Məişətimizə dair" (1908-1909) silsilə məqaləsində Xacə Hafizdən gətirdiyi sitat, "Molla Nəsrəddin" (1906) məqaləsində Şərqdə susmağı müdrikliyin ən yüksək dərəcəsi hesab etdiklərinə görə Həzrəti Süleyman "qızıl" adlandırdığı halda, "Molla Nəsrəddin" "lap brilyant" adlandırır deməsi və bir neçə misal gətirməsi, "Usta Zeynal" (1906) məqaləsində Usta Zeynalın köməkçisi Qurbanla filosofluq etməsi və bir çox başqa məqalələri böyük təsir qüvvəsinə malikdir.

F. Köçərli bədii ədəbiyyatı həmişə kəskin, sərrast vuran silah hesab etmiş və publisistikasında məqamı gəldikcə bədii ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Bu metod ədibə fikirlərini oxucuya daha dəqiq və tam şəkildə çatdırılmasını təmin edirdi.

Realizm, ədəbi tənqid sahəsində M. F. Axundzadə yolunu davam etdirən, öz yaradıcılıq prinsipləri ilə demokratik-satirik "Molla Nəsrəddin" mövqeyindən çıxış edən Firdun bəy Köçərli irsi bu günün ədəbi prosesi və ədəbiyyatşünaslığı üçün dəyərli və qiymətlidir.

Kitabın V fəslə "Firdun bəy Köçərli publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlanır. Bu fəsildə ədibin publisistik yaradıcılığında istifadə etdiyi bütün priyomlar-janr, dil, üslub və s. xüsusiyyətlər qruplaşdırılır və onlar haqqında

müfəssəl məlumat verilir.

F. Köçərli publisistik irsini araşdırarkən aydın olur ki, ədibin yaradıcılığı bu sahədə iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Onları: 1) informatik, 2) problem məqalələr formasında sistemləşdirmək daha yaxşı olar.

Yazıcının informatik məqalələrində nəzərə çarpan başlıca xüsusiyyət, ədibin təbliğat və təşviqat məqsədi izləməsidir. Müxtəlif faktları xəbər verən müəllif müəyyən nəticələr çıxarır və onların həyata keçirilməsinə xüsusi səy göstərirdi.

XX əsrin əvvəlində, birinci rus inqilabının təsiri altında Qafqazda siyasi oyanışın yaranması, ictimai-iqtisadi və siyasi zəmində konfliktlərin kəskinləşməsi, çiyinlərində on beş-iyirmi illik təcrübə olan və görüşləri püxtələşib sabitləşən F. Köçərli mübarizələrin qaynar nöqtəsinə gətirdi.

F. Köçərli publisistikasının xarakterik cəhətlərindən biridə, silsilə məqalələrin axırında sual qoymaq idi. Müəllif növbəti məqalədə vədinə əməl edərək həmin suala cavab verir və yeni məqalənin başlanğıcında ilk hissələri haqqında qısa məlumat verməklə oxucuda əvvəlki məqalə barədə fikir yaradır, həm də, məqalənin davamı kimi gələcək məqaləni gözləməyə sövq edir. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, silsilə məqalələr müxtəlif tipli aktual sosial mətləblərin tədqiqinə həsr olunmasına baxmayaraq onlar eyni mövzunun ayrı-ayrı həlqələri olub vahid bir ideyanın təbliğinə, həyata keçirilməsinə xidmət göstərir.

Ədibin müraciət etdiyi janrlardan biri icmaldır. Bir qayda olaraq icmalarda müəyyən zaman daxilində baş vermiş hadisələr ümumiləşdirilir, onların inkişaf mərhələsi verilir. Müəllif "Azərbaycanın dövrü mətbuatının qısa icmalı"

(1906) məqaləsində janrın spesifik xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlayaraq, heç bir təfərrüata yol vermədən Azərbaycan mətbuatının otuz beş illik tarixi inkişaf yolunu işıqlandırır.

Ədəbiyyatşünasın "Köçərilərin övza və əhvalı" (1909) məqaləsi etnoqrafik materiallarla zəngindir. Burada xalqın təsərrüfat məişətinin tərəfləri öz əksini tapmışdır. Köçərilərin ağır məişət şəraitinin təsvirinə həsr olunmuş məqalə etnoqrafik, folklor haqqında zəngin bilik mənbəyidir.

Yazıçı məqalələrində qaldırdığı problemləri təhlil edərək onları xüsusi komentariyalar ilə müşayət edirdi. Məqalələrinin bir qismi isə müxtəlif yazıçı və filosofların əsərlərindən gətirilən iqtibaslarla başlanırdı.

Ədib məqalələri problemlər üzrə konkret hissələrə bölməklə yanaşı, həm də, hissələr arasında əlaqə yaradırdı. O, silsilə məqalələrində bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi.

F.Köçərli yaradıcılığında, o cümlədən publisistikasında üslub məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Çünkü alimin, yazıçının, publisist şəxsiyyətin, psixoloji tərz və temperamenti qabarıq surətdə ilk əvvəl onun üslubunda təzahür edir. Üslubun dolaşıqlığı, anlaşılmazlığı ideyanın, fikirlərin qeyri-müəyyənliyinin əlamətidir. Bu baxımdan ədib üslub məsələlərinə son dərəcə tələbkar münasibət bəsləyirdi. Bunun məntiqi nəticəsi idi ki, F. Köçərli XX əsrin əvvəllərində çoxsaylı publisistlər arasında özünün orijinal üslubunu yarada bilməmişdir.

Hadisələrə münasibət bildirmək ehtiyacından doğan emosionallıq F.Köçərli publisistikasında obrazlığın qüvvələnməsinə səbəb olur. Bu isə onun məqalələrinə bədiilik,

təsvirlik, parlaqlıq verir. Yazıçının istifadə etdiyi obrazlar arasında təşbeh xüsusi yer tutur. O, mifoloji obrazlardan istifadə etməklə təşbeh obrazlar yaradırdı.

F. Köçərlinin publisistikasında janr həddən artıq zəngindir. Onun icmal, məktub, portret oçerk (nikroloq), informasiya, problem, səyahətname (etnoqrafik), janırlarda olan məqalələri, həm də, kompozisiya baxımından dolğundur.

Ədibin publisistikasının kompozisiya xüsusiyyətlərindən danışarkən, bəzi məqamlardan yan keçmək olmaz. Çünkü onun məqalələrində, iri həcimli əsərlərin sujet xəttində olduğu kimi hadisələrin inkişaf trayektoriyası mövcuddur. Sərlövhdən tutmuş məqalənin sonuna qədər bütün proseslər düz bir xətt üzrə-başlanğıc, hadisənin doğulması, faktın gətirilməsi, ziddiyyətlərin toqquşması, hadisələrin ilk aydın mənzərəsi, münəqişə, prosesin kəskinləşməsi və nəhayət fikir aydınlığı, düynünün açılması, nəticə-davam etdirilir.

F.Köçərli məqalələrində, üslub vasitələrindən də, bəhrələnməyi bacarmışdır. Üslub vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməsi onun məqalələrinin emosional qüvvəsini artırmış, oxucuda həvəs oyatmışdır. Digər tərəfdən bu vasitələr ilə ədib öz fikrini oxucuya aşılamağa bilməmiş və bu məqamlar oxucunun yaddaşında həkk olaraq qalmışdır. Müəllifin yeri gəldikcə, miniatürvari hekayələrə, mifoloji obrazlara, ritorik suala, təşbehə, iqtibas və sitatlara, təkrarlardan istifadəyə, sinonim təkrarlara, metanomiya, mübaliğə, lito-ta, antiteza, həmçinin cümlələrlə, sinkretlik və s. vasitələrə müraciət etməsi onun böyük publisist olmasından xəbər verir.

Pedaqoq-alimin publisistikasının mövzu dairəsi genişdir. "Onun Azərbaycanda maarif və mətbuat tarixinə, pedaqoqikaya, təlim tərbiyə məsələlərinə, o zamankı Azərbaycan üçün çox mühüm siyasi, mədəni əhəmiyyəti olan qadın azadlığı məsələsinə həsr olunmuş məqalələri öz vaxtında ictimai fikrə qüvvətli təsir göstərdiyi kimi, bu gün də, öz elmi, praktik qiymətini itirməmişdir". (54, 13)

F. Köçərli publisistikasının dili aydın, oxunaqlı, başa düşülən və başqa dillərdən gətirilmiş sözlərdən azad olan bir dil olmuşdur. Ədibin dil məsələsi ilə bağlı mütərəqqi fikirləri öz müasirləri tərəfindən də, məmuniyyətlə qəbul olunurdu. O, Yüsif Vəzir Çəmənəzəminliyə göndərdiyi bir məktubda yazırdı: "Keçmişdə də sizə yazmışdım ki, sizin diliniz açıq və sadədir. Amma onda azacıq bir rəkakət görünür. Onu islah etmək lazımdır. İndi demək olar ki, rəkakət görünmür, vəli bəzi məqamlarda osmanlı türklərinin şiveyi-lisanı müşahidə olunur. Bu hala səbəb yəqin ki, osmanlı türklərinin istilahında yazılan kitabların və hətta ruznamələrin mütaliəsidir. Və bir də mənaifi ifadə etmək üçün lazım olan istilah və sözlərin kamyablığıdır".(53) Ədibin "Ana dili" (1913) məqaləsi söylədiklərimizə bariz nümunə ola bilər.

F.Köçərli publisistikasının məzmunu, mövzusu, forması, üslubu, dili və janr əlvanlığı o qədər geniş və rəngarəngdir ki, onu bir dəfəyə, bir monoqrafiyaya, bir rəfə yığmaq mümkün deyil. Ədibin irsi böyük bir xəzinədir. Elə bir xəzinə ki, ora daxil olan hər kəs öz intellektual səviyyəsinin imkanları miqyasında ondan bəhrələne bilər. Birsözlə, kimin gücü nəyə və nə qədərə çatırsa, o qədər də, götürə bilər.

Firidun bəy Köçərli XIX və XX əsrlərin qovşağında var qüvvəsilə xalqının tərəqqisi yolunda qələm çalan Azərbaycan ziyalılarının biri idi. Özünün çoxsahəli yaradıcılığı ilə yazıçı xalqının tərəqqisi naminə əsl vətəndaş kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, öz publisist məqalələri ilə vətəndaşları oyatmaq, onları ictimai həyata cəlb etmək, gözünü açmaq, başqa xalqlara hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, maarif və mədəniyyəti geniş miqyasda təbliğ etmək və xalqın gözündən cəhalet pərdəsini qaldırmaq sahəsində, əsrin görkəmli ədibləri kimi təmənnəsiz çalışmışdır.

Firidun bəy Köçərli otuz beş il davam edən yaradıcılığı ərzində ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid, folklorşünaslıq, bədii tərcümə, və s. sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin ədibin daha çox əhəmiyyət verdiyi və müntəzəm surətdə məşğul olduğu sahə publisistika olmuşdur. O, yaradıcılıq aləminə publisist məqalə yazmaqla gəlmiş, fəaliyyətini onunla da, başa çatdırmışdır. Publisistika yazıçının fasiləsiz, ardıcıl məşğul olduğu yaradıcılıq sahəsi olmuşdur. Ədibin publisistikaya xüsusi əhəmiyyət verməsinin səbəblərinə gəldikdə, deyə bilərik ki, bu onun vətəndaşlıq amalı, cəmiyyət həyatına nüfuz etmək, onun qüsurlarını, müasirliyə, irəliləyişə mane olan neqativ tərəflərini üzə çıxarmaq, köhnəlmiş, ömrünü yaşamış vərdisləri tənqid etməklə tərəqqisinə nail olmaq və sağlam cəmiyyət yaratmaq işinə xidmət etməsindən irəli gəlirdi. Yazıçı idealının böyüklüyü onu publisist yaradıcılığa sövq etmiş, milli məişətimizin "canlı tarix"ini yazmağı qismət etmişdir. Ədibin "Məişətimizə dair" ümumi başlıq altında yazdığı silsilə və digər məqalələri iki

əsrin hüdudlarında, Azərbaycan həyatının canlı səlnaməsi hesab oluna bilər.

Firidun bəy Köçərlinin publisistikasının mövzu dairəsi genişdir. Kəndli məişətinin ağırlığı, qadın hüquqsuzluğu, çarizmin məfkur müstəmləçilik siyasəti, məmur, bəy, xan zülmü, ruhani istibdadı, ziyalı biganəliyi, əhali kütləsinin nadanlılığı və cəhəlet, bundan doğaraq siyasi passivlik və sairin tənqidi onun əsas obyektini təşkil edir. Bu müxtəlif məsələləri vahid ideyada, birləşdirir: tənqid etməklə mövcud idarə üsulunun yaramazlığını göstərmək, ağla, zəkaya, bitkin tənqiddə və yetkin şüura əsaslanmış qanunlara söykənən sivil cəmiyyət yaratmaqdan ibarət idi.

Firidun bəy Köçərli maarifçi idi. O, mövcud cəmiyyəti islah edib yenidən qurulması fikrini irəli sürərək maarifçilik fəlsəfəsinə istinad edirdi. O, belə hesab edirdi ki, yalnız maarifi yaymaq, ağılları ziyalandırmaq yolu ilə, əhalinin bütün təbəqələrinin hüquq və rifahının təmin olunmasına nail olmaq mümkündür. Yazıçı bir sıra məqalələrində kəndli təbəqəsinin yoxsul məişətindən danışdı. O, bu iqtisadi durumun səbəbini də, maarifsizlikdə axtarırdı. Ədib belə hesab edirdi ki, əhali savadlansa, təsərrüfat həyatını müasir elmi biliklərin imkanları əsasında becərsə, hüquqlarını bilib istismarçı siniflərə boyun əyməyə vəziyyəti də, düzələr. Bütün bunların həyata keçməsi üçün pedaqoq-alim maariflənməyi, əski məktəbləri ləğv etməyi, məktəblə həyatın əlaqəsini sıxlaşdırmağı, onu əhalinin ehtiyaclarına uyğun qurmağı tələb edirdi.

Firidun bəy Köçərlinin publisistikası məzmun və ideyaca dolğundur. O, əsrin son dərəcə aktual məsələlərinə toxunmuş, cəsarətlə zəruri problemləri qaldıraraq həll etmişdir. La-

kin bunlar quru şərhərdən ibarət deyildir. Ədib ağır sosial problemləri qaldıraraq həll edərək onların ifadəsi üçün forma axtarırları etmiş, münasib ifadə tərzini seçmişdir. Demək olar ki, bu prinsip bədiiliklə publisistliyin vəhdətindən, sistemliyindən yaranmışdır. Bunlar ədibin publisist əsərlərinin janr əlvanlığında, kompazisiya qurmaq bacarığında, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə etmək manerasında qabarıq surətdə müşahidə olunur. Sözsüz ki, bu çarlar Firidun bəy Köçərli publisistikasına emosionallıq aşılayır, təsir gücünü artırır, oxunaqlı edir.

Firidun bəy Köçərli publisistikası XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan publisistikasının ümumi inkişaf fonunda orijinal səhifə təşkil edir. Publisist alimin milli ədəbiyyat tarixinə və klassik irsə münasibəti Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm sahələrindən biridir. Özündən əvvəlki irsə münasibət, çağdaş irsin dəyərləndirilməsi, cəmiyyət və sənətkar probleminin açıqlanması, ədəbiyyat nümunələrinin çap edilməsi, publisistikanın xüsusiyyətləri və bu kimi sənət incilərinin Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında tədqiqi monoqrafiyanın əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir.

I FƏSİL

**Firidun bəy Köçərli
publisistikasında
milli intibah məsələsi**

Firidun bəy Köçərli ictimai fəaliyyətə XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında, özünün dediyi kimi "azərbaycanlıların mənəvi intibahının sübh çağında" (139) başlamışdır. Bu illər "Rusiya müsəlmanlarının həyatına çökmüş cəhalet və nadanlıq dumanının dağılıb seyrəldiyi, müasir tipli maarif və ədəbi hərəkatı dirçəltmək üçün təşəbbüslərin genişləndiyi" (85) dövr idi.

Firidun bəy Köçərlinin fəaliyyət göstərdiyi və yazıb-yaratdığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri (1885-1920) bu mənada bütövlükdə Azərbaycan xalqının tarixində intibah, milli dirçəliş, ictimai oyanış mərhələsi hesab olunur. Azərbaycan tarixinin bu vaxt kəsiyində milli burjuaziya formalaşır, milli şüur və düşüncə yaranır, ictimai fikirdə milli mənafeələr uğrunda mübarizə ön plana keçir. Bu illərdə milli şüurun inkişafından və yüksəlişindən irəli gələrək "millət" sözü dəbə düşür, o, əvvəlki mənasından fərqli olaraq yeni məzmun kəsb edir. Firidun bəy Köçərli xalq həyatında və mənəviyyatında baş verən sosial dəyişikliklərdən söhbət açaraq yazırdı: "Keçmişdə "millət" sözü bizim dilimizdə az işlənirdi və işləndikdə nifrətamiz bir mənəvi ifadə edərdi. Bir müsəlman qeyri bir müsəlmanı hiylə və təzvir damına giriftar etdikdə tora düşən nifrət və kərəhətlə fəryad edib deyirdi: "Belə də millət olarmı, a kişi?" Amma indi elə bir zaman ye-

tişibdir ki, onun təqzasına görə millət sözü "modni" bir ləfz olubdur" (54, 171)

"Millət" sözü kütləviləşib, onu nəinki millətin həqiqi xadimləri, millət qayğısı çəkənlər, onun dirçəliş və oyanması yolunda zəhmət çəkənlər, hətta "mənasını layiqincə dərk etməyənlər dəxi mövqesiz və ehtiyacsız onu istemal" (54, 171) etməyə başladılar. Çünki C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, "o vədələr milli intibah dövrü idi və o vədənin əhli-qələmləri və jurnalistləri "millət, millət" deməyə bir növ haqlı idilər". (70, 245)

Bütün bu ifadələrin və çağırışların arxasında böyük ideallar-vətəni müstəmləkə əsarətindən qurtarmaq, xalqın milli müstəqilliyini təmin etmək, milləti oyatmaq, geniş əhali kütləsini istibdad boyunduruğundan, ruhani əsarətindən xilas etmək, cəhalet və nadanlıq girdabından qurtarmaq, əsrin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf gedışatına qoşmaq və nəhayət, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin ailəsində mövqelərini təmin etmək uğrunda mübarizə dururdu. Kapitalist sənaye inkişafı dövründə vətənin və xalqın tarixi, taleyi üçün xüsusi əhəmiyyət qazanan bu ideyanı həyata keçirmək üçün əsrin bütün qabaqcıl adamları- yazıçılar, alimlər, jurnalistlər, müəllimlər və s. peşə sahibləri qüvvələrini səfərbər edib, müxtəlif janrlarda bədii, publisist və elmi- kütləvi əsərlər, dərsliklər yazmaq, maddi yardım göstərmək, can fəda etməklə bu kimi ümumxalq işinə kömək edirdilər.

Milli intibah uğrunda döyüşlərə qoşulan H.Zərdabi, Əhsənül-Qəvaid, M.Şahtaxtı, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, E.Sultanov, H.Minasazov, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, S.Hüseyn və s. kimi milli fədailərin cərgəsin-

də Fəridun bəy Köçərliyə özünəməxsus yeri vardır.

Xalq müəllimi vətənin müstəqilliyi, azadlığı və abadlığı, millətin səadəti və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizədə publisist sözün qüvvəsinə ümid bəsləyirdi. Buradan irəli gələrək o digər yaradıcılıq sahələrindən fərqli olaraq publisist məqalələr yazmağa, onun vasitəsilə zəruri problemləri müzakirə edib həlli yollarını göstərməyə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu marağın dərəcəsini təsəvvür etmək üçün bunu demək kifayətdir ki, o yaradıcılığa publisist məqalə yazmaqla başlamışdır. Ədibin qələmindən çıxan ilk yazılar da məqalə olmuşdur. Akademik Kamal Talıbzadə ədibin publisist yaradıcılığına marağından və əsərlərinin dərc olunduğu orqanların miqyasından söhbət açaraq yazırdı: "Köçərli publisistik fəaliyyətə 1880-ci illərdə, İrəvan gimnaziyasına müəllim təyin olunandan sonra başlamışdı. O, bu vaxtdan etibarən Bakı və Tiflisdə çıxan qəzet və jurnallarda əməkdaşlıq edir, gahdan bir Rusiyanın başqa şəhərlərində nəşr olunan mətbuat orqanlarına da məqalələr göndərirdi. "Kaspi", "Novoye obozreniye", "Tiflisski listok", "Zakavkazye", "Znaniye", "Kavkaz", "Otqoloski", "Pravda", "Petrogradskiye vedomosti", "Qolos Kavkaza", "Respublika", "Tərcüman", "Kəşkül", "Şərqi-Rus", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Molla Nəsrəddin", "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb", "Haqq yolu", "Səda", "İqbal", "Yeni İqbal", "Övraqi - nəfisə" kimi qəzet və jurnallar Köçərliyə nəşr olunduğu müxtəlif məsləkli mətbuat orqanları idi. Orqanlar nə qədər müxtəlif olsa da, imza bir idi, deyilən, irəli sürülən fikirlər, mülahizələr bir dimağın, bir üreyin məhsulu idi." (124,5) Yazıçının əsasən "Məişətimizə dair" ümumi və digər konkret başlıqlar altında yazdığı məqalələr ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələri

hesab olunur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində xalq işi uğrunda mübarizəyə qoşulan görkəmli millət xadimlərinin hamısı kimi Fəridun bəy Köçərli publisistikasının mövzu dairəsi geniş, qaldırılıb həll etdiyi problemlər çox rəngarəng və müxtəlifdir. "Əkinçi" (1877) qəzetinin bağlanmasıdan "Övraqi-nəfisə" (1918) jurnalının nəşrinə qədər Azərbaycan həyatında ehtəşəm qlobal bir problem yoxdur ki, Fəridun bəy Köçərli ona münasibət bildirib məqalə həsr etməmiş olsun. O, xalq həyatında inkişafa mane olan amilləri və əmələ gələn müxtəlif cəhətləri vaxtında görmüş və onları məqalələrinin təsvir və təhlil obyektinə çevirmişdir. Bu baxımdan ədibin milli məişətdə təzahür edən tərəqqi əlamətlərinin təbliğinə ("İrəvandan məktub", "Hörmətli "Şərqi-Rus" ruznaməsinə bir neçə sözlər", "Müsəlman müəllimlərinin hümməti"), çarizmin imperiyanın ucqarlarında yeritdiyi murdar müstəmləkçilik siyasətinin tənqidinə ("Dinmə, ver", "Məişətimizə dair"), bəy-xan zülmünün ("Taybuynuz öküz"), ruhani istibdadı ("Məişətimizə dair", "Ehtiyac", "Mərhum Seyid Əzim..."), ziyalı biganəliyi ("Bizim və xaricilərin intiligent firqəsi"), xalq maarifinin ləng inkişafının ("Məişətimizə dair", "Bir darülmüəllimin kifayətdirmi?", "Zaqafqaziya seminariyası"), əhalinin tərəqqi işlərinə süst münasibəti ("Əql əql-dən ötgün olar", "Fəqir tələbələrin halına...", "Neçə gün bundan əvvəl...", "Yarımqıqlarımız", "Təlimi-xeyir edənlərimizin cəzası", "El üçün ağılayan gözsüz qalar"), cəhəlt və nadanlılığın doğurduğu pis əxlaqi keyfiyyətləri, zərərli adət-ənənələri ("Taybuynuz öküz", "Müsəlmançılıq", "Əcəlsiz önlərimiz"), Avropa dövlətlərinin ("Almanlarda təlim və tərbiyə", "Yalançı dostluq"), qadın hüquqsuzluğunun ("Hə-

qıqı gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz”), xalqlar arasında milli ədavətin qızıqdırılması (“Şişə faciəsi”, “İdarəyə məktub”), kəndli məişətinin ağırlığı (“Məişətimizə dair”, “Qaranlıqda qalanlarımız”) və başqa problemlərin təsvir və tənqidinə həsr olunmuş məqalələri diqqətəlayiqdir. Müxtəlif mövzularda yazılmış bu məqalələrdə qoyulan problemləri vahid bir ideya-çarizmin müstəmləçilik rejiminin təzyiqi, bəy, xan, mülkədar, kapitalist istismarı, məmur özbaşnallığı, ruhani istibdadı, tacir talanı, ziyalı biganəliyi altında dağılan vətənin, əzilən, soyulan, talan edilən xalqın taleyi haqqında narahatlıq, onları islah etmək məqsədi birləşdirirdi. Vətənin müstəqilliyi və xalqın zülm və əsarətdən qurtuluşu isə məqalələrin əsas pafosunu təşkil edirdi.

Firidun bəy Köçərlinin köhnə həyat-məişət məsələlərinin, ağır kəndli güzəranının, qadın hüquqsuzluğunun və maarifsizliyinin tənqidinə həsr olunmuş fikir və mülahizələri bir ümumi problemin ayrı - ayrı tərkib hissələrini təşkil edir. Bunlar birləşib bir yerdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, ümumiyyətlə müsəlman aləminin mürekkəb siyasi - ictimai mənzərəsində baş verən prosesləri əks edir, onun köhnəlmiş və xəstə nöqtələrini nişan verir və islah olunub yenidən qurulması zəruriliyi ideyasını irəli sürürdü. Buradan irəli gələrək Firidun bəy Köçərli publisistikasında orta əsrlərdən qalma həyat məişəti tərzinin və çarizmin idarə üsulunun islahı və xalqın mənafeyinə uyğun yeni qaydaların yaradılması və tətbiqi uğrunda mübarizə aparıcı yer tuturdu. Bu məram ədibin publisistikasının bütün mövzularının təməlində durur və əsas məğzini təşkil edir.

Firidun bəy Köçərli ictimai islahatları müasir inkişaf yolu-

na düşən, elm, texnika və iqtisadiyyat sahəsində böyük nailiyyət qazanan xalqların bütün uğurlarının açarı hesab edirdi. O, belə bir fikirdə idiki tərəqqi etmiş xalqlar böyük zəhmətlərə qatlaşıb, həyat-məişətləri üzərində vaxtaşırı müşahidələr aparmış, köhnəlmiş, inkişafa mane olan şeyləri islah etmiş və yenilərini tətbiq etməklə müasir mövqeyə yüksəlmişlər. “Miləli- müxtəlifə tərəqqi və təcəddün yolunda səy və təlaş, rənc və zəhməti istirahət və qəflətə tərcih verib, elm və bilik sayəsində irəli gediblər. Övzayi-məişətləri elə bir münsiq və münəzzəm qaydaya düşübdür ki, gün-gündən qabağa getməyə şəkk qalmır”. (54,187)

Bunun əksinə olaraq müsəlman dünyası və onun bir güşəsi olan Azərbaycan ona görə geridə, inkişaf etmiş müasir dünyanın ahəngindən kənar qalmışdır ki, burada vaxtaşırı islahatlar aparılmamışdır. Əsrlərlə toplanan qüsurlar bir-birinin üstünə yığılmış, inkişaf və tərəqqi yolunda maneəyə çevrilmiş, xalqın cəhalət və nadanlığa qərq olmasına səbəb olmuşdur. Ədib müsəlman aləmində islahatların həyata keçirilməməsinin doğurduğu ağır nəticələrdən söhbət açaraq yazırdı: “Filhəqiqə heç bir millət mədəniyyət aləmindən, elm, mərifət nurundan bizim kimi uzaq düşməyibdir. Heç bir millətin, heç bir qövm və tayfanın üstündə o qədər ağır təkliflər və çətin məsələlər yığılıb qalmayıbdır, nə qədər ki, bizim müsəlmanların üstündə qalıbdır. Qonşularımız öz dolanacaqlarına, məişəti-ümumiyyətlərinə aid hər qisim məsələlər törətdikcə vaxtın təqzasına müvafiq ittifaqla təhqiq və tədqiq etdikdən sonra əməl ediblər. Sonra qeyri məsələlərin halına və qeyri ehtiyacların rəfinə sərfi- hümmət ediblər. Hər bir məsələni öz vaxtında, hər bir ehtiyacı zühuru əsnasında təhlil və təhsil ediblər. Biz isə...

Biz indiyə kimi ümumi işlərimizə dair bir məsələni layiqincə həll etməmişik, milli ehtiyaclarımızdan birisini də rəf qılma-mışıq, ümumi qüsurlarımızdan birisini də təhsil eləməmişik, köhnə ehtiyaclarımız təzəsinə və təzələri köhnəsinə qarışib cümləsi təzə hökmündədir". (54, 188)

Bunlar ölkənin orta əsrlərdən qalma əhkamların təsiri altında yaşamasında, zərərli adət-ənənələrin burulğanında nəfəs almasında, əhalinin siyasi-ictimai hadisələrə passiv münasibətində, onu dəyişmək meylinin zəyifliyində, mədəni tərəqqi məsələlərinə ləng qoşulmasında açıq müşahidə olunurdu.

Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, son yarım əsrdə dünya miqyasında baş verən dəyişikliklər Qafqaz müsəlmanlarının həyat və məişətinə təsir göstərməmişdir. Ədib fikirini isbata yetirmək üçün Azərbaycan həyatını islah etmək və onu yenidən qurmaq üçün edilən təşəbbüslərin tarixinə nəzər salır. Belə bir nəticə çıxarırdı ki, yarım əsrdən əvvəl Qasımbəy Zakirin, iyirmi - otuz il qabaq Həsən bəy Zərdabının, on il bundan öncə Əhmədbəy Ağayevin tənqid etdiyi ictimai və əxlaqi qüsurlar XX əsrin əvvəllərində də xalq həyatında yaşamaqdadır.

Yazıçı yazırdı: "İyirmi-otuz sənə bundan müqəddəm mərhum Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetəsində atəşli dil ilə yazdığı ehtiyaclarımız, on sənə bundan irəli müdiri-möhtərəmimiz Əhmədbəy Ağayev "Kaspi" ruznaməsində məhəlli-müzakirəyə qoyduğu mühüm məsələlərimiz, ümum qüsurlar və nöqsanlarımız indi də irəliləməyə və qədimki halında qalıbdır. Heç bir işimiz rəvənəq tapmayıbdır... Nəbati demişkən: "Hələ ləng, ləng, ləngdir". (54, 188)

Firidun bəy Köçərli bütün müsəlmanların, o cümlədən

azərbaycanlıların sosial durumunu "bəşəriyyət karvanının qatarından üzülmüş yorunuq dəvə"nin (54, 187) vəziyyətinə bənzədirdi. Karvan ötüb keçmişdir. Dəvə isə ağır haldadır. Onun yolu qət etməyə "nə dizdə taqət və nə də ürəkdə hünər, nə qəlbə mətanət və nə də mənzurda bir rəhbər və dəlil!" vardır. (54, 187)

Yorğun düşüb "qalxmağa qüdrəti olmayan bədbəxt heyvan"ı səhra vəhşilərinin təhlükəsi gözlədiyi kimi, "qəflətdə vaxtını keçirmiş bir millət də" elm və sənayesi inkişaf etmiş güclü tayfaların istilasına məhkumdur. Firidun bəy Köçərli-nin gəldiyi nəticə belədir.

Firidun bəy Köçərli XIX əsrin 70-ci illərində Həsən bəy Zərdabının "zindəganlıq cəngi" təlimini inkişaf etdirərək güclünün gücsüzü özünə yem etməsinin zəruri olduğunu təsdiq edir, elmdən, mədəniyyətdən, iqtisadiyyatdan məhrum olan müsəlmanların imperialist dövlətlərin nüfuzu altına keçməsinə təbii qanunauyğun hal hesab edirdi: "Ümumi qaydaya müvafiq, söz yoxdur ki, güclü gücsüzə qalib gəlir, dərisi soyulan və qanı sorulan qara rəiyyət tayfası olur; yəni o sinif olur ki, onun elmi və biliyi və təcrübəsi vəhşilərə və qan soranlara nisbətən azdır, hansılar ki, avam və sadədil olduqlarına görə tez tora düşür". (54, 164)

Firidun bəy Köçərli islahat keçirilmədiyinə görə müxtəlif tipli problemlərin üst-üstə yığıldığı Azərbaycan mühitinin ümumi vəziyyətini "köhnə dəyirmanın çürümüş çarxına" (54, 163) oxşadırdı. Onda əsrin sürəti görünür. O, "ağır və ahəstə və bir qayda üzrə" dolanır. Bu isə milləti "səbiq qərar üzrə cəhalət və nadanlıq qaranlığında zəbun və sərgərdan" qalması üçün münbit şərait yaratmışdır. O, elmi və maarifi olmadiğına, və həyatını təzə qaydalar üzrə qurma-

dığına görə qaranlıqda qalmışdır. Zülmət isə onu dünyanın ləzzətindən məhrum etmişdir.

Ədib yazırdı: "İşıqlı dünyadan onun xəbəri yoxdur. Uzun müddət qaranlıqda güzaran etdiyi üçün qaranlığa adətkərdə olmuşdur və işığa çıxmağa meyl və rəğbət göstərmir, guya işığa onun heç ehtiyacı yoxdur". (54, 163)

Firidun bəy Köçərli belə bir qənaətə gəlirdi ki, qaranlıq dünyada yaşayan bir tayfadan ali hisslər, nəcib əməllər gözləmək olmaz. "Qaranlıq aləmində yaşayan qövm və tayfanın... işləri də qaranlıq, fəna və əhəmiyyətsiz olacaqdır." (54, 163)

Yazıçının fikrincə qaranlıq mühitdə yaşamaq Azərbaycan xalqının taleyində ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. O, böyük amallarla yaşamır, keçmişi ilə fəxr etmir, bu gününün qayğısına qalmır və gələcəyi haqqında düşünmür. Ən başlıcası qorxulu budur ki, qaranlıq dünya əhalinin mübarizə aparmaq əzmini qırılmışdır. Onlarda siyasi düşüncəni və ictimai şüurun formalaşmasının qarşısını almışdır. Onlar vətən, millət, ittifaq, ittihad kimi qabaqcıl xalqların bəhrələndikləri məfhumlardan xəbərsizdilər. Əhalini hətta XX əsrin gəlişi ilə gətirdiyi müharibələr, inqilablar, "xabi - qəfətdən" oyada bilməmişdir. Ətrafda baş verən hadisələrin passiv seyirçisi olmaqla ömürlərini yaşayırlar.

Yazıçı azərbaycanlıların siyasi-mədəni dünyada baş verən hadisələrə biganə münasibətini əyani sürətdə nümayiş etdirmək üçün XX əsrin ən böyük hadisəsi sayılan birinci rus inqilabına və 17 oktyabr manifesti ilə əldə edilən azadlıqlara münasibətini təsvir edir, bununla da onların vəziyyəti haqqında fikir yaradırdı. İnqilab baş vermişdir. Xalq hərəkatı qarşısında sarsılan çarizim inqilabçı kütləyə güzəştə

getməyə məcbur olmuşdur. Azərbaycanlılarla eyni coğrafi məkanda və siyasi mühitdə, bir dövlətin tərkibində yaşayan gürcülər azadlıqların alınmasını qələbə sayır, bayram edirlər. Bu, onların nəzərində istibdad rejimindən qurtuluş yolunda uğurlu bir addımdır. Ona görə manifest "hamıdan artıq gürcülərə təsir edib, hamıdan ziyada onları cümbüş və hərəkətə gətirmiş"dir. Azadlığın verilməsindən sevinən gürcülər "kəndlərdən dəstə-dəstə" gəlib şəhər meydanına toplaşır, "ruznaməyə diqqətlə qulaq" asır və fikir mübadiləsi edirdilər. Ədib elan olunmuş azadlığın gürcü əhalisinin müxtəlif təbəqələrində doğurduğu sevinci təsvir edərək yazırdı: "O gündən bəri" sağ olsun hürriyyət, sağ olsun ittihad, ittifaq, qardaşlıq və azadlik" sədasi kəndlərdə və şəhərlərdə böyükdən tutmuş xırda uşaqlara kimi hər bir sinfi xalqın dillərində cari olmaqdadır". (54, 106)

"Qəribnəviz, sadədil, eyş-işrət sevən, açıq üzlü, şirin sözlü, halal, kin və kədərsiz nəcib" gürcü millətinin azadlıq həsrəti və eşqi, müstəqil yaşamaq amalı yazıçını vəcdə gətirir, bu xalqa olan sevgisini daha da artırır, onun qəlbindən "azadlik sevən, qardaşlıq axtaran, ittifaq və ittihad arzusunda olan milləti kim istəməz, kim belə millətə afərin oxumaz?" cümləsi qopur. Qardaş xalqın azadlıq meyillərini alqışlayan və istibdad, müstəmləçilik rejiminə nifrətindən ilham alan yazıçı eyni vəziyyəti vətəninə, həmvətənlərindən görmək istəyir. Bu məqsədlə o, doğulduğu Cavanşir mahalına gəlir. Lakin ədib burada Gürcüstan kəndlərində və şəhərlərində gördüklərinin tamam əksinə olan bir durumla qarşılaşır. Müsəlman-türk qardaşlar dünyanı təlatümə gətirən iğtişaş və inqilablardan xəbərsizdirlər. Yazıçının xalq inqilabının təsiri altında gürcülərdə duyduğu sevinc

burada kədər və qüسسə ilə əvəz olunur. Vətən qardaşlarının əsrin böyük sarsıntılarından xəbərsiz qalmaları ədibi narahat edir. F.Köçərli onu çulqayan kədəri ifadə edərək yazırdı: "Fərəh və şadlığımız qüسسəyə mübəddəl oldu. Vətəndaşlarımızın dünyadan bixəbər olmaqlarını, cəhalet və zəlalet dəryasında zar və zəbun qalmaqlarını müşahidə edib pərişanhal oldum. Onlarda nə hürriyyətdən bir xəbər, nə ittihad və ittifaqdan bir əsər görmədim. Hal-hazırda vüqə gələn iğtişaşdan və mühüm məsələlərdən onların əsla xəbəri yoxdur. Bir sayaq qəflət yuxusuna qərq olublar ki, bəlkə suri-İsrafil dəxi onları haman qəflət yuxusundan bidad etməkdə aciz qala." (54, 107)

Onlar "telefon və elektirik əsrində", "bomba səda"larının, "zabastovka xəbəri"nin eşidildiyi bir zamanda tərəqqiyə, irəliləyişə yardıma, rifahın yaxşılaşmasına kömək edən məsələləri müzakirəyə qoymaq, əsarətdən nicat yolu axtarmaq, mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqsədlər ətrafında birləşmək əvəzinə, cılız hisslərin, ibtidai düşüncə tərzinin əsirinə çevrilmişlər.

Görkəmli millət xadimi Gürcüstandan fərqli olaraq Azərbaycanın gözəl guşələrindən biri olan Cavanşirdə "ittihad əvəzində ixtilaf, ittifaq yerində nifaq, qardaşlıq yerinə düşməncilik, büğz və ədavət, hürriyyət əvəzində übudiyyət və dənəət" (54, 107) görür.

İllərlə davam edən bu həyat tərzini geniş xalq kütləsini ali və nəcib hisslərdən məhrum etmişdir. Başqa sözlə onlar cəmiyyətin irəliləyişinə, sağlam siyasi, əxlaqi elmi əsaslar üzərində inkişafına ziyan gətirən "xırda işlərlə güzəran keçir"məyə alışdırılmışdır. Bütün bunlar vətəni bərpad, vətəndaşları isə geridə qoyub, dindaşlarının və vətəndaşları-

nın faciəsini "bir-birinin malına və canına düşmən"ə çevirmişdir.

Firidun bəy Köçərli birinci rus inqilabının nəticəsi olaraq əldə edilmiş azadlıqların eyni siyasi məkanda yaşayan iki xalqa göstərdiyi fərqli təsiri qarşı-qarşıya qoyub müqayisə edib, təqdim etməklə vəzifəsini məhdudlaşdırmırdı. Ədib bu vəziyyətin doğurduğu nəticələrin təhlilinə diqqətli cəlb edirdi. Yazıçı belə bir fikri irəli sürüb zehinlərə yetirmək istəyirdi ki, müsəlmanların hal hazırda düşdükləri vəziyyət onların vətənpərvərlik, millətpərvərlik, elpərvərlik, azadlıqsevərlik kimi ali hisslərini kütləşdirib heçə çevirmişdir. Bu gün onlar artıq vətənin tarixi qəhrəmanlıq səhifələrini belə unutmuşlar. Xalq əcdadının igidlikləri, şücaəti ilə fəxr edə bilmir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində şücaət göstərmiş igidlərin əməlləri onların hisslərini coşdurmur. Onlar babalarının vətənin müqəddəs məkan, onun abadlığı uğrunda mübarizəsinin hamıya borc olduğu barədə vəsiyyətini yaddan çıxarmışlar. Bütün bunlar ana yurdun tənəzzülünə, millətin səfaletinə səbəb olmuşdur. Diyarın nəinki siyasi müstəqilliyi, iqtisadi qüdrəti qeyb olmuşdur, hətta təbiəti tükənmiş, gözəlliyi pozulmuşdur. "O Cavanşir ki, keçmişdə onun tərif və tövsifi və əhalisinin qeyrət və hünəri dillərdə söylənirdi, indi Qarabağın pərişan mahallarından birisi hesab olunur. O Cavanşir ki, onun qışı ilə yazında təfavüt yoxdur, havası mötədil, torpağı ziyadə bərəkətli və hər qisim məhsulat yetirəndir, turacın və qırqovulun vətənidir, meşəli, bağlı Qarabağın ən dövlətli və ən səfəli bir mərkəzidir, heyfa ki, o Cavanşir elm və mərifətdən xali qalıbdır. Onun yetirdiyi məhsulat tamamən əcnəbilərin xeyir və mənfəəti üçündür". (54,107) Qarabağın Cavanşir mahalı

Qafqaz müsəlman mühitinin tipik bir səhnəsi idi". Yazıçı burada müşahidə etdiklərini bütün bölgələrdə görürdü və haqqında eşidirdi və qəzetlərdən oxuyurdu. O, yazırdı: "Müsəlman aləminə nəzər yetirdikdə, onun fəna halı ilə avropalıların dolanacağını tutuşdururkən əqli-insan heyrətdə qalır. Dövlət, sərvət, mərifət, kamal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqr, zəlalət, yoxsulluq, cəhalət, avamlıq, hünərsizlik, narahatlıq, icz, əsarət və kəsalet aləmi-islamda." (54, 280)

Belə bir vəziyyətin yaranma səbəblərinə gəldikdə Firidun bəy Köçərli bunu bir mənəli qiymətləndirir, müxtəlif istiqamətdən yanaşib təhlil edirdi. Bütün maarifçilər kimi Firidun bəy Köçərli də ictimai qüsurların yaranma səbəbini elmsizliyin, maarifsizliyin doğurduğu cəhalət və nadanlıqda görürdü. Ədib belə hesab edirdi ki, "mərizlərimiz çox isə də onların ümdəsi cəhalət və nadanlıqdır." (54,191) Firidun bəy Köçərli məqalələrində tez-tez vətəndaşların "dünyadan bixəbər qalmaqlarını", "cəhl və nadanlıq cəngində zar və zəbun" qalmaqları, "gün-gündən cəhalət dəryasına qərq" (54,110) olmaqları ilə izah edirdi. Ədibin fikrincə müxtəlif səbəblərdən irəli gələrək xalq arasında "iğz və zəlalətlər" çoxalmış və geniş kütlənin "dəmbədəm, saatbəsaat tənəzzül etmələrinə" səbəb olmuşdur. Bu isə millətin inkişafının ləngiməsinə səbəb olmuşdur. "Yüz sənə bundan əqdəm nə halət və nə dərəcə istitaətdə vardısalar, indi də o halda müstəhkəm durublar. Müddəti-mütəmədi bir halda qalmaqlıq dəlili-tənəzzüldür. Çünki bu müddətin ərzində sair əqvam və miləl kəməli-sürətlə irəli gedib, bizi geridə qoyublar. Bizim müsəlmanlar isə bir nöqtə üstündə sabit-qədəmdirilər." (54, 110) Maarifçi ədibin fikrincə uzun illər

cəhalət və nadanlıq qaranlığında yaşamaq onunla nəticələnib ki, "bədən zəifləşib, üzvlər taqət və hərəkətdən düşüb, kəsalet cismin əza və cəvarihlərinin cümləsinə sirişib edibdir." (54, 87) Firidun bəy Köçərli cəhalət "mərizindən" qurtuluş yolunu xalqın maariflənməsinə kömək edən vasitələrin təşkil edilməsində və onların vasitəsilə əsrin qabaqcıl fikirlərinin ruhlara və beyinlərə sirayət edilməsində görürək yazırdı: "Milləti ayıldan və onun ruhani və cismani qüvvələrini hərəkətə gətirən, qəlbini ziyalandırıb, ruhunu təzələndirən gözəl və ali fikirlər, hüsni-tədbirlər, doğru və salamat sözlər və səmimi-qəlbədən çıxan avazlar olacaqdır. Hər kəs xeyrxahi-millət isə və bu yolda danışib yazmağa özünü müqtədir bilirsə hünər və sədaqətini göstərsin." (54,87) Firidun bəy Köçərli cəhalət və nadanlıq cəmiyyəti çürüdən, inkişafa aparan qüvvələrini süstləşdirən azara oxşadırdı. Bu isə xalqın siyasi müstəqilliyinin qeyb olmasına, milli birliyinin pozulmasına, əhalinin şəxsi mənfəət hisslərinin ümumi mənafeləri üstələməsinə səbəb olmuşdur. O, belə hesab edirdi ki, millətin başbilənləri-onları idarə edən dövlət məmurları pis əməllərindən əl çəkib qanunlara riayət etməsələr, ağazadə və bəyzadələr şəxsi ambisiyalardan doğan firqəbazlıq əməllərinə son qoyub, "sülh və mehribanlıq" sөy göstərsələr, ruhanilər şəriət qaydalarını kütləyə düzgün çatdırsalar vətənin abadlığına, millətin birliyinə və siyasi fəallığına, milli dirçəlişinə nail ola bilərlər. Ədib cəhalət və nadanlıqdan doğan bu durum haqqında yazırdı: "Cavanşirin ağazadə və bəyzadələri çox isə, də aralarında ittifaq, sülh və mehribanlıq yoxdur. İttifaq və mehribanlıq olmayan yerdə, əlbəttə, səlah və tərəqqi də olmaz..."

Birləşib, yekdil və yekcəhət olub, ümumi məsələlər irəli

yeritmək əvəzinə neçə-neçə firqəyə bölünüb bir-biri ilə büğz və ədavət başladılar. İş yatdı, məsləhət pozuldu, millət və islamıyyət unuduldu. Fitnə və fəsad qalxdı, oğrular və yol kəsənlər ölkəni çapıb talan elədilər." (54, 107-108)

Firidun bəy Köçərli yaradıcılığı maarifçi realizmin "inkar və təsdiq" estetik prinsipinə əsaslanırdı. (80,157) Köhnəni, orta əsrlərdən qalma hər şeyin, xüsusilə, müasir inkişafa mane olanları dağıtmaq, insanların xoşbəxtliyinə səbəb olanı mütərəqqi həyat-məişət qaydalarını, idarə üsulunu tətbiq və təbliğ etmək onun əsas məqsədini təşkil edirdi. Buradan irəli gələrək Firidun bəy Köçərli publisistikasında mövcud dövlət idarə üsulunda islahatlar aparmaq, onun strukturunda yer tutan ictimai qüvvələrin xalqa zidd mövqeyini aşkarlayıb tənqid etmək və onların fəaliyyətini qanun, ədalət və insaf prinsipləri üzərində qurmaq məsələsi əsas yerlərdən birini təşkil edirdi.

Bu baxımdan Firidun bəy Köçərli publisistikasında çarizmin müstəmləkə ucqarlarında inzibati idarə üsuluna mövcud cəmiyyətin əsas sütunlarını təşkil edən imtiyazlı təbəqələrə-dövlət məmurlarının qanundan kənar və xalqa zidd, başdan-başa özbaşınalıqdan ibarət hərəkətlərinə, özünü xalqdan ayıran və onu istismar etməklə özünə firavan həyat quran bəy, xan və mülkədar sinfinə, öhdəsinə millətin əxlaq tərbiyəsi düşən ruhanilərin şəriətə əks mürtece mahiyyət daşıyan əməllərinə, "intelligensiyanın" - ziyalılıqların əliqabarı kütüyə biganə və nifratımız münasibətinə çevrilmiş tənqidi xeyli kəskin idi. O, millətin düçar olduğu faciələri, bəla və bədbəxtlikləri adı çəkilən bu sosial qrupların əməlləri kimi qiymətləndirirdi. Ədib belə hesab edirdi ki, müasir burjua-mülkədar və kapitalist cəmiyyəti adı çəki-

lən bu ictimai qüvvələrdən ibarət sütunlar üzərində dayanır. Ölkə onların əli ilə idarə olunur. Lakin onların bütün fəaliyyəti xalqa qarşı çevrilmişdir. Bu birinci növbədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində ölkə əhalisinin əsas kütləsini təşkil edən kəndlilərə münasibətdə təzahür edirdi. Maarifçi kimi kəndli ideoloqu olan Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, kəndli cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Özünü cəmiyyətin ali sinfi hesab edənlər nail olduqları hər şeyi onun zəhməti hesabına qazanmışlar. Ona görə ki, onlar bütün səylərini bir yerə cəmləyib, cəmiyyətin təməlini təşkil edən və bütün təbəqələrə xoşbəxt yaşayışını bəxş edən kəndli kütləsinin həyat və məişətinin yaxşılaşmasına nail olmalıdırlar. Lakin bunlardan heç biri vəzifələrini yerinə yetirmir. O, nəzərə çatdırırdı, vaxtilə Qasımbəy Zakirin xalqa zidd əməllərini tənqid etdiyi bu təbəqələr fəaliyyət tərzində heç bir dəyişiklik etməmiş, əlli-altmış il bundan əvvəl olduğu kimi indi də xalqı istismar etmək, cəhalət və nadanlıq yuxusunda saxlamaqla məşğuldurlar. Birinci rus inqilabı ideyalarının mövqeyindən xalq hakimiyyəti qurmaq ideyasını müdafiə edən Firidun bəy Köçərli kəndli mənafeyinə uyğun cəmiyyətin quruluşunda islahatlar aparmaq fikrini təkidlə irəli sürürdü. O, buna nail olmaq və məqsədini həyata keçirmək üçün çar üsul idarəsində yer tutan təbəqələrin çirkin işlərinin aşkarlanıb tənqid edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Mövcud idarəçilik strukturunda Firidun bəy Köçərli kəskin tənqid hədəfinə çevirdiyi birinci təbəqə dövlət məmurları, reislər, məhkəmələr, pristav ağaları idi. Firidun bəy Köçərli bu fikirdə idi ki, dövlət məmuru yerlərdə-müstəmləkə ucqarlarında dövlətin təmsilçisidir. Onlar dövlətin qa-

nunlarını ədalətlə yerinə yetirməklə xalqda hökumətin aliliyinə inam tərbiyə etməlidirlər. Lakin çarizmin yerlərdəki nümayəndələri vəzifələrini qanun əsasında yerinə yetirmirlər. Qanunsuzluq, rüşvətxorluq, rəiyyətə fiziki cəza vermək, hüquqlarını qəsb etmək onların idarəçilik fəaliyyətinin əsas atributunu təşkil edirdi.

Firidun bəy Köçərli belə bir fikri əsaslandırır oxuculara təlqin etmək istəyirdi ki, Rusiya imperiyasının ucqar guşəsi olan Azərbaycanda rəsmi qanunlar qüvvədə deyil. Hökumətin yerlərdə təyin etdiyi məmurlar qanunu şəxsi mənafe-lərinin xidmətçisinə çevirmişlər. Qanun qanun naminə, əhalinin mənafeyinə görə işləmir, məmurun şəxsi mənfəti-nə görə tətbiq olunur. Başqa sözlə, qanun ancaq hakimlə-rin rəiyyəti soyması, ondan rüşvət alması işinə kömək gös-tərir. Ona görə də ölkədə hərc-mərclik baş alıb gedir. Ö-lkədə oğruluq, elin əmlakını talan etmək adi bir hala çevril-mişdir. Lakin dövlət adamları nəinki bütün bunların qarşısı-nı almaq üçün tədbir görmürlər, əksinə, bütün vasitələrdən istifadə edib, "keçi suyu bulandırdı" bəhanəsi ilə yazıq tərəkəmələrdən o qədər xilafi-zakon xərc və ştraflar alırlar ki, təsəvvürə gələsi deyil." (54, 237) Belə bir vəziyyəti çariz-min idarə üsulu üçün səciyyəvi hadisə hesab edən yazıçı nəticə çıxarırdı ki, bunlar ölkənin dağılmasına və pərişan hala düşməsinə, röv-nəqinin pozulmasına səbəb olmuşdur. Q. Zakirin "öz dostu Mirzə Mehdiyə" yazdığı mənzum mək-tubu misal gətirən və ona istinad edən Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Filhəqiqə, Cavanşirdə oğurluq ziyadə şiddət edib-dir və bu halda fəqir-füqəranın malı bir dəqiqə xətdən xa-li deyil. Nə divanda bir hökumət var ki, oğrulara tənbiş edə və nə camaatın özündə bir tədbir və səlah var ki, öz içlə-

rində olan bəd və bihesab işlərə çarə qıla, Cavanşiri biz bu pərişan halda qoyub, yenə gürcülərin içinə qayıtdıq. Ca-vanşir bəlkə keçmişdə həqiqətən "Cavan şir" imiş, amma indi o "Cavan şir" "Qoca şir" olubdur... (54, 108)

Firidun bəy Köçərli qanun əhlinin fəaliyyətində ciddi qanunsuzluqlar əlaməti görürdü. Məmurlar özlərini qanunla-rın fəvqündə hiss edir, əhali ilə istədikləri şəkildə rəftar edir, cəza verirlər. Ədibi narahat edən bu idi ki, Qasımbəy Zaki-rin dövründə müşahidə edilən bu özbaşınalıqların qarşısı nəinki alınmamışdır, əksinə, bir qədər də artmışdır. Rəi-yət, tərəkəmə, kəndli kütləsi zaman-zaman qanunun qüv-vədə olmasından əzab çəkməkdə davam edir, "Zakirin vaxtında divan əhli sifətləri döyüb və saqqalları yolmaqla ciblərini doldurmuşlarsa, bizim vaxtımızda dəxi geri qal-mırlar və bəlkə xilafi-zakon işlər ilə keçmiş divan əhlinə bi-zimkilər rəhmət oxutdurur." (54, 165). Yazıçı fikirlərini isba-ta yetirmək üçün bir qrup pristavın, onların arasında əxlaq-sız, qəddar əməlləri ilə daha çox seçilən Mixail Parçinski-nin cinayətlərinə diqqəti cəlb edirdi. O, bir vaxt İrəvan mü-səlmanları arasında işləmiş, həmişə onların üzərində müx-təlif zülümlər icra etmiş, lakin bir qayda olaraq cəzasız qal-mışdır. Zəngəzura dəyişildəndən sonra burada bəd əməllərini davam etmişdir. O, rüşvət almaq üçün müsəlman və-təndaşlarına olmazın əzabları rəva görür. Onların zülmü həddini o dərəcədə aşmışdır ki, ali dövlət orqanlarının nə-zərini cəlb etməyə məcbur olmuşlar. "Pristav ağaların xila-fi-zakon işləri rüşvət almaq və adam döymək olubdur... Bu cənablardan intiqam və qisas almaq üçün Mixail Parçinski Zəngəzur uyezdində Məşədi Abdulla Məşədi Allahverdi oğ-lunu və Allahqulu Həzrətqulu oğlunu kəndir ilə boyunların-

dan ağaca sarıtdırıb və çılpaq soyundurub, dal tərəflərinə qamçı ilə o ki var döydürübdür. Və rüşvət almağının da hesabı yoxdur.” (54, 165)

Rüşvətخورluğun Qafqazın müsəlman əhalisi arasında geniş vüsət almasının “ümdə səbəb”ini “avamlıqdan törənən” qorxu və vahimə” ilə əlaqələndirib izah edən Fıridun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, “rus qolçomaqları böyükdən tutmuş kiçiyinə kimi müsəlmanların canında olan bu qorxunu yaxşı bilirlər. Müsəlmanların psixologiyasına kamalınca bələd olublar. Onlar yəqin bilirlər ki, müsəlmanları heçzadın üstündə dolaşdırmaq su içməkdən asandır. İş bərkə düşəndə onlar özləri bir-birinin ayağından çəkəcəkdir, bir-birini tapdalayacaqdır. Necə ki, qoyun sürüsündən biri, ikisi xəndəyə düşəndə yerdə qalanları da onların üstünə sıçrayıb-yek digərini xıncıyır və tələf edir. Ona binaən kefləri istəyən kimi müsəlmanlar ilə rəftar edirlər. Və onları yaxşıca soyurlar.” (50, № 47)

Yazıçı hər tərəfdə müşahidə etdiyi səhnələrdən birini Qazax mahalının Şıxlı və Salahlı kəndlərində uryadnik və strajniklərin tərəkəmə əhalini soymaq, kəndlilərdən rüşvət almaq üsullarından söhbət açırdı. “Kür çayının yaxasında” yerləşən Şıxlı və Salahlı kəndlərinin əhalisi “qədim zamanlardan” “Qara yazı meşəsinin” otu-ələfi və odunu ilə “nəfərdar olmuşlar.” Lakin XX əsrin əvvəllərində canişin “knyaz Qalitsinin hökmü ilə ildə bir-iki dəfə ov etmək xatirəsi üçün əhalinin ixtiyarından” alınmışdır. Əhalinin bu bərdə şikayətlərinə baxılmadı, əksinə, meşə bütünlükdə qaravulçuların əlinə keçmişdir. Lakin Qara yazı canişinin ov məkanı kimi qorunmamış, yasavul və strajniklərin əhalini soyub talamaq vasitəsinə çevrilmişdir. Meşənin qoruq elan

edildiyini bəhanə edən qaravulçular “ildə iki-üç dəfə hər iki kəndin” (50, № 47) mal-qarasını ora məxfi yolla buraxır və müqabilində nəinki külli miqdarda rüşvət alır, eyni zamanda əhalini təzyiq altında saxlayır, başlarına olmanın zülm-lər gətirirlər. Ədib Şıxlı və Salahlı camaatının məruz qaldığı təzyiqlərdən söhbət açaraq yazırdı: “Tamam ixtiyar necə ki, yuxarıda ərz olundu uryadnikin və strajniklərin əlindədir. Bunlar kefləri istədiyi taksanı təyin edib, hər kəsin səğri (qaramalı) hesabınca ildə neçə dəfə mal sahiblərindən pul alırlar. Bu şərtlə ki, verilən pulun əvəzində qəbz tələb olunmasın, bu verginin bərdəndə heç bir kəsə bir söz söylənməsin. Meşəbəyi və ya revizor meşəyə nəzarət etməyə gələn zaman mallar pəyədən dışarı çıxmasın. Və mümkün olduğu qədər heyvanları gecələr otarıb gündüzlər damda saxlasınlar. Rus çinovniklərinin gözüne görünməsinlər. Və hər şeydən müqəddəm pul tələb olunduğu əsnada bilatəxir toplayıb dinməz-söyləməz versinlər.” (50, № 47)

Ədib Qara yazının qoruqçularını Bakı milyonçularından ölümlə qorxudub pul alan qoçulara bənzədirdi. “Bu vergi Bakı milyonçularının vergisinə çox oxşayır. Hər ikisi “dinmə, ver” qismindəndir. Təfavüt ancaq buradadır ki, Bakı milyonçuları vardan verirlər, biçərə rəiyyət tayfası borca-xərəcə düşüb yoxdan verirlər.” (50)

Yoxsul vəziyyətdə yaşayan əhali çox vaxt borc da tapıb uryadnik və strajniklərin qoyduğu rüşvət taksını verə bilmirdilər. Belə hallarda kəndlilər daha ağır məhrumiyətlərlə qarşılaşır və ziyana düşürdülər. Ədib verilməyən, yaxud gec verilən rüşvətin müqabilində qaravulçular tərəfindən icra edilən cəza tədbirlərindən söhbət açaraq yazırdı:

"Əgər onlardan birisinə (kəndlilərə-V.P.) bu təklif ağır görünə və cənab uryadnikin xahişini əmələ gətirməsə onda onun malları daha ağır cəzaya məruz qalardı... Bu heyndə heyvanlardan arıq olanı Kürü keçəndə soyuqlayıb yolda yorulub qalacaqdır. Boğaz olanı vaxtsız buzov salacaqdır. Bir neçə müddət Ağstafada ac qalacaqdır. Bunlardan əlavə mal başı hər heyvan sahibindən məxsusi cərimə (ştraf) alınacaqdır." (50, № 47)

Bütün bunlardan qurtarmaq üçün "dinmə, ver" yaşamağın ən əlverişli yolu idi. Beləliklə, bütün camaat könüllü surətdə qaravulçulara rüşvət verməyə razı olurdu. Ədib yazırdı: "Əlbəttə, bu qədər zərərdən xilas olmaq üçün mal sahibi uryadnikin təmənnasını əmələ gətirməyi, yəni onun ovcuna xəlvətə malın birinin qiymətini basmağı eyni məsləhət bilib, işi sülh ilə qurtarır. Burada demək olur ki, "nə şiş yanır, nə kabab," (50, № 47)

Ancaq məsələ rüşvət verib, mal-qarasını meşəyə otlağa buraxmağa nail olmaqla bitmirdi. Uryadnik və strajniklərin həyata keçirdikləri müxtəlif tipli rüşvət əməliyyatları, əhalinin daima vahimə və qorxu altında yaşamasına, bütünlükdə mütiyə çevrilməsinə, vətəndaşlıq əzminin itməsinə səbəb olmuşdu. Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Bakı milyonçuları canlarından qorxub, onlardan bac və xərac alanların adlarını açmadıqları kimi, Şıxlı və Salahlı şenliyi dəxi hər qisim şərü şıltaqdan qorxub qaravulçuların onların başına gətirdiyi "tənbəki oyunu"nu bir kəsə açıb deməzlər. Çünki aqibəti xeyir deyil. Əgər iş açılıb, şikayətə düşsə, təhqiq və istintaq olunsay, pul verənlərin heç biri naəlaclıqdan rüşvət verib, heyvan otardıqlarını boynuna almayacaqdır. Və bəlkə cümləsi danıb, and içəcəklər ki, onlardan

nə uryadnikə və nə strajnikə bir qəpik də verəni olmayıb-dır." (50) Ölkədə başlanan qanunsuzluq və ondan doğan məmur özbaşınalığı Azərbaycan xalqının həyatında fəna əxlaqi normaları əmələ gətirmişdir. Ədib belə bir düzgün fikrə gəlirdi ki, ölkədə illərlə davam edən hərc-mərclik və-təndaşların qanunun aliliyinə, ədalətin təntənəsinə inamlarını qırılmış, vətəndaşlıq cəsarətini öldürmüşdür. Rəiyyət nəinki rəsmi hökumət qanunlarının verdiyi hüquqları, hətta təbii ixtiyarını müdafiə etmək qüvvəsindən məhrum olmuş-lar. Çünki "şikayətə qulaq asan yoxdur." Camaatın ah və naləsi "bir qayda olaraq" yerdə qalır, haqqında "böyük ədalətsizlik" icra olunur. Ona görə də onlar çar məmurlarının idarə etdikləri vətənlərində hər cür insani hüquqlardan məhrum edilmiş qula, əsirə çevrilmişlər. Çar məmurlarının illərdən bəri davam edən zülümü, yerli-yersiz verilən ağır cəzalar onları qorxağa çevirmişdir. Ədib yazırdı: "Birisinin cürəti yoxdur ki, divan əmələsindən öz təqsirini xəber alsın, nə işin xatirəsi üçün dəvət olunmasını bilsin. Hamı üstündə ağalıq edir, hamıdan qorxub ehtiyat eləyir." (54, 216-217). Vətəndaşlıq hüquqlarını mövcud qanunların qüvvəsi ilə icra edə bilməyən müsəlmanlar onları rüşvət verməklə ala bilirlər. Hökumətin yeritdiyi siyasət ölkənin müsəlman əhalisində belə yanlış bir fikir formalaşdırmışdır ki, dövlətə məxsus işləri, ancaq rüşvət verməklə həll etmək olar.

Ədib yazırdı: "Hər yerdə döyülən və rüşvət alınan müsəlman olubdur. Əlbəttə, bu əsrdə müsəlmandan başqa rüşvət verməyi və döyülməyi heç bir millət özünə qəbul etməz." (54, 165)

Ona görə Rus məmurlarının nəzərində müsəlmanlar yalnız cinayətkar icmadan ibarətdir. Onlar günahsız mü-

qəssirə çevrilib bütün cinayətləri törətməkdə ittiham olunurdular. Ədib müsəlmanların ağır siyasi durumunu təsvir edərək yazırdı: "Müsəlman mərkəzlərində olan hansı bir uyezd naçalnikinin dəftərxanasına təşrif aparsanız, orada müsəlmanları, xüsusən, qara rəiyyəət camaatını ziyanlıq kimi zar və zəbun bir halda görürsünüz. Bədəsturi-sud məhkəmələrin səhnində, silistçilərin qapısında, pristavların heyətində müsəlmanlar qoyun sürüsü kimi döşəniblər. Bunlardan çoxu bilmir ki, nə işdən ötrü, nə təqsirin və hansı əməlin ucundan onları divanxana qabağına toplayıblar." (54, 216)

Firidun bəy Köçərliyə görə müsəlmanların siyasi təzyiqlə altında saxlanması onların ictimai düşüncəsini tamamilə kütləşdirmişdir. Bu vəziyyət isə ölkədə müstəmləçi dövlətlərin ağalığı etmələrinə imkan vermişdir. Xaricilər nəinki diyarın zəngin sərvətini talayıb aparırlar, eyni zamanda onun vətəndaşlarını təhqir edirlər. Beləliklə, yerli xalq vətənlərində vətənsizə çevrilir. Bu baxımdan ədibin "Bakı-Sabunçu" arasında işləyən poyezdlərin birində bir ingilislə bir yerli arasında baş verən ixtilaf haqqında "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş məqaləyə münasibəti çox səciyyəvidir. Qatarda xanımının hüsurunda papiros çəkməyi ədəbsizlik hesab edib yerli əhalinin nümayəndəsinə salondan kənara çıxmağı təklif edən ingilis özü papiros çəkir. Yerli bunun səbəbini soruşduqda o, belə cavab verir: "Mənimlə sən bərabərmi oldun? Mən nəcib ingilis, sən dəni yerli" (54, 216) cavabını verir.

Təhqiramiz cavaba görə yerlinin "nəcib ingilis"ə sille vurduğuna təccüb edən Firidun bəy Köçərli onun müsəlman olmadığını, Qafqazın digər millətlərindən olduğunu

xüsusi qeyd edirdi. Çünki o, illərlə milli və siyasi qürur hissi əzilmiş və boğulmuş müsəlman cəmiyyətinin üzvlərindən belə cəsəret gözləməirdi. Belə ki, Qafqazda müsəlmanlarla eyni siyasi-inzibati və coğrafi məkanda yaşayan gürcülər və ermənilərə verilən hüquqlar müsəlmanlara verilən hüquqlardan qat-qat artıq idi.

Ədib buna işarə edərək yazırdı: "...İngilislə sille vuran yerli hər millətdən imişsə də müsəlman deyilmiş. Çünki bizlərdə o cürət və təəssüb yoxdur ki, haqqımızda icra olunan nifrət və etinasızlığa, zülm və təəddiyə mərdanə cavab verib, onları özümüzədən dəf edək, hüquq və ixtiyarımızı gözləyək, şən və izzətimizi, hörmət və ləyaqətimizi mühafizət qılaq". (54, 216)

Firidun bəy Köçərli Rusiya imperiyasının dövlət idarə üsulunu istismar aləti hesab edir və xalqın milli dirçəlişinin qarşısını alan əsas manelərdən biri sayırdı. Ədib bu məsələyə xüsusi diqqət vermiş, onun tənqidinə "Taybuynuz öküz" məqaləsini həsr etmişdi. Yarı bədii, yarı publisist tərzdə yazılmış "Taybuynuz öküz"də yazıçı ümumiləşdirmə yolu ilə gedərək Rusiya imperiyasını bir sahibkar, ölkənin müsəlman əhalisini əsas iş heyvanı öküz simasında təsvir edir. Onun nə vaxtsa, buynuzu sındırılmış və cəmiyyətin qarşısında günahkara çevrilmişdir. "Həmi öz həmcinslərinin və həm də bəni-növi-bəşərin nəzərində hörmətdən düşübdür. Biçarə guyə özü də öz fəna halını dərk edib, tələyinə tabe olmaqdan başqa bir çarə bilmir və cümlənin xahişini əmələ gətirməkdə olub, öz arzu və təmənnalarını unudubdur və o gündən bəri xoş günlük və rahatlıq qeydinə düşmüşür və müttəsil övqatını zəhmət və məşəqqətdə keçirib, bir kəsdən çəkdiyi zəhmətin əvəzinə razılıq və xoş si-

fət görmür". (54, 114)

Digər heyvanlardan fərqli olaraq o sahibinin nəvazişindən və xoş söz və oxşamasından məhrumdur. Onun ac və susuz qalmağı da kimsəni narahat etmir. O dünyaya ancaq işləmək üçün gəlmişdir. Yada düşəndə də yalnız müxtəlif tipli işləri yerinə yetirmək üçün xatırlanır.

Ədib taybuynuz öküzün vəziyyətini təsvir edərək yazır: "Amma işə gələndə hamı çarpalardan əvvəl yada düşən taybuynuz öküz olur. Odunamı getmək, suyamı getmək lazımdır, taybuynuz öküz olsun, cüt əkməkmi lazımdır, yenə taybuynuz öküz gəlsin, dəyirmanı dən aparmaq və dəyirmandan unu evə gətirmək taybuynuz öküzün borcudur, xırmanda taxılı döymək ancaq taybuynuz öküzün işidir. ... Və çox vaxt xırman döyəndə yazığın ağzını da bağlayırlar ki, belə rənc və zəhmətlə döydüyü arpa-buğdanın küləşindən və ələfindən yeməsin... Köçən zaman taybuynuz öküz gor əzabı çəkir: harda ağır və narahat yük varsa sarınır onun belinə..." (54, 115).

Gözü qorxmuş, mütiləşdirilmiş və zülmə müqavimət hissinə itirmiş taybuynuz öküz ona edilmiş cövrə səbr edib tab gətirir. Beləliklə, ömrünü əzab-əziyyət içində başa vurur.

Firidun bəy Köçərli Rusiya müstəmləkəsi şəraitində yaşayan müsəlmanların yaşayışı ilə taybuynuz öküzün vəziyyəti arasında bir eyniyyət və oxşarlıq görür. Ədibə görə çoxmillətli Rusiya imperiyasında yaşayan digər xalqlardan, xüsusilə, xristian dininə mənsub olanlardan fərqli olaraq müsəlmanlar dövlət səviyyəsində hörmət, nəvaziş və məhribanlıq görmürlər. Taybuynuz öküz kimi onlar da "sahibi tərəfindən töhmətlənən və döyüləndirlər". Müsəlmanlarla pristav və yasavul qamçı, xan, bəy, mülkədar söyüş, ruha-

ni cəhənnəm qorxusu ilə danışır. Ağır istismar, kənd təsərrüfatının çətin işlərinin altında cüzi gəlir, alınan vergilər onları taqətdən salmışdır.

Beləliklə, onlar imperiyanın nəinki vətəndaşlıq hüquqlarından, hətta hər bir insana məxsus təbii keyfiyyətlərdən, sevinc və fərəh hissələrindən məhrum olmuşlar. Ədibin müsaibəsi, dostu hakim dairələrin fəaliyyətini ümumiləşdirərək deyir: "Və həqiqət hala mültefit olarsınız, yalnız bir mən deyiləm; hamı müsəlman qardaşlar taybuynuz öküzün halında yaşayıb zillət və üsrət ilə güzəran keçirməkdədirlər. Vəli bəy və xüsusən avam olmaları cəhətə öz hallarından bixəbərdilər və qəzalarına razı olub, hər qisim zülm və sitmə səbr və təhəmmül edirlər. Və çox bərkə düşəndə özlərinə bu günə təsəlli verirlər: Kişinin aqibəti gərək xeyir olsun." (54, 113-114)

Bu dünyanın istirahət və ləzzətindən məhrum olub, o dünyanın "əbədi səadətine" ümid bağlayan müsəlmanların axirət fəlsəfəsi, "Məhəmməd ümməti damda qalmaz" inamı ədibi qane etmirdi. O, vətəndaşlarını başa salırdı ki, "Məhəmməd ümməti damdan çıxınca canı qalmaz. Ona görə hakim dairələrin zülmü, zəhinlərə yeridilən təvəkkül fəlsəfəsilə barışmaq olmaz. Yaxşı həyat uğrunda mübarizə hər bir vətəndaşın vəzifəsinə çevrilməlidir. Ona görə də ədib zülmə müqavimət göstərməyi əsarətdən qurtarmağın, xoşbəxtliyə qovuşmağın əsas vasitəsi hesab edərək yazırdı: "...cəhd elə taybuynuz öküzün halına düşmə, yoxsa insan övladından rəhm və mürüvvət gözləmək olmaz." (54, 115)

Çarizmin xalqa zidd idarə üsulunun mürtece mahiyyətini açıb, onun ancaq əhalini soymaq, iqtisadi qüvvəsini zəif-

lətmək, həyatda fəal ictimai mövqeyini sarsıtmaq vasitəsi olduğunu isbata yetirən ədib eyni tədbirlərin kütlənin mənəvi həyatında həyata keçirildiyinə diqqəti cəlb edirdi.

Firidun bəy Köçərli publisistikasında imperiyanın müsəlman əhalisinin siyasi oyanış və mədəni dirçəlişinin qarşısını almaq, tərəqqi əlamətlərini boğmaq, mənəvi yüksəlişini ləngitmək cəhdləri də kəskin şəkildə tənqid edilirdi. Ədib göstərirdi ki, hər bir xalq inkişaf və tərəqqi məbədinə aparan iki yol var; bunlardan biri məktəbdir, digəri mətbuatdır. Çar hökuməti bu iki qapının hər ikisini müsəlmanların üzünə bağlamışdır. Azərbaycan Rusiya tərəfindən istila olunduqdan qırx yeddi il sonra "Əkinçi" adı altında ilk qəzet nəşr olunmuşdu. Onun ardınca "Ziyayi - Qafqaziyyə" və "Kəşkül" qəzetləri çıxmışdır. Firidun bəy Köçərli bu vəziyyəti-dövri mətbuat orqanlarının gec yaranması və qısa bir müddətdən sonra qapanmalarının səbəblərinin təhlili üzərində durmasa da, onun təsvirindən vəziyyət aydın idi. Qafqazın istilasından sonra gürcülərin və ermənilərin onlarla dövri orqanları, kitab çap edən nəşriyyatları və mətbəələri olduğu halda azərbaycanlılar bunların hamısından məhrum edilmişlər. Ədib bu qəzetlərin bağlanmasını naşir və baş redaktorların fəaliyyətinin müxtəlif cəhətləri ilə izah etsə də məlum həqiqətdir ki, onlara rəsmi hökumətin mənfi münasibəti də az rol oynamamışdı. Lakin Firidun bəy Köçərli rəsmi dairələrin azərbaycanlıların milli intibahının qarşısını almaq cəhdlərinin bir məqamına diqqəti cəlb edir və bu yolla münasibətini aydınlaşdırırdı.

1891-ci ilin axırından, "Kəşkül" qəzetinin bağlanmasından 1903-cü ilin martında "Şərqi - Rus" qəzetinin nəşrinə qədər olan müddətdə Qafqazda Azərbaycan dilində heç bir

qəzet-jurnal nəşr olunmamışdı. Azərbaycan xalqının bütün həyat sahələrinin oyandığı, əsrin meydana çıxardığı məsələlərin müzakirəyə qoyulmasına ciddi ehtiyacın yarandığı bir zamanda mətbuatın qarşısının alınmasını ədib xalqa zidd qeyri normal tədbir hesab edir və bunu açıq düşmənciliyin təzahürü kimi qiymətləndirirdi. O, yazırdı: "Kəşkül" qəzeti bağlandıqdan sonra Zaqafqaziya müsəlmanları on-on beş il öz ana dilində mətbuat orqanından məhrum qaldı. Bir neçə şəxsin Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq təşəbbüsü hökumət tərəfindən rədd edildi. Hökumət nə səbəbdən isə azərbaycanlılar arasında maarifin yayılması sahəsində məhsuldar işi ilə tanınan və səsli metod ilə savad təlimi üçün birinci dəfə Azərbaycan dilində dərslik tərtib edən Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsinin keçmiş inspektoru, əməkdar müəllim Çernyayevskinin də xahişini rədd etmişdi. Lakin Qafqazın başqa xalqlarından geridə qalan və mədəniyyəti zəif inkişaf etmiş azərbaycanlılar yaxşı bir mətbuat orqanına hamıdan çox ehtiyac hiss edirdilər" (54, 141).

Yazıçı "Kəşkül" bağlandıqdan sonra Rusiya imperiyasının bütün müsəlman əhalisi üçün ancaq "Tərcüman" qəzetinin nəşr olunmasını və yeni mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə imkan verməməsini çarizmin müsəlmanların mədəni həyatının qarşısını almaq təşəbbüsü kimi pisləyirdi. Ədibin fikrincə çarizm bir qəzetin nəşrini də müsəlmanlar üçün artıq hesab edir. Ona görə hökuməti onu ciddi sensor nəzarəti altında saxlayırdı. Yazıçı məqalələrində şərqsünas alim Smirnovun adını çəkir, "Tərcüman"ın onun "ciddi nəzarəti ilə nəşr edilən və kiçik formatda rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə" (54, 142) çıxdığını nəzərə çatdırmaqla onun

xalqın maddi və mənəvi ehtiyaclarını təmin etmək imkanlarından uzaq olduğunu bildirirdi.

Baş sensor isbata yetirmək istəyirdi ki, "İslam ilə mədəniyyət və Avropa sivilizasiyası sülh və saziş edə bilməz. Və o kəsləri ki, bu doğru olan əqidənin ziddincə fikir edirlər və İslamı mədh qılıb çığırırlar onlar ya Əhməd Midhət kimi yalançı və həyasız fanatikdirlər. Və yainki özləri İslam nə olduğunu dürüst anlayıb fəhm etməyirlər. Və fəhm etmədikləri surətdə həqiqi müsəlman deyillər" (51) Bunu rəhbər tutan Smirnov İsmayıl bəyin Qərbin mütərəqqi ideyalarının müsəlmanlar arasında təbliğinə hər cür mane olurdu.

"Türkoloq alim baş sensor Smirnovun Rusiyanın müsəlman-türk əhalisinin oyanmasına qarşı ardıcıl mübarizə apardığını, onun həyatında digər hər cür mədəni dirçəliş cücərtilərini boğduğunu da nəzərə alsaq," (51) Firidun bəy Köçərlinin milli mətbuatın inkişafının qarşısını almaqda birbaşa çar hökumətini ittiham etdiyi bir daha aydınlaşar.

Firidun bəy Köçərli publisistikasında Azərbaycan xalqının milli intibahının qarşısını ləngidən qüvvələr arasında bəy, xan, mülkədar təbəqəsinə qarşı çevrilmiş tənqid sərt idi. Bu onunla əlaqədar idi ki, ölkənin iqtisadi mənbələri bu siniflərin əllərində idi. Hökumət onlardan siyasi dayaq kimi istifadə edir, əhalini məmurlardan sonra onların vasitəsilə idarə edirdi. Çar hökuməti Azərbaycanı istila etdikdən sonra yerli feodallarla əlaqəyə girib bütün torpaq sahələrini onların ixtiyarına və üzərində yaşayan əhalini tabeliklərinə vermişdi. 1847-ci ildə nəşr olunmuş "Kəndli əsasnaməsi"ne görə "bütün kəndlilər-rəiyyətlər, rəncbərler, elatlar və başqaları-vahid ad: mülkədar tabesi adı alırdılar. Kişi cinsindən olub, 15 yaşından yuxarı kəndlilər bəylərə məxsus

torpaqlarda 5 desyatınə qədər həcmdə pay torpağından istifadə edə bilər, bunun əvəzində isə taxıl məhsulunun 1/10-ni, çəltik, meyvə və tərəvəz məhsulunun 1/3-ni malcəhət fərqlə bəyə verməli idilər... Malcəhət bəyin malikanəsinə gətirilməli idi. Otlarlardan istifadə əvəzində kəndlilər xüsusi rüsum-çöpbaşı adlanan mükəlləfiyyət icra etməli idilər. Bəyin ev işlərini görmək üçün hər 10 kəndli ailəsi bir nəfər kişi ayırmalı idi.

"Kəndli əsasnamələri" nəinki ağır yük olan külli miqdar mükəlləfiyyətləri qanuna salır, habelə bəylərə kəndlilər üzərində polis hakimiyyəti və həmçinin onlara cismani cəza vermək hüququ verərək, kəndlilərin feodallardan şəxsi asılılığını daha da qüvvətləndirirdi". (13)

Beləliklə, kənd əhalisinin bütün hüquqları əllərindən alınır, bütövlükdə mülkədara tabe edilirdi. Rəiyyət tayfası, ancaq fiziki zəhmətlə məşğul olmalı, onların üzərində ağalığ edən bəy, xan təbəqəsinin tələb və ehtiyaclarını təmin etməli idi.

İl boyu ağır işlərlə məşğul olmaq kəndliləri əqli və mənəvi dünyasını zənginləşdirmək imkanlarından məhrum edir, onları sadəcə əmək alətinə çevirirdi. Mülkədar-bəy, xan kəndliyə vətəndaş kimi yox, iş heyvanına bərabər bir varlıq kimi baxır, ona zülm etməyi özünün təbii hüququ və vəzifəsi hesab edirdi.

Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, Azərbaycan bəyləri kəndliyə zülm etməyə o qədər adət ediblər, hətta 1861-ci ilin 19 fevralında ikinci Aleksandr tərəfindən verilən fərmandan sonra da onlar kəndlilərlə rəftarlarında dəyişiklik etməmişlər.

Ədib yazırdı: "Bu fərmanın zühuru ilə əlli-altmış milyon

rus əkinçilərinin üstünə guya təzə bir gün doğdu. Bir il bundan sonra Zaqafqaziyada olan rəiyyətləri haqqında dəxi təzə polojeniya qərardad olundu. Bu polojeniyanın hökmün-cə bizim ağaların bir para həddi-təcavüz edən ixtiyarları geri alınıb, zülm və təəddi əlləri qısalandı. Hər iki sinfin məbeynində guya bir növ sülh və xoşrəftarlıq binası təsis olundu. Və lakin Zaqafqaziyanın sair yerlərində polojeniyanın hökmünə az-çox əməl olunursa da, bizim yerdə olunmadı. Necə ki, Zakir yazır: "Polojeniya hökmü sadir olandan sonra zülm etməyə mötad olan "bu gövmi-biqəm" dəxi de öz zülmələrini artırıb, rəiyyət tayfasını bicürmü günah şişə taxıb yandırarlarmış". (54,168)

Firidun bəy Köçərli bir maarifçi kimi kəndli kütləsinin hüquq və mənafeələrinin müdafiəçisi idi. O, kəndli kütləsinin simasında mövcud cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsini görürdü. O, haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, vətənin abadlığını, əhalinin rifahını ancaq kəndli kütləsinin zəhməti ilə təmin etmək olar. Yazıçı "Qaranlıqda qalanlarımız", "Əcəlsiz ölənlərimiz" və "Məişətimizə dair" silsilə məqalələrinin bəzisini əsrin bu ağır probleminə həsr etmişdir.

Firidun bəy Köçərli cəmiyyət həyatında kəndin, ümumiyyətlə, kəndli kütləsinin rolunu yüksək qiymətləndirir və onun dirçəlişi üçün əsas həlledici amil sayırdı. Ədibin fikrincə cəmiyyət və onu təşkil edən ayrı-ayrı təbəqələr kəndlilərin çiyinləri üzərində qərar tutur və onun zəhməti, qəbarlı əlləri hesabına xoş güzəranı keçirirlər. O, məqalələrində kəndliləri dönə-dönə "mayeyi-həyatımız" (54,110) adlandırır. Kəndlisiz cəmiyyətin tənəzzül edib dağılacağına dərin bir inam bəsləyən yazıçı yazırdı: "Həqiqətdə bizim diriliyimiz, mayeyi-həyatımız və eys-ışrətimiz bu qara rəiyyətlərinin üstünə guya təzə bir gün doğdu. Bir il bundan sonra Zaqafqaziyada olan rəiyyətləri haqqında dəxi təzə polojeniya qərardad olundu. Bu polojeniyanın hökmün-cə bizim ağaların bir para həddi-təcavüz edən ixtiyarları geri alınıb, zülm və təəddi əlləri qısalandı. Hər iki sinfin məbeynində guya bir növ sülh və xoşrəftarlıq binası təsis olundu. Və lakin Zaqafqaziyanın sair yerlərində polojeniyanın hökmünə az-çox əməl olunursa da, bizim yerdə olunmadı. Necə ki, Zakir yazır: "Polojeniya hökmü sadir olandan sonra zülm etməyə mötad olan "bu gövmi-biqəm" dəxi de öz zülmələrini artırıb, rəiyyət tayfasını bicürmü günah şişə taxıb yandırarlarmış". (54,168)

yət adlanan guruhun pürməşəqqət zəhmətinə bağlıdır. Bunlar bizə maddi tərəfdən rahatlıq, əmniyyət və asayış verdikləri kimi, zindəganlığımıza lazım olan mayehtiyacı mühəyya" edirlər (54,164)

Maarifçilərin J.J.Russo tərəfindən irəli sürülmüş "ictimai müqavilə" nəzəriyyəsinə əsaslanan Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, kəndlilər cəmiyyəti maddi cəhətdən təmin etdiyi kimi, ali sinflər də onların mənəvi ehtiyaclarını yerinə yetirməlidirlər. Ədib yazırdı: "...biz də əvəzində borclu yuq ki, bunlara ruhaniyyət və mənəviyyət cəhətcə qulluq edək, bunların haqqında olunan zülm və sitəmi dəf edək, ruhlarının və ağıllarının tərəqqi və tərbiyyəsinə sərfihümmət göstərək." (54,164) Lakin burjua-kapitalist cəmiyyətində vəhşi qanunların hökm sürdüüyü məkanda bu müqavilənin tələbləri pozulur. Kəndli öhdəsinə düşən vəzifələri yerinə yetirdiyi halda yüksək təbəqə buna riayət etmir. Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Amma mətəəssüf öz borclarımızı nəinki layiqincə əda etmirik, hətta küfrannemət izhar edib, sağmal inəyimizin boğazına pıçaq sürtənlərə kənar dan arxayın tamaşa edirik." (54, 164)

Cəmiyyətin ali təbəqəsinin öz həyatında kəndlinin rolunu görüb qiymətləndirməməsi, onun ağır zəhməti müqabilində ona xidmət göstərməməsi ədibi ciddi surətdə narahat edirdi. Ona görə ki, bu son nəticədə bütün Azərbaycan ictimai, iqtisadi və mədəni həyatının tənəzzülünə səbəb olurdu. Ədibi həyəcanlandırır narahat edən bu məqam idi. Çünki kəndli həyatı yeniləşib yaxşılaşmayınca, tərəqqi edib irələməyincə xalqın rifahı və dirçəlişi mümkün deyildi.

O, yazırdı: "Bu sayaq onları özbaşına və öz halına qoyduğumuza görə onlar da gün-gündən cəhalet dəryasına

qərq olmaqdadırlar, icz və zəlalətləri şiddətlə artıb çoxalır, dəmbədəm, saatbasaat tənəzzül etməkləri müşahidə olunur. Yüz sənə bundan əqdəm nə halət və nə dərəcə istiatətdə vardısalar, indi də o halda müstəhkəm durublar. Müddəti-mütəmadi bir halda qalmaqlıq dəlili-tənəzzüldür. Çünki bu müddətin ərzində sair əqvam və miləl kəmalı-sürətlə irəli gedib, bizi geridə qoyublar. Bizim müsəlmanlar isə bir nöqtə üstündə sabitqədəmdirlər.” (54, 110)

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan sosial-ictimai həyatının yenidən, müasir sivilizasiyalı dünyanın inkişaf ahənginə uyğun qurulması tələbini irəli sürərkən onu kəndli məsələsinin islahından başlamağı məsləhət görürdü. O, bundan ötrü bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini vacib hesab edirdi.

Bunlardan birincisi mülkədar, bəy, xan təbəqəsi ilə kəndli sinfi arasında münasibətlərin tənzimlənməsindən ibarət idi. Yəni kəndli sinfinə ata-babadan davam edib gələn biganə, hətta təhqiramiz münasibət ortadan götürülməli, aralarında qardaşlıq məhəbbəti əsasında əlaqələr yaranmalıdır. Başqa sözlə, kənd elitası bir dəfəlik başa düşməlidir ki, onların firavan, xoşbəxt həyatının səbəbi “əkinçi, cütçü” qardaşlardır. Bunu başa düşüb, kəndli təbəqəsinə hər cür xeyirxah münasibət göstərməlidirlər.

Lakin mövcud müsəlman cəmiyyətində mülkədar-kəndli münasibətləri qanun, ədalət prinsipləri üzərində deyil, zülm əsasında qurulmuşdur. Onlar xalqdan ayrılıb, hətta onun əməyi hesabına yaşadıklarını da yaddan çıxarmışlar. Ədib müasir şəraitdə mülkədar kəndli münasibətlərinin vəziyyətini təsvir etmək üçün məşhur İ.A.Krılovun “Ağacın kökləri və yarpaqları” təmsilini misal gətirir və müasir şəraitdə

ağa-kəndli münasibətlərini onların əlaqələrinə bənzədirdi.

“Baharın gözəl bir günündə ağacın yarpaqları... “sabah yeli ilə şirin söhbət” (54,109) edib özlərini tərifləyir, onlar özlərini təbiəti ziyyətəndirən yeganə varlıq sayıb, hamının boynuna minnət qoyurlar. Yarpaqların söhbətini eşidən ağacın rişələri onları da yada salmağı məsləhət görürlər. Rişələr yarpaqlara bildirirlər ki, biz burada yerin altında qaranlıqda dolanıb sizi bəsləyirik və ağaca qüvvət və dirilik veririk. ... “Biz həmişə qaranlıqda işləyib sizə həyat veririk”. Lakin yarpaqlar rişələrin rəyi ilə razılaşmırlar. Qaranlıqda yaşadıklarına və çirkin olduqlarına görə onlara təhqiramiz nəzərlə baxırlar.

İ. A. Krılovun təmsilinə istinad edən Firidun bəy Köçərli müasir cəmiyyətdə mülkədar, bəy, xan silkini ağacın yarpaqlarına, kəndli sinfini ağacın rişələrinə oxşadırdı. Ağacın yarpaqları kimi ağalar və bəylər də dəbdəbəli yaşayışları ilə fəxr etdikləri halda onun yerin altında, cəmiyyətin qaranlıq qatlarında çalışan kəndlilərin zəhməti hesabına əmələ gəldiyini unudurlar. Firidun bəy Köçərli nüçəba silkinə gözünü açmağı, əsl həqiqəti görməyi, kəndli əməyini qiymətləndirməyi, zəhməti müqabilində ona qayğı bəsləməyi tövsiyə edirdi.

“Bu timsalı burada zikr etməkdən muradımız budur ki, bizim müsəlmanların nüçəba və əhli-kəmalı öz kökləri və rişələri mənziləsində olan rəiyyət tayfasını, əkinçi və cütçü qardaşlarını unudub, bilmərrə onların qeydinə qalmazlar. Və hətta biz onlara bir növ nifrət və həqarət gözü ilə baxıb, onları xar və zəlil tuturuq. Mayeyi-həyatımız və səbəbi-eyşü zindəganımız olan ziraət əhlinə “qara rəiyyət” adı qoyub, onlardan özümüzü kənar tuturuq və onlar ilə ülfət və

mülaqat etməyi kəsri-şanü şərəfət hesab edirik. Ancaq öz zahiri kamal və tərbiyəmizlə, necabətimizlə, təzə modada tikilmiş libasımızla və müzəyyən və münəqqəş otaqlarımızla iftixar və sərəkəşlik edib, qaranlıqda qalan cəhl və nadanlıq cəngində zar və zəbun olan qardaşlarımızın dad və harayına yetişmirik.” (54,109-110)

Bir maarifçi kimi cəmiyyətdə siniflər arasında münasibətlərin ictimai müqavilə əsasında qurulmasını tələb edərək belə bir fikri irəli sürürdü ki, ali silk bütün səylərini rəyyətin həyat-məişətinin dirçəlişi işinə səfərbər etməlidir. Onlar daim xalq arasında olmalı, dərdlərini öyrənməli, maneələri dəf etmək üçün vasitələr axtarmalıdır. “Ali mədrəsələrdə ki, ibarət ola universitetdən, qisim-qisim institutlarda və akademiyalarda ikmali-təhsil edənlərimizin heç birisi özünə bu əskikliyi və həqarəti qəbul etməz ki, gedib kəndlərdə cəhl və nadanlıq qaranlığında qalan din qardaşlarını qəflət yuxusundan oyatsın və öz elm və mərifəti ilə onları da nurlandırın.” (54,111)

Kəndli rəsmi surətdə mülkəddardan asılı vəziyyətdə və onun tabeliyində olduğuna görə onun həyatı üçün zəruri olan və əhəmiyyət kəsb edən məsələləri ancaq mülkədar, xan, bəy yerinə yetirməli idi. İctimai müqavilənin şərtlərinin mövqeyindən çıxış edən Firidun bəy Köçərli münasibətlərin tənzimləmə yollarını göstərərək yazırdı: “Əlbəttə, cümlədən ziyada onların qeydinə qalan və oduna yanan gərəklər mülkədar bəylər və ağalar olaydı, hamıdan artıq gərəklər çalışıb öz rəyyətləri arasında elm və bilik intişar edəyidilər.” (54,168)

İctimai müqavilənin şərtlərinə əməl olunmaması Firidun bəy Köçərlinin burjua-mülkədar cəmiyyətinə verdiyi itti-

hamları arasında xüsusi yer tutur. Ağalar nəinki rəyyət qarşısında ictimai borclarını yerinə yetirmirlər, əksinə, rəyyətin adı insana məxsus hüquqlarını da qəsb edir, düşüncəsinin korlaşmasına, sadə iş heyvanı səviyyəsinə enmələrinə, əmək alətinə çevrilmələrinə səy göstərirdilər. Kəndlinin vətəndaşlıq hüququnu tanıması, cəmiyyət işlərində iştirakı onlara əlverişli görünür. Çünki kəndli avamlıq və cəhalətdə qaldıqca mülkədarlar daha çox xeyir götürürlər. Yazıçı “rəyyətin əlinin zəhməti ilə asudə” dolananların kəndli kütləsinə olan münasibətindən təəssüflənərək yazırdı “... lakin çox heyf olsun ki, bizim alinəsəb ağzadə və xanzadələrimiz bu məsələyə başqa nəzər ilə baxıb, rəyyət tayfasının həmişə vəhşi halında və zülmət aləmində qalmaqlarını özləri üçün eyni-səlah görüblər; ta ki, onların avamlığı ilə nəfərdar olub mərifət ... işığın və elm nurunun onların içinə daxil olmasına sədd çəkib, məmanəət göstəriblər və əlan göstərməkdədirlər.” (54,168)

Böyük maarif xadimi haqlı olaraq hesab edirdi ki, mülkədar, bəy, xan, ağzadə kənddə hər hansı yeni qaydanın tətbiqindən, kəndli uşaqlarının oxuyub savadlanmasından qorxub təşviş keçirir, onların oyanıb ictimai həyat səhnəsinə çıxmalarına sosial mövqelərinin əldən getməsi kimi baxırdılar. Bu baxımdan Firidun bəy Köçərlinin bir mülkədar bəylə söhbəti çox maraqlı və səciyyəvidir. Ədibin kənddə “rəyyət uşaqlarının təlimi üçün bir məktəb” (54,169) açmaq barədə təklifi mülkədar tərəfindən ciddi etiraz və narazılıqla qarşılanır. O, yazıçıya bu qəbilədən söhbətləri camaat arasında danışmamağı məsləhət görərək kəndliyə münasibətini bəyan edib deyir: “Rəyyət tayfasına oxumaq yazmaq nə lazımdır. Sözun doğrusunu bilmək istəyirsən

sənə deyim: "Mən heç vaxt istəmərim ki, mənim rəiyyətim elmi və qanacaqlı olsun. Ondan mənə və övladıma nə fayda? Mən əlan öz mülkümün içində bir balaca padşaham, hər nə istəyirəm, eləyirəm. Hər qisim əmr məndən sadir olsa, təbəələrim ona sözsüz, sualsız əməl edirlər. Onlar zəhmət çəkir, işləyir, mən də rahat yeyib padşah kimi dolanıram. Dünya başdan belə yaranıbdir: "Biri zəhmət çəkib qazanır, biri də rahat oturub yeyir." Kim istər öz məmləkətinin də elm oxutmaq ilə xəyanətkar sosialistlər əmələ gətirsin, fəsad toxumunu əksin?!" (54, 169)

Firidun bəy Köçərliyə təsvir etdiyi mülkədar Ə.Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan" faciəsində Hacı Səməd ağa, M. Ə. Sabirin "Ata nəsihəti" satirasında ata ilə eyni siyasi mövqedən çıxış edir. Onlardan birincisi kəndli balasının "başına bir şapka qoymağından" (35), ikincisi "oğlunun universitetdə sasalım, ya ki demorqat" (117) olub sosializm ideyaları ilə silahlanmasından qorxur. Ə.Haqverdiyevin Hacı Səməd ağası Firidun bəyin qəhrəmanı kimi düşünür. O, Fərhada deyir: "Rəiyyət nə qədər avam olsa, bir elə bəy üçün məsləhətdir. Hərgah bunlara biz elm oxutsaq, gərək sonra gedib dilənək. Hərəsi gedib başına bir şapka taxıb deyəcək ki, mən abrazonam. Ondan sonra hünərin var onlarla danış. Gəlib yanında izinsiz əyləşəcək, guya min ildir səninlə bağrıbadaşdı. Kəndə gedəcəksən, məhəl qoymayacaq, deməyəcək ki, ağa gəlib, gedim ona bir salam verim." (35)

Sabirin satirasındakı ata kimi, Firidun bəy Köçərliyə qəhrəmanını da vahiməyə salan kəndli balalarının sosializm ideyalarına yiyələnmək qorxusudur.

Sən də deyəcəksən sasalım, ya ki, demorqat
Bilməm necə dersiz?
Xəlqin evini yıxdı çıxıb bir neçə bədzat.
Ax, ax, a beyinsiz!
Hər bir gədə bir az oxuyub adəm olubdur.
Zakonu bəyənmez.
Çoban - çoluq oğlu bəy ilə bahəm olubdur,
Hamunu bəyənmez.
Gahi şaha bir tənə vurur, gah vəzirə,
Bax, bax, səni tarı!
Gahi ocağa şəkk eliyər, gahi də pirə,
Kafir olu barı. (117, 51-52)

Firidun bəy Köçərliyə kəndli məişətinin ağırlığından kəndin imtiyazlı təbəqələrinin qara rəiyyət tayfasına biganə münasibətinə toxunarkən orada müasir sosial təsisatların olmaması haqqında xüsusi danışdı.

Ədibin fikrincə kəndlilər təkcə fiziki əməyə qatılmaqla istismar olunub təzyiqlə altında saxlanmırlar. Onlar eyni zamanda mənəvi aləmdən məhrum edilmişlər. Yazıçı görürdü ki, XX əsrin coşğun mədəni tərəqqisindən Azərbaycan kəndində heç bir nişanə yoxdur. Onlar nəinki inqilab, azadlıq kimi məfhumlar haqqında məlumat, hətta allah kəlamını eşitmirlər. O, təəssüf hissi ilə yazırdı: "Çox böyük kəndlərimiz var ki, içində məscidi və məktəbi yoxdur. Uzun illər camaatın qulağı vəz və nəsihət eşitməyib, haqq-təalanın əmrindən və peyğəmbərin qoyduğu yoldan və gətirdiyi şəriətdən bixəbər qalıb vəhşi halında yaşamaqdadırlar. Dini Məhəmmədin avam içrə intişar edib onları haqqa irşad və hidayət etməyi öz vəzifələrindən sanmazlar". (49, № 58)

Bir maarifçi ideoloq kimi Firidun bəy Köçərli belə bir fikri əsaslandırıb sübut etmək istəyirdi ki, kənddə müasir mədəni təsisatların yoxluğu sadəcə əhalinin mədəni geriliyi, cəhalet və nadanlıığı, vəhşiliyi ilə deyil, eyni zamanda onların kütləvi surətdə ölümü ilə də nəticələnir. Çünki həkimi, azarxanası və əczaxanası olmayan kəndli dərdinə, naxoşluğuna çarə tapa bilmir. O arada dolaşan savadsız adamların türkəçarə müalicəsinə möhtac olur. Təbəbətdən başı çıxmayan bu adamlar xəstəlikləri bir-birindən fərqləndirə bilmir, onları eyni üsul və otlarla müalicə edirlər. Beləliklə birinə şəfa gətirən "dərman" digərinin şiddətlənməsinə səbəb olur, nəticədə insanlar kütləvi surətdə tələf olurlar. Ədib yazırdı: "Əzbəs ki, həkim və müalicə yoxdur, ona binaən burada hər yetən həkimlik iddiasına düşüb, öz fəhmincə mərizlərə müalicə edib, cürbəcür otlardan, çiçəklərdən və qisim-qisim bitkilərin kökündən və sair əqli kəsən şeylərdən dərman qayırib azarlarının qarınına töküb diqqətsiz və əlacsız o dünyaya göndərir. Bir mərezi qeyri bir mərzədən təsxis və təmyiz etməyib cümləsinə bir səbk və sayaq üzrə tədavü və müalicə etməkdədirlər. Sil naxoşluğunun müalicəsinə yatalağa... qatıb-qarışdırıb, əksər övqat cüzi mərzələrə mübtəla olanları da müalicələri sayəsində böyük illətlərə və çarəsiz derdlərə düçar edirlər." (49, № 108)

Tibbi xidmətin yoxluğu, əhalinin ara həkimlərin türkəçarə müalicəsinə möhtac qalması, kənd əhalisinin kütləvi surətdə qırılmasına səbəb olmuşdur. Ədib fikirlərini əyani surətdə nümayiş etdirmək üçün şəxsi müşahidələrinə istinad edir. Doğma Əyrici kəndində olarkən İbrahim kişi yanıma gəlib məndən xəstə oğlunun dərdinə əlac etməyi xahiş edir. Məlum olur ki, xəstəni yoluxmağa gələn ara həkimi

Kərbəlayi İsmayıl onun nəbzini yoxlayandan sonra hiləni narın döydürüb bal ilə qarışdırıb ona verməyi məsləhət görür. Bundan sonra xəstənin halı daha da dəyişilir. İbrahim kişi onun vəziyyətini belə təsvir edir: "Mən günü qara gəlmiş də onun sözüne inanıb səna ilə qara hiləni döydürüb bala qarışdırıb oğluma verdim. Yedi və üstündən bir cam bəhməz (doşab) içdi. Ondan sonra buna bir atəş qələbə edibdir ki, aşkara alışıb yanır və deyir ki, Tərtər çayının harmı suyunu gərək mənim qarınıma tökəsiniz. İnda a başınıza dönüm, nə qədər su veririk, genə də "yandı", deyib, fəryad edir. Və sərsəm edib ağzına hər nə gəlir danışır. Bu sözləri deyib yazıq kişi gözlərindən yaş tökdü. Biçarənin bu pərişan və ümitsiz halı məni də pərişan elədi." (49, № 108)

Firidun bəy Köçərli bu cür faktları müşahidə etdikdən sonra belə bir qənaətə gəlirdi ki, "bir yerdə ki, həkim və təbib olmaya, mərixana və əczaxana olmaya" orada insanların ölümə məhkum və "milçək kimi tələf" olması təbii haldır. Bunlar artıq kütləvi şəkil almışdır. Ədib fikrini isbat etmək üçün bir sıra maraqlı faktlar misal gətirirdi. Onlardan biri bundan ibarət idi ki, ədibin doğma kəndi Azərbaycan Rusiya tərəfindən istila edilərkən tərtib olunmuş kameral siyahıda altmış evdən ibarət olduğu göstərilmişdir, 93 il sonra tüstülərin sayı otuza enmişdir. Yazıçı bunun səbəbini müxtəlif xəstəliklərin baş qaldırması və onun qarşısını almaq üçün tədbirlərin görülməməsi ilə əlaqələndirərək yazırdı: "Bərdənin yaxınlığında olan bizim öz kəndimizdə kameral hesabı ilə keçmişdə altmış ev var idi. Amma hal hazırda onun tən yarısı fot olub, otuz ev ancaq qalıbdır. Və qalan evlərin də sahibləri illətli, zəif və yarımcanlı şəxslər-

dən ibarətdir. Belə ki, bu yerlərin əhalisi getdikcə azalıb tənəzzül etməkdədirlər.” (49, № 108)

Qori şəhərində vəfat etmiş tələbə bacısı oğlu Zülfüqar Hacıbəyovu dəfn etmək üçün Bərdənin İmamzadə qəbiristanlığına gələn Firidun bəy Köçərli burada bir saatın ərzində üç meyitin dəfn olunmaqdan ötrü getirildiyinin şahidi olur. Bundan narahat olan və səbəbi ilə maraqlanan ədibə bildirirlər: “Mücvir mənə cavab verdi ki, xeyr, bu gün nəhs gün deyil. Hər gün buraya artıq meyit getirirlər. Xüsusən, bu sənə fot olanların həddiühesabı yoxdur. Elə gün olur ki, 8-10 meyit İmamzadə səhninə daxil olur. Və məlumunuz ola ki, buraya meyit gətirənlər ancaq varlı və təvanlı şəxslər və Bərdənin yaxınlığında səknən edənlər olurlar. O ki, qaldı fəqir - fəqərəyə öz qəbiristanlıqlarında dəfn edirlər.” (49)

Kənd əhalisinin-“dehat əhli”nin “sahibsiz və qeydkeşsiz cəhalət aləmində mütəhəyyir və sərkəndan” qalıb qırılmasından narahat olan ədib bütün məqalələrində olduğu kimi, “Əcəlsiz ölənlərimiz”də də nüçəbaların köməyinə ümid bağlayır, əhali arasında səhiyyə maarifini genişləndirməyi və kəndlərdə tibb ocaqlarının təşkilinin zərurətini irəli sürürdü.

“Bizim mayeyi-həyatımız olan dehat əhli sahsiz və qeydkeşsiz cəhalət aləmində mütəhəyyir və sərgərdan qalıbdır. Avamlıqları ucundan hər qisim bəlalara düçar olmaqdadırlar. Cümlə əhli-mərifətlərimizə borcudur ki, onların qeydinə qalıb cəhl qaranlığından onları xilas etsinlər. Nicat və salamata çıxmaqlarına yol göstərsinlər. Anladığımızı görə əhli-qələmimiz təbətə dair sadə dildə kitabçalar tərtib edib və təvanəli şəxslərin himməti ilə çap etdirib məc-

sanən xalq içində intişar etsələr faydadan xali olmaz. Böyük kəndlərimizdə əczaxanalar açmaq dəxi baş vəzifələrimizdən birisidir.” (49)

Firidun bəy Köçərlinin tənqid hədəfləri arasında “qara rəiyyət”in avam, cəhalət və nadanlıqda qalmasından şəxsi mənafeləri üçün istifadə edən və cəmiyyətin inkişafını ləngidən təbəqələr arasında ruhanilər də var idi. Alimin din xadimlərinə mənfi münasibəti səbəbsiz deyildi. Ədib haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə ruhanilərin qarşısında qoyulan başlıca vəzifə qara rəiyyətin “mənafeyini, onun ruhani və əxlaqi müstəqilliyini müdafiə etməkdən ibarətdir”. (54, 127) Onlar “cəhaləti-millət ilə müttəsil cəng” də olmalı, “elm və maarif qapılarını millət üzünə” (54,192) açmalıdırlar. Yazıçı burjua cəmiyyətində yer tutan təbəqələr arasında üçüncü yeri ruhanilərə aid edirdi.

O, bunların xalqa xəyanətini dövlət məmurlarının və mülkədar ağaların pis əməllərinə bərabər tuturdu. “Bu süstlüyə, bu acizliyə, bu bir nöqtə üzrə donub qalmağa ümdə səbəb... camaatımızı təşkil edən hər bir sinfin öz darca və qaranlıq dairəsində güzəran etməyi olubdur... Rəyasət və hörmət iddiasında olan ruhani ataların və alicənab ağaların hirsli, qərəzi, tamahı və kütahbeyinliyi olubdur.” (54,188)

Ədib yazırdı: “Həqiqət əmrde ruhanilərimizin vəzifəsi başqadır ... Mollaların borcu və əvvəlinci vəzifəsi xalqa dinin əsasını və şəriətin ehkamını öyrətməklə onu haqqı irşad, küfr və zəlalətdən ibad etməkdir. Xalqın əxlaq və adabını düzəltmək, əqidəsini saf etmək üləmanın baş vəzifəsidir. Əgər xalqın əxlaq və ətvarı düzgün, etiqadı saf və salamət olsa, bilasübhə, o xalq elmə talib, rağib olacaqdır. Bu qədər ki, bizi yeni məslək mollalarımız minbərlərdə danışib

camaatı elm, maarif təhsilinə tərğib və təşviq edirlər və vəz və nəsihətlərinin bisəmə qalmaqlarını dərk etməyirlər və bu vazeh əmri başa düşməyirlər ki, əxlaqı pozğun olan camaatda ittihad və üxüvvət əsəri hərgiz ola bilməz. Ruhanilərimiz gərəkdir ən əvvəl, öz təkliflərini kamalınca anlayıb, onları yerinə yetirsinlər. Əxlaq və şəriət müəllimi olduqlarını bilib ruhun itilası və qəlbin səfası yolunda elm və biliklərini sərf etsinlər.” (52, № 215)

Ədibin apardığı müşahidələr onu belə bir qənaətə gətirmişdi ki, ruhanilər tarixən Azərbaycan həyatında mürtece rol oynamışlar. O, fikirlərini isbata yetirmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə istinad edirdi: “Məlum olsun ki, ruhani sinfinin zəmm və qəbihində qələm işlədən tək bizim vəqtin yazıçıları olmayıb, Vaqif dövründən imdiyə kimi şüəramız və üdəbamız bu sinfə hər dəm niş vurmağı şüar ediblər. Vaqif özü molla olduğu halda məşhur müxəmməsədə “Şeyxi-şəyyad abidləri əbüsa qəm tərira” deyib fəryad etmişdir. Mərhum Abbasqulu ağa Qüdsi ziyadə dindar bir şəxs olmaqla belə əsərlərində ruhani sinfinin bir çox eyiblərini göstərüb axund ilə fəruzanı bir silk və həlqəyə daxil etmişdir. Mərhum Qasımbəy Zakirin mövzun və pürməzmun bir kəlamında ruhanilərin zimmində bir xeyli danışdıqdan sonra böylə fəryad etmiş: “Hərc-mərc eylədilər məzhəbisnaəşəri..” Binəzir şairimiz Hacı Seyid Əzim Şirvani tamam ömrünü ruhani sinfile cəngü cidaldə keçirib, əsərlərinin əqəllən bir sülsünü ruhanilərin həcv və zimmində yazmışdır. Və daha belə bir sair şairlərimiz....” (52, № 215)

Firidun bəy Köçərli bütün bu tənqidləri təsadüf hesab etmirdi. O, bu qəbildən olan mülahizələrin ədəbiyyatın predmetinə çevrilməsini ruhanilərin bəd əməllərinin ictimai hə-

yatda tipik hadisəyə çevrilməsi ilə izah edirdi. Ədib yazırdı: “Söz yoxdur, belə böyük şairlərimizin həcv və zimminə onların qərəzi-şəxsləri bais olmayıb, bəlkə ruhanilərimizin eyb və qüsuru və törətdikləri hiylə və fəsad olubdur.” (52, № 215)

Yazıçının ruhanilərə verdiyi ittihamlar çox və eyni zamanda müxtəlif idi. Onlardan birincisi bundan ibarətdir ki, onlar riyakardırlar, sözləri ilə əməlləri arasında ziddiyyət var. Qasımbəy Zakirin M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubda məşhur bəndi- ruhanilərin zahirdə “harama mürtekb” olmamaq haqqında “şəri - Mustafa”nın hökmlərindən danışdıqlarını, batində isə söylədiklərinin əksinə olaraq, xalq əmlakını “lum-lum” udduqlarını misal gətirən Firidun bəy Köçərli belə bir fikrə əsaslanırdı ki, Məhəmmədin dini ruhanilərin əlində gəlir mənəyinə çevrilmişdir. Onların sözləri ilə əməlləri arasında böyük uçurum var. Buna görə də bunlar millətin mənəvi inkişafı yolunda faydalı bir şey görə bilmirlər. Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Bundan aşkar görünür ki, millətin ruhani ataları-mollalar millətin avamlıqda qalmaqlarından nəfbərdar olub, zahirdə dediklərinə batində əməl etməlirmiş və şəriətin hökmünü pozan ən əvvəl özləri olurmuş. Bu qisim mollalar ola bilər ki, Zakirin vaxtında artıq imiş, amma onların toxumu kəsilməyibdir. Bizim vaxtımızda dəxi az deyil.” (54, 164-165)

Firidun bəy Köçərlinin ruhaniləri kəskin tənqid atəşinə tutmasının digər bir səbəbi onların xalq arasında bədbinlik, tərki- dünyalıq əhval ruhiyyəsini yaymaqları və əhalinin həyat eşqini, xoşbəxt yaşayış uğrunda mübarizə aparmaq əzmini zəiflətmələri idi. Yazıçının “Həyata dəvət” məqaləsində bu məsələ konkret olaraq qoyulmuşdur. Ədib belə

hesab edirdi ki, ruhanilərin xalq arasında etdikləri vəz və nəsihətlər maddi aləmə, maddi nemətlərə nifrət yaratmaq, onları o biri dünyaya hazırlatmaqdan ibarətdir. O, fikirlərini dəlillərlə əsaslandırmaq üçün məqalədə mollaların nəsihətlərindən səciyyəvi bir misal gətirirdi. Orada deyilirdi: "Dünya beş gündür, beşi də qara". Beş günlük ömürdən ötrü bu fəna dünyada səy və təlaş etməyin, mal və dövlət şövqünə düşməyin, kəsb və hörmət qeydinə qalmaqın, ömrü bihudə çürütməyin lüzumu varmı? Hər nə etsək axırımız fənadır! Kişi gərək axirəti üçün çalışsın, onun üçün sərmayə qazansın, ölümünü yadından çıxarmasın, gözünü axirət guşəsinə tiksın.

Ey əzizən! Bir baxın dünyayə-ibrətxanədir,
Axırın fikr etməyən aqıl deyil, divanədir..." (54, 279)

Əsasən İranda, Şah Abbas dövrünə məxsus dini ədəbiyyatdan gələn bu cür ideyaları Firidun bəy Köçərli ona görə zərərli hesab edirdi ki, onlar xalqın həyat eşqini öldürdü. Bu cür təbliğatın ziyanı onda idi ki, bunlar insana bir dəfə verilmiş ömrü aclıq, səfalət içində keçirməyi təbliğ edirdi. Bu vəz və nəsihətlərdə diriliyin əhəmiyyəti heçə endirilir. Dünyaya ikrah yaradılırdı. Ruhanilər xalqa təlqin edirdilər ki, bu dünya müvəqqəti, o biri dünya-ölümdən sonra verilən "həyat" əbədidir. İnsanlar bu dünyada çalışmalıdırlar, o dünyanın nemətlərindən istifadə edə bilsinlər. O dünyada nemətlər insanların bu dünyada işlətdikləri eməllərə görə veriləcəkdir. Ona görə insan bu dünyada elə yaşamamalıdır, o biri dünyanın xoşbəxtliyinə nail ola bilsin. Beləliklə, insanlar həyat və məişətlərini yaxşılaşdırmaq

üçün zəhmətdən, əməkdən uzaqlaşdırılır, ölkədə yoxsulluğun artması, kütləvi səfalət üçün şərait yaradılır, son nəticədə vətən tənəzzül edirdi. Nəticədə, millət səfilə, vətən xarabazara çevrilirdi.

Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Bu məzmunlu vəzlər ilə ruhani atalarımız, "salikani-rahi-həqiqət" camaatın etiqaadına pərxaştlik və süstlük gətirib, dünya zindəganlığından onu soyudurlar, ümuri-məişətdə lazım olan səy və təlaşdan bir növ kənar edirlər. Bu qisim vəz və nəsihətlərin bərəkətindən müsəlman qardaşların var qüvvətləri zəifləşir, fikirdən hünərləri yatır, cürət və hünərləri bir işdə bürüz etməyir, qəzalarına razı olub, hər bir cəfa və məşəqqəti qəbul edirlər, hər növ zəhmət və əziyyəte qatlanıb məişətin pozğun və cəfali övzasına tab gətirirlər və hər işdə "migüzərəd" deyib rahat olurlar. Dünya beş günlükdür, onsuz da axırı ölümdür. Beş günlük ömürdən ötrü çalışmaq yararmı və çalışmaqdan nə hasil?" (54,279)

Firidun bəy Köçərli ruhanilərin bu cür təbliğatlarını əhalinin dini hissələrini qüvvətləndirmək məqsədilə edildiyini qəbul etmədi. O, bunları ona görə kəskin tənqid edirdi ki, bunlar çirkin məqsədlərə xidmət edirdi. Bu isə xalqı qəflətdə saxlamaqla hakim dairələrin onların üzərində idarəçiliyini asanlaşdırmaq və şəxsi rahatlıqlarını təmin etməkdən ibarət idi. Ədib haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, ruhanilər xalqın oyanmasına və fəal həyat mövqələrini özlərinin nüfuzdan düşmələrinin, gəlir mənbələrinin kəsilməsinin əsas səbəbi kimi baxırdılar. Bütün bunların qarşısını almaq üçün onlar əhalini qəflətdə saxlamağı və tərki-dünyalıq hissələrini qüvvətləndirməyi lazım bilirdilər.

"Dünyagir və tamahkar vaizlər üçün camaatın belə qəf-

lət və cəhalətdə yaşamağı, əlbəttə, çox xeyirdir. Hər nə ki, az-çox onlar qazanıb təhsil etsələr, gətirib öz ağalarına təslim edəcəklər, özləri isə aza qənaət edib, ancaq beş günlük ömr üçün əldə bir azacıq sərmayə saxlayacaqlar. Çünki ruhani ataları onlara vazeh dəlillər ilə sübüt ediblər ki, dünya malı cəhənnəm odudur, nə lazım onu cəm etmək... Üləmayi-kiram həməvaxt biçərə hammalların zəhmətinin səmərəsini hiylə və təzvir ilə əllərindən alıb yüklərini yüngül etməyə çalışmışlar." (54, 280)

Ruhanilərin fəaliyyətində bir vətəndaş ziyalı kimi Firidun bəy Köçərli qəzəbləndirən bir də o idi ki, onlar dar şəxsi mənafeələrindən uzağa gedə bilmirdilər, xalqın və vətənin taleyi haqqında düşünür, böyük məqsədləri şəxsi mənafeələrinə qurban verirdilər. Ədibin fikrincə vaiz və mollaların ictimai şüuru o qədər küt idi ki, işlətdikləri əməllərlə, vətənin tənəzzülünə, geriliyinə, müstəmləkə tapdağına çevrilməsinə səbəb olduqlarını dərk etmirlər, beş günlük dünyanı rahat yaşamaq xatirinə vətənin zəlalətinə səbəb olurdular.

Ruhanilərin çirkin məqsədlərinin nəticəsi idi ki, xristian Avropa ölkələri inkişaf etmiş, müsəlman dünyası isə geridə qalmışdır. Firidun bəy Köçərli yazırdı: "O səbəbdəndir ki, müsəlman aləminə nəzər yetirdikdə onun fəna halı ilə avropalıların dolanacağını tutuşdurarkən əqli-insan heyətdə qalır. Dövlət, sərvət, mərifət, kamal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqr, zəlalət, yoxsulluq, cəhalət, avamlıq, hünərsizlik, narahatlıq, icz, əsarət və kəsalet aləmi-islamda... Avropalıların bu fəaliyyət, ciddiyyət və səadət onların müsəlmanlardan artıq dərəcədə qabil və müstəid olmaqlarından deyil, məhz ondan naşıdır ki, onlar

həyatın qədrini bilib, ondan müstəfid olurlar. Müsəlmanlar isə həyata meyl etməyib, məmatın fikrindədirlər." (54,280)

Firidun bəy Köçərli cəmiyyətdə digər imtiyazlı təbəqələrdən - məmur, bəy, xan və sairədən fərqli olaraq ruhanilərin mürtəce mövqə tutmalarının səbəbləri haqqında ciddi surətdə düşünür və bunların məqsədini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Ədibin bunu vacib bir iş hesab edib araşdırmasına xüsusi səy göstərməsinin səbəbi onunla bağlı idi ki, onlar xalq içində idilər. "Hamiyi-din və şəriət", "əxlaq və şəriət müəllimi" sayılırdı. O, belə qəti bir fikirdə idi ki, ruhanilər öz vəzifələrini icra etməyincə vətənin tərəqqisi və xalqın səadəti haqqında düşünmək olmaz. Çünki "ətrafımızdakı miləlü əqvamın cümləsi tərəqqi yoluna düşüb, aramsız ciddü cəhd etməkdə", "arı səbətlərə bal daşıyar kimi müttəsil işləməkdə" olduqları halda ruhanilərin təbliğatı nəticəsində müsəlmanlar "axirət guşəsinə" göz tikib ölüm gününü gözləyirlər. Ədib böyük təsir gücünə malik olan bu təbliğatı əhalinin dirilik məsələlərinə doğru istiqamətləndirməyi məqsədə uyğun sayırdı.

Buradan irəli gələrək Firidun bəy Köçərli publisistikasında diqqətəlayiq bir cəhət də var idi. Yazıçı ruhaniləri tənqid edib, onların cəmiyyətdə mürtəce mövqələrini aşkarlamaqla vəzifəsini bitirmirdi. O, öhdəsinə cəmiyyətin əxlaq tərbiyəsi kimi məsul vəzifə götürməyən din xadimlərinin mürtəce, xalqa zidd mövqə tutmalarının səbəbini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Firidun bəy Köçərli bunun başlıca səbəbini onların maddi həyat şəraitinin ağırlığı və ehtiyac içində yaşamaqları ilə izah edirdi. Bu baxımdan yazıçının 1906 və 1909-cu illərdə "Məişətimizə dair" ümumi başlıq altında yazdığı məqalələrdən fərqli olaraq, 1916-cı ildə "Yeni İq-

bal" qəzetində dərc etdirdiyi "Ehtiyac" yazısı diqqətəlayiqdir

Firidun bəy Köçərli mollaların din və şəriət ehkamlarını şəxsi mənafeylərinə uyğun şərh etmələrinin və bütün bunlara görə hörmətdən düşmələrinin səbəblərini onların heç bir gəlir mənbələrinin olmaması və ailələrinin maddi ehtiyac içində yaşamaları ilə izah edirdi. O, belə hesab edirdi ki, illərlə təhsil alan molla zəhməti müqabilində heç bir yerdən əmək haqqı almır. Yoxsul həyat sürdüyünə görə o həm dövlət məmurlarından, həm də bəy-xan silkindən asılı qalır, şəriət qaydalarını onların rəyinə uyğun şərh edirlər. Ədib ruhanilərin həqiqi mövqələrini bərpa etmək üçün onların məişət məsələlərini həll etməyi vacib sayırdı. "Keçmiş zamanda da indiki halda da ruhanilərimizin vəzifələrini layiqincə ifa etmədiklərinə və xəlqi cəhalet, zəlaletdə saxlamaqlarına baş səbəblərdən birisi onlar üçün müəyyən bir mədaxil mənbəyinin olmadığıdır. Hər bir sənət əhlinin şüğli və sənəti az-çox özünün və əhli-əyalının maaşını təmin etməkdir. Mollanın sənəti onun vəcə və kəfəfini ödəməyir. Və mərfə hal dolanmasını təmin etməyir. Biçərə molla gərəkdir gözləsin nə vaxt bir xeyir və ya şər vəqə olacaqdır ki, ondan qədri-məbləğ əlinə gəlsin ki, onunla zəruri ehtiyacatını dəf eləsin. Molla ac və çılpaq qala bilməz. Özünü, əyal və əfəlini aclıq və yoxsulluq cəngindən xilas etmək üçün bacardığı fənd və fərəcini işlədir. Aclıq adama oyun öyrədir və molla avam xalqın başına hər cür oyun gətirməkdən çəkinməyir və illa özü acından ölür". (52, № 215)

Problemin aktual əhəmiyyətini dərinədən başa düşən və bunu ruhanilərin millətin mənəvi xəstəliklərinin islahına səfərbər olunması üçün əhəmiyyətli hesab edən Firidun bəy

Köçərli "Müsaibəyi - İslamiyyə" kimi dəyərli əsərin müəllifi Əhməd bəy Ağayevi bu cəhəti nəzərə almayıb, müsəlman aləminin qarşılaşdığı bütün fəaliyyətləri axundun əməlləri ilə əlaqələndirdiyinə görə tənqid edərək yazırdı: "Əhməd bəy Ağayev 1320-ci sənəyi-hicriyyədə yazdığı "Müsaibəyi-İslamiyyə" nam risalesində İslam dininin rəvnəqdən düşməsinə ruhani sinfindən görür. Axund ilə İslamın və Hatifül-qeybin arasında vüqə gələn müsaib və mübahisədə dəlayil ilə sübüt edir ki, İslamı belə icz halına salan və əcnəbilər nəzərində xar və zəlil edən bimürüvvət və təməkar ruhani sinfi olubdur. Nə şairlərimiz və nə də ədiblərimiz ruhanilərin şəri-şəriflə belə qəddarənə rəftar etməklərinin sirr və səbəbini bilmək istəməyiblər... Bəs, xadimi-şəriət nə ilə güzəran etsin, əhl və əyalı nə sayaq dolandırın! Heyfa ki, bu sualları Axund İslama verməyibdir." (52, № 215)

Firidun bəy Köçərli ruhanilərin maddi həyat şəraitinin ağırlığı səbəbindən adətə və şəriətə zidd hərəkətlər etməyə məcbur olmalarının cəmiyyətdə əmələ gətirdiyi xoşagəlməz halların təhlili üzərində dayanırdı. Bunlar nədən ibarət idi? Ədibin fikrincə bunlardan biri maraqsızlıqdan, gəlir mənbəyinin olmamasından irəli gələrək müstəqil mövqələrini itirmələridir. Mollalar yoxsul yaşayış keçirdiklərinə görə imtiyazlı təbəqəyə, sərvətli adamlara möhtac olublar. Buna görə həqiqəti deyə bilməyiblər, şəriət hökmlərini olduğu kimi həyata keçirməkdə iradə göstərməyiblər. "Vəli çox əfsus ki, ruhanilərimiz əmr olunduqları işləri və öhdələrinə götürdüyü ağır və mühüm təklifləri əql və vicdanları buyurduğu kimi icra etməzlər. Varlı və zorlu adamların xahiş və təmənnası möcibincə rəftar edirlər. Bu kasıb ruhanilərimizin ehtiyacı içrə zindəganlıq etməsidir. Maaş qeydi, ehtiyac

əndişəsi və təmənnası əhli-əyal şərməndəliyi biçərələrin əl və ayaqlarını bağlayıb xar və zəlil edibdi. İstədiklərini danışmağa və xəlqin eyiblərini açıq söyləməyə cürət etməyirlər. Yoxsulluq və maddi ehtiyac ruhanilərimizi bətibar və bəhtiram edibdir.” (52, № 215)

Batıl əməllər bununla bitmir. Maddi ehtiyac vəziyyəti o yerə gətirmişdir ki, cəmiyyətdə “haqq nahaqqa, halal-harama bir-birinə elə qarışmış ələlsuyə olubdur. Qətl və qarət və nikahi arvad aparmaq məsəlli böyük hərəkətlər gündəngünə şiddət” etmişdi. Molla belə əməlləri icra edən adamlardan aldığı rüşvətə görə bütün bunlara şəridon geyindirir. Ədib fikirlərini isbat etmək üçün bir sıra faktlar misal gətirirdi. Ədib yazırdı: “Qazax mahalında bir əfəndi ilə görüşüb danışdıqda Hacı əfəndi dəruni qəlbədən ah çəkib dedi: “Cənab filani, bizim şənləyin dərdi kitaba, dəftərə sığması deyil. İçimizdə müsəlmanlıqdan bir əsər qalmayıbdır. Tamami xalq azıb yoldan çıxıbdir. Xüsusən kəbinli arvad aparmaq bədəti el-obamızda mütədəvill olub, bu fəsadın önünü almaqda acizəm”. (52, № 222)

Ədib Dağsarvan kəndində qonaq olarkən tələbəsi ona kənd mollasının oruc tutmamasından və namaz qılmamasından danışır. Molla bunun səbəbini əhalinin harama qurşanması ilə izah edir: “Bir günahkar tayfasınız, kəsb və qazancınız başdan ayağa haram. Mənim də dolanacağım sizilədir. Haram malından da nə oruc düşər, nə namaz”. (52, № 222)

Maddi həyat şəraitinin ağırlığı, ehtiyac ruhani sinfini riyakar və hiyləgərə döndərmişdir. Din və şəriət onların əlində muma çevrilmişdir. Onlar bunu istədikləri şəkildə yozub, bu vasitə ilə xalqı soyurlar.

Ədibin ruhanilərə verdiyi ittihamlardan biri də ondan ibarətdir ki, şəxsi mənafeələrindən irəli gələrək onlar vəzifələrini məhdud dairədə icra edirlər. Başqa sözlə vəz və nəsihətlərini, dini moizələrini onlara xeyir gətirən məsələlər üzərində qururlar. O, məqalələrində ruhani təbliğatının iki mərhələsindən söhbət açırdı. Birinci mərhələ birinci rus inqilabına qədərki dövrdür. Əhali kütləsinin avamlıqda, qaranlıqda yaşadığı bu mərhələdə mollalar ancaq xüms və zəkətdən söhbət edir, onun hamısını əllərinin altına toplamaq üçün şəriətin qanunlarını təhrif etməkdən çəkinmirdilər.

Ədib yazırdı: “Sabiqdə molla'nın məscid və məhəllədə söylədikləri sözlər və etdikləri vəz və nəsihətlər xüms, zəkət və sədəqə babında idi. Bu xüsusda varid olan ayat və hədislərin üstünə bir çoxun da özlərindən artırırıldılar ki, xüms və zəkət verməkdə bir qüsur olmasın”. (52, № 222)

İnqilabdan sonra əhalinin ayıldığını, köhnə düşüncə tərzi ilə yaşamadıqlarını görüb söhbətlərinin mövzusunu dəyişmiş, xalqın zövqünü oxşayan söhbətlər etməyə, bu yolla onları təsir altında saxlamağa başlamışdılar. “İndi camaat ayılıbdır, molla'nın niyyətini duyubdur. İndi camaatın qəlbində başqa şeylər, ruhunda və əqlində böyük təbəddülat müşahidə olunmaqdadır. Gözüaçıq mollalar bu təbəddülatı əlbəttə, anlayıb camaatın əhvali-ruhiyyəsindən xəbərdar olublar. O cəhətə camaatın xoşuna gələn və əqlinə uyan sözlərdən danışirlar. Məsələn, elmdən, fəndən, millət dərdinə yanmaqdan və s. belə”. (52, 222)

Bu vəziyyətin hər ikisini Firidun bəy Köçərli məqbul hesab etməirdi. Çünki bunların hər ikisində ruhanilərin funksiyasına daxil olmayan məsələlər öz əksini tapmışdır. Birin-

cisində xüms və zəkati bütünlükdə əllərinə keçirmək üçün şəriət qaydalarını təhrif etmişlər. İkincisində vəz və nəsihətlərində əsrin inkişafı ilə ayaqlaşdıqlarını göstərmək üçün şəriətə dəxli olmayan siyasi-elmi söhbətlərə geniş yer verməklə riyakarlıq büruzə vermişlər. Ədib bu vəziyyətlərin hər ikisində xəyanət əlaməti görürdü.

Bu halların hər ikisini qeyri məqbul sayan ədib yazırdı: "Bu danışiq əlbəttə, çox vaxtlar saxta olur. Ürəkdən elm tərəfdarı və millət qeydi çəkən ruhanilərimiz hala azdır. Həqiqət əmrə ruhanilərimizin vəzifəsi başqadır. Elmin fərz olmağı və millətin halına yanmaq onların baş təklifi deyil". (52, № 222)

Firidun bəy Köçərliyə görə ruhanilər nitqlərini xüms, zəkat və elmin əhəmiyyəti haqqında vəzlərə yox, əhalinin "təhzi-əxlaq və adab"ına həsr etməlidirlər. Lakin bu mövzu və problemlər müxtəlif mülahizələrdən irəli gələrək onlara sərf etmədiyinə görə unudulur və haqqında danışılmaz.

Yazıçı Şuşa şəhərində şahidi olduğu iki üləmanın vəz və nəsihətlərini misal gətirirdi. Başqa sözlə, şəhərin yuxarı məhəlləsində Ağa Əbdürrəhim Müctəhidzadənin, aşağı məhəllə məscidində Hacı molla Əbdüləlinin ramazan günlərində vəzlərini təsvir edirdi. Hər iki ruhani atanın moizələrini yüksək qiymətləndirən ədib yazırdı: "...Hər iki alimin danışdığı gözəl və məqbul və əhvali-əsrə müvafiq, hər iki vəz müsəlmanları ittihad və ittifaqa dəvət, ümum və kamilat təhlilinə təşviq etməkdə bir qüsurluq göstərmədilər. Camaatımızın mənəvi tərəqqi və təkamülü babında izah etdikləri hüsn-xidmətləri əlbəttə, inkar etmək olmaz. Burası çox gözəl. Vəli, mərhumə Gövhər ağanın məscidlərində təhzi-əxlaq və adab barəsində bir söz eşitmədik. Rəsuli-əkrə-

min və ənbiyayi-kiramın qövlündən bəzi hədislər münasib məqal söyləndisə də, onların əxlaqa cəndan mədxəliyyəti yox idi. İnsaf və mürvətdən, ədalət və istiqamətdən və hər şeydə doğruluğu iltizam edən həqqaniyyət və mərhəmətdən və şəri-şərifdə varid olan əvəmir və nəvahiddən çox az danışıldı. İnsanın maddi və mənəvi məsuliyyətindən azad və beynəlnas əziz və möhtərəm edən həqqaniyyət və ədalətə səbəb nə oldusa, unuduldu. Əmr və məruf və nəhi-münkir və hüquqi-ibad kimi böyük və mühüm şəri-məsələlər üzə örtülü və pərdəli keçdi". (52, № 222)

Ədibin fikrincə hər iki alimin söhbətində əxlaq məsələləri əsas mövzu olmalı və əhalinin bu günkü həyat məsələləri ilə əlaqələndirilməli idi. Əsas diqqət isə əhalinin əxlaqi qüsurlarının və cəmiyyətin eyiblərinin tənqidinə cəlb olunmalı idi. Yazıçı belə hesab edirdi ki, ümumiyyətlə ruhanilərin bütün söhbətləri, o cümlədən moizələrini dinlədiyi üləmaların vəzləri bu istiqamətdə qurulsaydı, əhali vətəndaşlıq borclarını daha yaxşı yerinə yetirmiş olardılar. Lakin alimlərin vəz və nəsihətlərində tənqidi pafosun olmaması nəinki əhalinin əxlaqının saflaşmasında lazımi rol oynamamış, əksinə, onları bir qədər də arxayın etmişdir. Onlar qüsurları haqqında düşünmək imkanından məhrum olmuşlar.

"Həmçinin camaatımızın eyib və qüsurlardan bəhs olunmadı. Bu qədər riyakar, hiylə və fəsad və bəd əməllər, xilafə-əql və şəri işlər, çirkin və nagüvara hərəkətlər ki, içimizdə əndazədən aşındır bunların heç biri yad olunmadı. Belə ki, xalqın üzərinə eyibləri söylənmədi və onlar özlərini mələk hesab edib, rahat və xəticəm oldular". (52, № 222)

Firidun bəy Köçərli ruhaniləri millətin "birinci müəllimi"

hesab edirdi. Onları xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin saf-
laşmasına cavabdeh adamlar adlandırır. Lakin bunlar
cəmiyyətin işlərindən tamamilə kənar qalmışlar. Ruhani-
lərə əsrbəsr göstərilən etinasızlıq ağır başa gəlmişdir.

Ədib ümumiyyətlə, müsəlman, xüsusilə Azərbaycan cə-
miyyətini yenidən qurmaq üçün ruhanilərə münasibəti də-
yişməyi zəruri tələb kimi irəli sürürdü. O, yazırdı: "Lazımdır
tezliklə və ciddi surətdə ruhanilərimizin məişətini təmin et-
mək üçün doğru çarə və tədbirlər aramaq. Bundan da ar-
tıq ruhanilərimizi zillət və fəlakətə salmaq rəva deyil. Anla-
dığımız görə bu məsələni və ruhani sinfinin başqa ehtiya-
catına məxsus məsələləri həll etmək üçün lazımdır bir şü-
ra tərtib etmək, ruhanilərimizin dərdinə hamıdan gərəkdir
ruhani idarələrimiz qalsın və ruhani rəislərimiz yansın. Bu
şuranın binası və baş tutması onlardan məlumdur. Böyük
milli dərdimizin çarəsi təklikdə olmaz. İttihad və ittifaq ilə
olar". (52, № 222)

Burjua-mülkədar cəmiyyətini islah edib, yenidən qurmaq
və xalqın intibahına nail olmaq işində qadınların rolu onla-
rın hüquq və mövqelərinin təmin olunması məsələsi Firidun
bəy Köçərli publisistikasında xüsusi yer tutur. O, kəndli və
qadını hazırki cəmiyyətin bünövrəsini təşkil edən iki əsas
amil kimi götürürdü. Yazıçı haqlı olaraq belə hesab edirdi
ki, ölkədə bu iki təbəqənin yeri müəyyənləşdirilib, mövqe-
ləri aydınlaşdırılmayınca, hüquqları bərpa olunmayınca tə-
rəqqi, azadlıq səadəti haqqında danışmaq olmaz.

Kəndli həyatından fərqli olaraq qadın probleminə həsr
olunmuş məqalələrinin nisbətən azlığına baxmayaraq, qa-
dın məsələsi həmişə ədibin diqqət mərkəzində olmuş, ona
"Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz" adı altında silsilə və

"Xanımlarımız" başlığı altında məqalələr həsr etmişdir.

Məlum olduğu kimi XX əsrin əvvəlində qadın azadlığı və
ümumiyyətlə qadının cəmiyyətdə mövqeyi və əhəmiyyəti
məsələsi müzakirələrin əsas obyektinə olmuşdu. Bu məsələ
haqqında Əhməd bəy Ağayev, C. Məmmədquluzadə, M. Ə.
Sabir, Yusif Vəzir Çəmən zəminli kimi qələm sahibləri xüsu-
si əsərlər yazmışdılar. XX əsrin onuncu illərində mətbuat
səhifələrində "Təsəttüri-nisvan" adı altında müzakirə təşkil
olunmuşdu. "Şələlə" və "İqbal" redaksiyaları arasında baş-
lanan mübahisələrə zəmanənin ziyalı qüvvələrinin əsas
qismi qoşulmuşdu. Fikirlər müxtəlif idi. Onlardan bir qrup
qadının ictimai mövqeyinə qarşı çıxaraq onun məhkum və-
ziyyətini müdafiə, digər bir qrup isə qadının insani hüquq-
larını müdafiə edir. Onu cəmiyyətin bir hissəsi sayır, vətən
və ölkənin taleyi ilə əlaqədar işlərdə kişilərlə bərabər işlə-
mələri fikrini müdafiə edirdilər. Bu müzakirələr və mübahis-
ələr o qədər şiddətli idi, onlar bəzən publisistikanın çərçiv-
vəsindən kənara çıxırdı, poetik əsərlərə mövzu olurdu.
H. Cavidin "Pənbe çarşaf" şeri (18, 83) və M. Hadinin onun
tənqidinə həsr olunmuş "Əlvahi-nəfasət" əsəri (34) buna
yaxşı sübutdur.

Qadın məsələsinə münasibətdə Firidun bəy Köçərli öz
zəmanəsinin mütərəqqi qüvvələrinin cəbhəsində dayanırdı.
Yazıçının birinci məqaləsinin adı çox mənalı səslənir və
onun əsas məramını ifadə edirdi: "Həqiqi gözəllik və hərək-
kətsiz nisfimiz!". Ədibin fikrincə qadın həyatın həqiqi gözəl-
liyidir. Ancaq ona görə yox ki, o zərif məxluqdur, insan cin-
sinin gözəlidir. Ona görə ki, qadın şəfqət, mərhəmət, ədal-
lət, insaf mücəssəməsidir. Xeyirxahlıq simvoludur. İnsanlıq
ancaq qadın əlinin hərərəti ilə dirçələ bilər. "Zənan tayfası-

nin ürekləri nazik, hissləri zərif, niyyətləri pak və səlamət olduğu cümləyə məlumdur. Fəlakət və zillətə düşənlərin halına kişilərdən artıq arvadlar yanırırlar. Çox arvadlar ərərindən gizlin aqlara təam, çıplqlara libas verib, yetimləərə analıq etmişlər və halal etməkdədirlər. Mənəviyyatımız müqtəzasınca neçə müsəlman arvadları sair miləl və əqva-
mın arvadlarına nisbətən daha ziyadə rəhmdil və şəfqətli və mehriban olurlar. Arvadların sözlərində, rəftar və kirdar-
larında o qədər lətafət, nəzakət və həyatbəxş qüvvə vardır ki, hər üftadə və müsibətzədəni dirildə bilər. Hər yetimi gül-
dürüb, yoxsulun qəlbini açar. Elmlı və tərbiyəli arvadlar hər ailə və cəmiyyətin zinəti, rayihə saçımı çiçəkləri mənzilə-
sindədir". (52, № 231)

Qadın qəlbı, qadın şəfqəti və mərhəmətinin insan həya-
tında oynadığı rolu göstərmək üçün ədib birinci dünya mü-
haribəsi cəbhələrində şəfqət bacısı kimi çalışan bir qadı-
nın yaralılara göstərdiyi xidmətdən söhbət açırdı.

"İndi böyük və misli görünməmiş millətlər davasında şəfqət bacılarının hüsni-xidmətləri yazmaq başa gəlməz. Biz çox yaralılardan onların tərifi və tövsifini eşitmişik. Qalı-
lıca davasında yaralanmış cavan müsəlman köüllülərindən birisi yatdığı xəstəxanadakı şəfqət bacısı Nataliya xanı-
mı tərifi etməkdən dili ağzına sığmayırdı. Məzkur cavanın sözlərində Nataliya xəstəxananın ruhu mənziləsində bir mələk olduğu anlaşılırdı. Nataliya hər xəstəni bir dil ilə danışdırıb köülləri şad etməklə min cürə vasitələr icad elə-
yirdi. Yaralılara qulluq etməyi müqəddəs vəzifəsi bilib, yemək-içməyi unudub, yuxusunu özünə haram etmişdi". (52, № 231)

Nataliyanın fəaliyyətini misal gətirməklə yazıçı iki məq-

səd izləmişdir. Bunlardan biri insanlığın "hərəkətsiz nisfi-
nin" yeni bir parasının ictimai həyatdan kənar edilməsinin insan həyatına gətirdiyi ziyanı göstərmək, digəri isə insan-
lığın mənəvi dirçəlişində qadın mərhəmətinin gücünü nü-
mayiş etdirməkdən ibarət idi. Bunlardan hasil olan ümumi fikir isə bundan ibarət idi ki, müsəlman dünyası onu iki aya-
ğı üstə saxlayan ayaqların birindən məhrumdur. O bir bə-
dən olduğu halda onun bir hissəsi iflic olmuşdur. Xəstə bə-
dənin hissəsi nəinki hərəkət eləmir, faydalı işə yaramır. Əksinə, sağlam tərəfə təsir göstərir, onun fəaliyyətinə ma-
nə olur: "Necə ki, fəlic azarına mübtəla olan bir bədən mər-
iz və illətli hissəsi salamat olan hissəsinə kömək əvəzi-
nə ağırlıq və əziyyət yetirir, habelə aləmi-islamda da mü-
səlmanların bir nisfi ki, ibarət ola ixtiyarsız, elm və tərbiyə-
siz biçərə arvadlardan, nisfi digərinə böyük həmlə olub, on-
ların tərəqqi etməyinə, elm və mərifət kəsb qılmağına ma-
nə olur". (54, 221)

Firidun bəy Köçərli müsəlman aləmini və onun tipik bir səhnəsi olan Azərbaycanın ahəngdar inkişafını təmin et-
mək üçün Avropada olduğu kimi qadınların da kişilərlə bə-
rəbər cəmiyyət işlərinin icrasına cəlb olunmasını zəruri he-
sab edirdi. Firidun bəy Köçərliyə görə müsəlman dünyası-
nın tənəzzül etməsi və geridə qalmasının əsas və həlledici səbəblərindən biri qadınların ictimai məsələlərdən kə-
narlaşdırılmasıdır. Cəmiyyəti təşkil edən qüvvələrdən biri-
nin fəal, digərinin passiv olması, birinin inkişaf edib qüvvət-
lənməsi, digərinin kənardə qalıb zəif düşməsi müsəlman aləmini eybəcərləşdirmişdi. Ədib fikirlərini aydın ifadə et-
mək üçün "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuş məş-
hur bir karikaturanı misal gətirirdi. Orada iki kişi şəkili çəkil-

mişdi. Bunlardan biri ağızı, digəri başı ilə işləyendir. Ağızı ilə işləyenin başı balaca, çənəsi və dişləri yekədir. Başı ilə işləyenin çənəsi və ağızı balaca, başı böyükdür. Şəkilin altında yazılmışdır: "Bədənin hansı üzvü çox işləsə böyüyər və qüvvət tapar". (85, № 14)

Şəkilin məzmununu təhlil edən ədib belə bir nəticəyə gəlirdi ki, "...bədənin bir üzvünün böyüyüb əndazədən çıxması və sairələrinin kiçilib balaca və zəif olması bədəni yaraşıqdan salır, onu çirkin, görkəmsiz və nahəmvar eləyir. Bədənin gözəl, göyçək və xoşayənd olması münhəsirdir onun üzvlərinin mötədil, mütənəssiq və yek - digərinə uyğun və müvafiq olmağına". (54, 218-219)

Firidun bəy Köçərli "Molla Nəsrəddin"də çəkilmiş şəkillərlə müsəlman dünyası arasında bir bənzəyiş görürdü. Bu dünyanın bir hissəsi, kişi cinsi işləyib inkişaf etmiş, digər hissəsi, qadın cinsi işləmədiyinə görə zəifləmişdir. Beləliklə, aralarında tarazlıq pozulmuş, cəmiyyət eybəcər görünməyə başlamışdır. Ədib müsəlman dünyasının gözəlliyini və ahəngdar inkişafını təmin etmək üçün cəmiyyətdə qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsini zəruri bir ehtiyac kimi irəli sürərək yazırdı: "Belə olan surətdə hər bir camaatın, hər bir tayfa və millətin, dövlət və sərvəti filcüm-lə maddi və mənəvi salamatlığı, gözəlliyi və vəqü heysiyyəti münhəsirdir onları tərtib və təşkil edən üzv və ünsürlərin yek - digərinə mütənəssiq və mütənəssib olmasına və bunların sülh və ittifaq ilə səy və təlaş edib, hər birinə müxtəss olan əməli icra etməsinə. ... bir millətin ünsürlərindən bir hissəsi müttəsil işdə və təlaşda olub qeyri bir hissəsi fəaliyyətdən düşsə, işsiz və hərəkətsiz qalsa, o millət nəinki zahirən çirkin, bədtərkiş görünəcəkdir, bəlkə müruri - əy-

yam ilə mənən dəxi zəif, aciz və qüvvətsiz olub taqətdən və hörmətdən düşəcəkdir, şan və şərəfini bilmərrə itirəcəkdir". (54,220)

Firidun bəy Köçərli qadın hüquqlarının qəsb olunmasını müsəlman dünyasının nəinki eybəcər görünməsinin, eyni zamanda xəstə, iflic hala düşməsinin əsas səbəbi kimi qiymətləndirirdi. Lakin ədib əhalinin bir hissəsinin hərəkətsiz qalmasının ziyanını onun eybəcər hala düşüb iflic olmasından ibarət hesab etmirdi. Bu eybəcərlik və xəstəlik cəmiyyətin bütün tərəfinə təsir göstərir, onu başdan-başa çürüdüdü.

Nəticədə bütün cəmiyyət məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanırdı. "Necə ki, falic və illətli hissəsi salamat olan hissəsinə kömək əvəzinə ağırlıq və əziyyət yetirir, habelə aləmi - islamda da müsəlmanların bir nisfi ki, digərinə böyük həmlə olub, onların tərəqqi etməyinə, elm və mərifət kəsb qılmağına mane olur. Həm əqlən və həm şərən arvadlar kişilərin bir şaqqası və dilimi olmağı mühəqqəqdır". (54,221)

Firidun bəy Köçərli müasir mədəni dünyada qadınların hüquqları sahəsində əldə edilən zəngin təcrübə və əldə edilən nailiyyətlərin mövqeyindən çıxış edərək müsəlman aləmində də qadınların münasibətinin dəyişilməsini tələb edirdi. Onun mahiyyəti isə xalq həyatına aid bütün məsələlərin həllində qadın və kişilərin eyni dərəcədə iştirak etməsindən ibarətdir. Kişi və qadın bir yerdə övlad törədirlər. Onun tərbiyəsində, həyata hazırlanmasında da bərabər, eyni dərəcədə əmək sərf etməlidirlər. Bu vəzifə həyata keçirilməyincə kamil cəmiyyət yaratmaq, qabil üzvlər hazırlamaq olmazdı: "Arvad kişinin misli və nəziri və yaxud nisfi-

digəridir. Belə ki, kişi təklikdə naqis və yarımçıq bir vücutdur. Onun həddi-kamala yetişməyi bağlıdır nisfi - digəri məqamında olan arvadın vücutuna. Bunların hər ikisindən övlad törəyir və nəsil əmələ gəlir. "Bəqayi-insan, nizami-bəşər və nəzmi-dövrən" - bu iki şaqqaların birləşib bir cildi - vahidə girməyinə bağlıdır". (54, 221)

Firidun bəy Köçərli müsəlman aləmində arvada qarşı edilən zülmü nəinki müasir dünyanın istəyinə, hətta islam peyğəmbərinin şəriətinə zidd bir addım sayırdı. Məşhur "innəmən nisau, təqaiqur rical" hədisini misal gətirən ədib "arvadların vıqayedi-hüquqları əmrində ehtimali-küllü" icra etməyi təklif edirdi.

Böyük rus şairi Nekrasovun rus qadınlarının "ixtiyarsız və fəna bir halda" yaşamalarını, "üç qism bəd iqbalda və nəhs taledə" yaranmaları- "anadan kənz və ixtiyarsız doğulmalarını", "qul kişiyə arvad", "bəd tale və qarabəxtlik qul anası" olmaları haqqında fikirlərini misal gətirən yazıçı rus arvadları ilə müsəlman qadınlarının vəziyyətini müqayisə edərək belə bir fikirə gəlir ki, ikincilər, müsəlman qadını daha ağır və əzablı həyat yaşayırlar. Onların ömründə xoşbəxt anlar ancaq "on -on beş" illik əyyamdan ibarətdir. Nişanlanıb ərə getdikdən sonra onun "sultanlığı" əlindən alınır. O, qula çevrilir, ayaqlar altına düşüb çul olur. Ədib yazırdı: "Amma müsəlmanlıqda müsəlmanlar arasında hər üç surətdə qul və kənz halında gün keçirən və ömrünü zay edən arvad tayfası olur. Anadan kənz doğulur, ərə getdikdə ərinə kənzlik edir və həmişə ərinə və yoldaşına "ər" və "yoldaş" deməyib, "sahibim" deyir. Axırda tərbiyəsiz övladına ana olmayıb, kənz olur.... Sahibinin sərtvücut rəftarından vaxtsiz qocalır, qönçə ikən açılmamış solur, tələf

olur..." (54,222-223)

Firidun bəy Köçərli müsəlman aləmində qadınların ərə gedib ailə həyatı qurduqdan sonra "get-gedə hörmət və iz-zətlərini bilmərrə itirib, ayaq altına düşən çul və palas mərtəbəsinə" enmələrinin, "ölənə kimi əynində "cəbrü cəfa" köynəyini gəzdirmələrinin səbəblərini araşdırıb, özünün dediyi kimi "mətləbin günheynə diqqət yetirib" səbəblərini açıb üzə çıxarmaq və islahına düzgün istiqamət verməyi əhəmiyyətli hesab edirdi.

Bir maarifçi ideoloq kimi məsələyə yanaşan Firidun bəy Köçərli qadınların cəmiyyətdə tənəzzül etmələrinin səbəbini, başqa sözlə, kişilərlə bərabər mövqedə dura bilməmələrinin səbəbini onların mədəni səviyyə etibarını ilə kişilərdən aşağı səviyyədə durmaları ilə izah edirdi. O, belə hesab edirdi ki, müsəlman dünyasında qadının mənəvi inkişafı üçün şərait yoxdur. O, on-on beş yaşında nişanlanır, "analıq halına" yetişir. Onun nəinki təhsil almaq, mənəvi qüdrətini artırmaq, hətta fiziki dirçəlişini inkişaf etdirmək imkanlarının qarşısı alınır. Buradan da cəmiyyətin bütün tərəqqi nizamını pozan faciələr başlanır.

Birincisi, o cəmiyyət üçün fiziki sağlamlığı olmayan uşaq doğur. Çünki on-on beş yaşlı, "dünənki uşağı, gəlin oynadan və ağzından hənz süd iyi gələn görpə bir qız balası..." (54, 224) analıq kimi çətin və mürəkkəb bir peşəni ifa etməyə başlayır. O, gəlin oynatmaq əvəzinə "balaya süd və tərbiyə verməyə vadar" olur. Bunu cəmiyyətdə "cəhalet və divanəliyin" təzahürü kimi qiymətləndirən ədib burada "böyük zülm və ədalətsizlik" əlaməti görürdü.

"Filhəqiqə, belə körpə, eti və sümüyü bərkiməmiş anadan vücuda gələn balalar cismən və eqlən nə qədər zəif,

nəhif və mayasız gərək olsunlar. Övladın tərbiyəsi və təlimi ancaq o vədə qaydaya düşüb təbii ola bilər ki, onların vücuduna səbəb olan ata və ana həddi-kamala yetişib, ağıl və fərasətdə, elm və bilikdə, ixtiyar və hüquqda biri-birinə müvafiq olalar, biri-birinə həqiqi mərifət və məhəbbət ilə bağlanmış olalar və hər ikisi təlim və tərbiyənin yolunu kamalınca anlayalar". (54,225)

Firidun bəy Köçərli haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, "ana olmaq körpə balaya döşdən süd verib, onu bələməkdən və ona dayəlik etməkdən ibarət deyil. "Yalnız ağıl və kamalı dürüst və canı salamat valideyn" sağlam və kamil nəsil yetirə bilər. Buna nail olmaq üçün ədib "təəhhül və təzvic məsələsinə artıq diqqət yetirməyi", "əski adətləri islah edib dəyişməyi, belə həyatı məsələni "bir boşqab şirin və bir kəllə qənd və üç manat pul ilə: "əqdi-nikah"ın cari olmasına son qoymağı tələb edirdi.

İkinci, Firidun bəy Köçərli mövcud cəmiyyəti müasirləşdirmək və onun ahəngdar inkişafına nail olmaqdan ötrü qadınların təhsil almasına, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə xüsusi diqqət yetirməyi zəruri əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi irəli sürürdü. Ədib müasir dövrdə müsəlman aləminin rastlaşdığı bütün faciələrin səbəbini qadınların mədəni səviyyə, təhsil dərəcələri etibarlı ilə kişilərdən geridə qalmaları, aşağı səviyyədə durmaları ilə izah edirdi. Onun fikrincə nəinki ailə münacişləri, hətta əxlaqsızlıq da buradan törəyirdi. Çünki qadın ədəb və mərifəti ilə kişini təmin etmir. O, nəinki ailə münasibətlərinin, hətta cəmiyyətin inkişaf ahənginin pozulmasına səbəb olur.

O, yazırdı: "Əgər mətləbin künhünə diqqət yetirib dürüst fikir etsək, onda görürük ki, arvadların təlim və tərbiyəsiz

qalmaqlarının, çox işlərdə ixtiyarsız olmaqlarının, övzai - zəmanədən və dünya işlərindən bilkülliyə bixəbər qalmaqlarının zərəri özlərindən artıq kişilərə yetişir, ağılsız, elm və mərifətsiz arvadın yaraşsız işi və uyğunsuz hərəkət və söhbəti hamıdan artıq öz kişisinə təsir edir. Kişi təcrübə, elm və bilik cəhətcə hər zaman və məkanda arvadın artıq olubdur və özünün şaqqaşı məqamında olan arvadın ağılsız, fəhmsiz və sadədil olduğunu müşahidə etdikcə ürəkdə ağrıyıb içəridən yanır". (54,223)

Firidun bəy Köçərli müasir ailə haqqında fikirlərini irəli sürərək belə hesab edirdi ki, yeni şəraitdə ailəni təşkil edən tərəflər - er və arvad bir-birinə həm cismani və həm də mədəni səviyyə etibarlı ilə bərabər olmalıdır. Onlar hər cəhətdən bir-digərini təmin etməlidir. Ədibin fikrincə "arvad yalnız bir bədən və cism ilə kişiyə qulluq edib, cismani xahişlərini əmələ gətirməklə" kifayətlənməməlidir. "Təəhhül və təzvincə" deyilən "evlənmək məsələsi" üçün çoxlu şərtlər var, qadın onları bilməli və yerinə yetirməlidir. Lakin müsəlman qadınları ailə həyatına hazır olmadıqlarına görə bunları bilmirlər. Ona görə də tezliklə "kişilərin nəzərində... xar və zəlil" olurlar.

Firidun bəy Köçərliyə görə ailənin xoşbəxtliyi və cəmiyyətin inkişafı o zaman təmin oluna bilər ki, qadının mədəni səviyyəsi, dünyagörüşü, həyata baxışı kişiyə bərabər olsun. Kişi qadını arvadının simasında özünə dost görsün. Lakin müsəlman aləmində, Azərbaycan şəraitində arvad nəinki ərinə köməkçi deyildi, onu böyük işlər görməyə təhrik etmirdi, əksinə, onun işıqlı fikirlərini görüb qiymətləndirə bilmirdi. Ailədə qadının cəhalət və nadanlıqdan doğan əməlləri kişinin inkişafına mane olur. Bu nöqtədə Firidun

bəy Köçərli Mirzə Ələkbər Sabirlə birləşir. Şairin "Nədəmət və şikayət" satirasında təsvir olunan qadının rəftarına bənzər əməllərini aydın şəkildə ifadə edərək yazırdı: "Doğrudan da, ər ilə arvadın arasında mərifət cəhətincə nə qədər təfəvüt çox və mənəvi qərabət az olsa, bir o qədər bunların bir yerdə olmağı kişi üçün ağır və çətin olur. Biçarənin qol və qanadını bağlayıb, ağır və ruhunun tərəqqi və təcəllisini gah qisim - qisim iddialar ilə pozur və gah həmişə əllərində olan göz yaşı ilə qərç edir. Ürəyi elm və bilik şövqü ilə dolmuş və qəlbində mərifət çırağı yanmış hər bir kişi, xüsusən cavanlıq mövsümündə, mərhum Abdullabəy Asinin kəlamı misdaqincə "Günəş həmxanəliyini məva etmək arzusunda olub", tərhan kimi uca məqamlara uçub qalxmaq istəyir və lakin bu halda dişi qaz misilli bir arvada rast gəlib, qüvvəyi-şəhviyyəsinə məğlub olub, onunla həmsər olur və tezlikcə özü də tərhan ikən çevrilib qaz olur, çamurlu və gölmələr içində özünə və balalarına üfunətli tömə axtarmaqla ömrünü zay edir.

Belə ki, "Mürği-Qaf ilə həməzəban olub, dövrə qalxmağa balü pər bağlamış" arvadlar hənzuz müsəlmanlar arasında hasilə gəlməyibdir". (54,224)

Namünasib nikah, onların illərdən bəri müsəlmanlar arasında əmələ gətirdiyi xoşagəlməz hadisələr yuxarıda qeyd edildiyi kimi, böyük ideyalarla yaşayan kişiləri arzularını həyata keçirmək yolundan sapındırmaqla məhdudlaşırırdı. Qadınla kişinin arasında uyğunsuzluq artıq cəmiyyətdə evlənmək və ailə qurmaq məsələsini problemə çevirir. Ədibin fikrincə cəmiyyətdə oxumuşların sayının artması, onların mədəni dünya ilə tanışlığı digər həyatı məsələlərdə olduğu kimi evlənmək məsələsinə də münasibətlərini dəyişmiş,

şəxsi təmənnalarını artırmışdır. "O təmənnaları keçmiş zamanənin ayin və adadı ilə tərbiyə almış qızlar yerinə yetirməkdə acizdirlər". (54,223)

Bu məsələ XX əsrin əvvəlində artıq problemə çevrilmişdir. O müxtəlif yazıçılar tərəfindən müzakirəyə qoyulmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə bu məsələyə "Mirt-mirt" felyetonunu həsr etmişdi. Hər iki ədibin eyni problemə müraciət etməsinə baxmayaraq onların gəldiyi nəticə müxtəlif idi. "Qızlarımız çoxalıb və evlənen oğlanlarımız azalıb" deyən C. Məmmədquluzadə onun səbəbini belə aydınlaşdırırdı: "Oğlanlarımız gedib Avropa dərsi oxuyurlar və Avropa tərbiyəsi alırlar. Bunların da bir parası dərsi qurtarıb, vətənə qayıdıb gələndə öz yanlarınca rus, yəhudi, ya qeyri millətlərin qızlarından birini seçib gətirirlər və kəbin kəsdirib özlərinə övrət eləyirlər. Cavanlarımızın da bir parası qayıdıb kəbir vətənə ki, burada öz səliqəsinə müvafiq bir müsəlman qızı tapıb alsın. Amma gəzir ... axırda görür ki, oxumuş ... müsəlman qızı yoxdur... lap axırda ... "cəhənnəmə, görə" - deyib, gedir, bir müsəlman qızı alır". (75,245)

Lakin dünyagörüşlərində və inkişaf səviyyələrində ciddi fərq olduğuna görə rəftar və sözləri bir-birinə xoş gəlmir.

Qızın evdə ayaqyalın gəzməsi, yuxu yozmaq üçün mollanın yanına gətməsi oğlanın xoşuna gəlməyən kimi, oğlanın kitab oxuması və yazı yazması qız tərəfindən bəyənilmir. Bu məsələlərin ətrafında aralarında tez-tez münaqişə başlanır və aylarla küsülü qalırlar.

Bütün bu məsələlərdə C. Məmmədquluzadə ilə eyni mövqedən çıxış edən Firidun bəy Köçərli məsələnin başqa bir tərəfinə diqqət cəlb edirdi. Ədibin fikrincə qadınla kişi arasında qeyri normal münasibətlər son nəticədə əxlaq

pozğunluğuna gətirib çıxarır. Nəinki ailə dağılır, hətta millətin əxlaqı pozulur. "Necə ki, qədim Yunanıstanda hükmə və filosoflar öz ailələrindən xəlvət qaçıb, getera adlanan azad və bir növ əxlaqsız arvadlar məclisində ruhlarını şad və vaxtlarını xoş keçirirdilər, habelə bu halda bizim müsəlmənlər içində, xüsusən elm və kamal təhsil edənlər arasında, çoxları elm və tərbiyəsiz müsəlman arvadlarına meyl və rəğbət göstərməyib, özləri üçün naməşru yol ilə ruslardan, nemsələrdən və yəhudilərdən yoldaş və həmsər axtarırlar". (54,227)

Müsəlman oxumuşları başqa millətdən və dindən olmalarına baxmayaraq rus, nemes və yəhudi qadınları ilə öz aralarında mənəvi yaxınlıq görürlər. Bu isə onları daxilən təmin edir. Ədib bunu təbii ehtiyacdən doğan hal hesab edirdi və deyirdi: "Bizim anladığımız görə, özgə sayaq da ola bilməz. Çünki kişini arvad özünə məhz bir cismi və zahiri camalı ilə bənd edə bilməz. Bunun üçün ağıl və kamal da lazımdır. Və həqiqəti-əmrde insanı özünə bağlayan və həmişəlik aşiq edən camali-zahiri deyil, camali - mənəvidir. Əsil gözəllik surətdə deyil, ağıl və kamalda, əxlaq və sirətdədir". (54,227)

Üçüncüsü, savadsızlıq və müasir elmi əsaslar üzrə tərbiyənin yoxluğu üzündən qadınların cəmiyyət işlərindən kənar qalması və onun gedişinə təsir göstərə bilməməsi övlad-valideyn münasibətlərinin pozulmasında təzahür edir. Firidun bəy Köçərli haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, müsəlman qadını savadsız, tərbiyə üsullarına nabeləd olduğuna görə övladına ancaq "nabaliğ tifi halında" olan təsir göstərir. Sonrakı mərhələdə onları həyata hazırlaya bilmir. Uşaq böyüyüb "ağıl və fəhmi yaxşı-yamana" fərq ve-

rəndən sonra "anasının dünyadan bixəbər və sırf cahil olduğunu bilib, bir yandan onun sadəliyinə təəccüb edir və bir yandan ona yazığı gəlir". Övlad nəzərində analıq kultunun qırılması onların arasında münasibətlərinin soyumasına gətirib çıxarır. "Ananın sözünü övlad, övladın dediyini ana başa düşməyib, xilqətən bu qədər yavuş ikən bir-birinə yad olurlar. Bu halda biçərə ana övladından şikayətçi olub, onların əmək itirməklərindən, haqq-naşünas olmaqlarından başlayır qonum-qonşuya giley etməyə". (54, 226)

"Hər iki tərəf üçün ağır və ürək yandırıcı" olan bu halı ədib bütün cəmiyyət üçün faciə hesab edirdi. Çünki bu bütün cəmiyyətin birliyinin pozulmasına, insanlar arasında biganəliyin şiddətlənməsinə, son nəticədə ümumiyyətlə, "ittihad və ittifaq" deyilən ali bir nemətin təntənəsinə ziyan gətirir.

Bütün bu vəziyyətləri qadın müsəlman aləmində ətraflı təhlil edən və haqqında dolğun təsəvvür yaradan Firidun bəy Köçərli tənəzzülə uğrayan müsəlman cəmiyyətini düşdüyü böhrandan xilas etmək üçün qadınların mədəni səviyyələrinin kişilərlə bərabərləşdirilməsi tələbini irəli sürdü.

"Bunu dürüst biləndən sonra arvadlarımızın aqlının, əxlaqının və filcümlə mənəvi kamalatının tərbiyəsinə məşğul olmağı əvvəlinci vəzifələrimizdən gərəkdir hesab edək. Tərəqqi və tələməyimizin hüsubu arvadlarımıza təlim və tərbiyə verməyə və onları qaranlıq və cəhalet aləmindən elm və mərifət dünyasına çıxartmağa münhəsirdir.

Bu halda hərəkətsiz və taqətsiz hissəmizi hərəkətə gətirib, bütün bədənə dirilik və salamatlıq vermiş kimi oluruq və

mənəvi tərəqqimizə bir rast və genişsərah açıdırıq". (54,227-228)

Firidun bəy Köçərli qadın taleyinə həssas münasibət bəsləyir, onun hüquqlarının şəriət və təbii qanunlar hökmünə uyğun olaraq bərpa olunmasını arzu edirdi. Buradan irəli gələrək qadınlar dünyasında əmələ gələn hər bir yeniliyi təqdir edirdi. Avropada qadınların hüququ uğrunda mübarizələrindən ilham alan ədib müsəlman dünyasında bu istiqamətdə atılan addımları alqışlayaraq yazırdı: "Bu axır vaxtlarda islam aləminin bəzi niqat və guşələrində müsəlman arvadlarının içində bir növ cümbüş və hərəkət müşahidə olunur. Onlar tərəfdən gahda bir nazikanə tələbi-hürriyyət, hüquq və ixtiyarat sədası gəlir. Müsəlman xanımları da guya özlərinin fəna halda yaşamaqlarını düşüncə, qeydi-əsərətdən və bəndi-zillətdən azad olmaqlarına çarə və tədbir aramaq fikrinə düşürlər. Yavaş-yavaş özlərini tanımaq, təkliflərini anlamaq, qədr və qiymətlərini bilmək istəyirlər". (54,225)

Bunları təbliğ etmək üçün ədibin "Xanımlarımız" məqaləsi diqqətəlayiqdir. 1916-cı ilin 31 yanvarında Tiflis qadın xeyriyyə cəmiyyətinin "fəqirlərə, yoxsullara və əsirlərə şəfqət və müavinət" göstərmək məqsədilə tərtib olunmuş musiqili müsəmirənin təsvirinə həsr olunmuş məqalədə "Xanımlarımızın bu axır vaxtlarda camaat işlərinə iqdəm" etmələrinə təqdir edən, Bakıda "qız şkolalarında" "qızların şəriət və ana dilindən verdiyi cavablardan" "xoş hal və məsrur" olan, qazandıqları müvəffəqiyyətə görə məktəb kollektivini təbrik edən ədib bütün bunlarda ciddi dirçəliş əlaməti görür. "Dilsizlərimizin dili açılmağına, cansızlarımızın cana gəlməyinə, qanımızın tükənib baharımızın yaxşı-

laşmağına dələlət" etdiyinə ümid bəsləyirdi.

Firidun bəy Köçərli istər Tiflis qadın xeyriyyə cəmiyyətinin tədbirlərini, istərsədə Bakı qızlar məktəbinin nümunəvi fəaliyyətini Azərbaycan həyatında baş verən müsibət addım, "hərəkətsiz nisfin" oyanması və azadlığa can atması kimi qiymətləndirirdi. Lakin bununla yanaşı ədib qadın azadlığı məsələsinə ciddi münasibət bəsləyirdi. O, belə hesab edirdi ki, azadlıq qadınların hər cür sərbəstliyinə yol verən hərc-mərclik kimi başa düşülməməlidir. Yazıçının fikrincə müsəlman qadınları azadlıq meyllərini və paylarını islam şəriəti ehkamları çərçivəsində, milli adət-ənənələr zəminində icra etməlidirlər. Tiflis qadın xeyriyyə cəmiyyətinin müsəmirəsində bir sıra müsəlman qadınlarının milli libaslardan imtina edib avropasayağı geyinib ortaya çıxmasını onların azadlığı düzgün başa düşməmələrinin ifadəsi hesab edirdi. Ədib yazırdı: "Xanımların əksəri milli libas geyinib üstlərini və başlarını zər və cavahirətlə bəzəmişdilər. Bir para libaslar çox xəyali qəşəng və xoşayənd idi. Amma bir neçə xanımların Avropa düsturu yarım libas geyinməsi bizi təəccübləndirdi və böyük əndişəyə saldı. Əzəlcə biz bunları əcnəbilərdən hesab etdik. Vəli, sonradan məqalə təəssüf müsəlman olduqları bilindi və bizi xeyli usandırır xəcil etdi". (52, № 231)

Şübhəsiz açıq-saçıq səhnəyə çıxan bu qadınlara qarşı Firidun bəy Köçərli mühafizəkarlıq nümayiş etdirmirdi. Ədibin onların fəaliyyətində azadlıq adı altında Avropanı yamsılamaq, onu süni surətdə milli həyata gətirmək meylli görürdü. Yazıçı başa düşürdü ki, zəmanə dəyişilmişdir, artıq ziyalı müsəlman qadınını əski paltarda saxlamaq olmaz. Təzə məzmun özünə təzə forma tapmalıdır. O, yazırdı:

"Müsəlman arvadlarının əli və ayağı bağlı və üzü, gözü örtülü olmasına tərəfdar deyilik. Əsrimiz o əsr deyil, əlibağlı və üzü örtülü iş görmək də mümkün deyil. Hicab məsələsində dəxi rəylər müxtəlifdir. Arvadlarımızın bilkülliyə üzü örtülü və üzü açıq olmaları kamalınca təhqiq və təsdiq olunmuyubdur" (52, № 231)

Firidun bəy Köçərli XX əsrin əvvəlində, istər qadın azadlığının, istərsə də Avropadan öyrənməyin zəruri tələb kimi meydana çıxdığı bir zamanda orta mövqe tutmağı məqbul variant hesab edirdi. Bu isə Avropanın dəyərlərini milli həyata, müasir tələblərə uyğunlaşdırmaqdan ibarət idi. Ədib yazırdı: "Əgər biz avropalılardan əsbabi-rahət və məsduyyəti-dünyəviyyə istəyirik, kor-koranə onlara təbəiyyət edə bilmərik. Avropa mədəniyyəti və sivilizasiyasından əxz və iqtibas edəcəyimiz əsbab və maddələr gerəkdir. Ancaq bizim məişətimizi islah və rahat eləsin, nəinki ehtiyacatı-mənəviyyəimizi düzəltsin. Bu barədə qeyrilərə möhtac deyilik. Təhzi-bi-əxlaq və təlimi-ədəb, öz milli mənəviyyətimiz vardır. Əgər avropalılardan əxlaqımıza müzür toxumlar hüluluna yol versək, halımız fəna olar". (52,231)

Firidun bəy Köçərli belə düzgün bir fikri rəhbər tuturdu ki, müsəlmaların Avropadan öyrənəcəkləri şeylər çoxdur. Lakin avropalılarla asiyalıların həyata baxışında, adət-ənənəsində ciddi fərqlər mövcuddur. Avropadan istifadə milli xüsusiyyətləri inkar, onlardan imtina etmək naminə olmalıdır. "İnsani xaliq yanında şərəfətli və hörmətli edən şərlə və həya məsələsində avropalıların özlərinə xüsus nəzərləri vardır. Bizim hakəza öz nəzərimiz var və olmalıdır." (52, № 215)

Qadın azadlığı məsələsinin müzakirə edildiyi və müxtə-

lif rəylərin söyləndiyi XX əsrin əvvəlində Firidun bəy Köçərli problemin müasir tələblərə uyğun, milli- mənəvi dəyərlər əsasında həll olunması ideyasını irəli sürürdü. Bu isə Avropanın milli həyatımızla səsənməyən xüsusiyyətlərindən imtina etməkdən, müasirlik adı altında modabazlığa uymaqdan ibarət idi. Ədib belə hesab edirdi ki, müsəlman cəmiyyəti müasirlik, milli ənənələrlə əlaqələndirilib həyata tətbiq olunmaqla yeniləşə bilər. Azadlıq adına qadın üçün zinet sayılan həya, namus kimi keyfiyyətləri itirməyi həyat-məişətə ziyan gətirən vasitə sayırdı. O yazırdı: "Bu axır vaxtlarda bəzi xarici xanımlarının libas və məvadlarında həya və əxlaqa müğayir dəyişikliklər görünür. Moda ilə geyinən xanımlar bunları döşləri və biləkləri açıq küçələrdə gəzməyi adət ediblər. Müsəlman xanımlarının camaat işlərinə mübaşirət etməklərinin hüsni içdamat və təşəbbüslərini təbrik etməklə belə, öz üsul və adətləri üzrə möhkəm və sabit qalmaqlarını və müsəlman arvadlarına yaraşan ədəb və həya kimi gözəl sifətləri özlərinə şüar etmələrini dəxi təmənna və arzu edirik". (52, №215) Ədib fikirlərini ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gəlirdi ki, azadlıq meyilləri milli adət-ənənələr və əxlaqi dəyərlər əsasında formalaşdıqda cəmiyyətə fayda gətirə bilər.

Firidun bəy Köçərlinin tənqid etdiyi, fəaliyyəti ilə millətin milli intibahına yardım göstərməyən, beləliklə, vətənin və xalqın tənəzzülünə səbəb olan təbəqələr arasında ziyalılar da var idi. Doğrudur, müəllifin "Qaranlıqda qalanlarımız" və "Məişətimizə dair" başlığı altında yazdığı məqalələrdə tez-tez şikayətləndiyi "intelligensiya" dövlət məmurları, mülkədar, bəy, xan və ruhanilər kimi qara rəiyyət üzərində müxtəlif züümləri icra edib, onları soyub talamırdı. Ədib ziyalı-

ları xalq işinə, xalq fəlakətinə, vətənin tənəzzülünə biganəlik göstərməkdə ittiham edirdi. Onun fikrincə ziyalılar təhsil alıb humanist ideyalarla silahlanmışdılar. Onlar mənsub olduqları xalqın dərdlərinə daha həssas olmalı, dərdlərinin müalicəsinə çarələr axtarmalı idilər. Lakin ziyalılar xalq içindən çıxdıqlarını, onun bir hissəsi olduqlarını unudur, özlərini onlardan üstün tuturdular. "Çünkü bunlar (ziyalılar - V.P.) millətimizi özlərindən ayrı və özlərinə oxşamayan bir cismi-kəşif məqamında tutub, ona yaxınlaşmağa meyl və rəğbət göstərmirlər və kənara çəkilib istəyirlər ki, boş sözlər ilə onun dərdinə əlac eləsinlər". (54,170)

Ədibin fikrincə ziyalıların "özlərini hər cəhətdən əşrəf və əfzəl" tutmaları, "millətin çirkinliyi, fəqirliyi və avamlığı"nın onda "təəccüb və heyrət" doğurması, avam camaatın onlara "vəhşiyənə" baxması, "bir yaxınlıq, mülayimət və münasibət, həqiqi bir iltifat və müavinət" görmədiklərinə görə "hürküb" kənara çəkilmələri bu iki təbəqə arasında dərin bir uçurum yaratmışdır. Onlar "hər bir tərəfi" "köçü də ayırır, heç də" prinsipi əsasında bir-birindən xəbərsiz yaşayırlar. Ona görə də "kəndlərimizdə əcəlsiz, dərmansız və müalicəsiz ölənlərin həddi-hesabı yoxdur... Ətfali-müslimin tərbiyəsiz və elmsiz qalıb ataları və babaları kimi dünyadan bixəbər vəhşət və zülmət içində zindəganlıq edirlər". (54,110)

Firidun bəy Köçərli mövcud cəmiyyəti qabarlı əlləri ilə qıdalandıran qara rəiyyəti, kənd camaatını bu vəziyyətdən qurtarmağı ziyalıların baş vəzifəsi hesab edirdi. Lakin ziyalıların xalq yolunda əzab əziyyətə qatlaşmaq əvəzinə özlərinə rahat yaşayış yolu axtarmaları ədibi qəzəbləndirirdi. Yazıçı "Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsində "universite-

tin axırncı kursunda elm-təhsil edən..." bir ağzadə ilə söhbətini misal gətirirdi. Ədibin "universiteti qurtarandan sonra niyyətin harada qulluq etməkdir?" sualına o, "harada çox pul versələr, orada" cavabını verir.

Firidun bəy Köçərli "ali mədrəsələr" bitirmiş ziyalıları "əf-kari-aliyəni qızıl-gümüşün cazibəsinə qurban verməkdə təqsirləndirirdi. Eyni zamanda bunların əməllərində bir riyakarlıq əlaməti görürdü. "Hansı bir ziyalı və mədəniyyətli müsəlman qardaşı dindirsən ahi - cikərsuz ilə" millətinin dərdlərindən danışdığı halda, "heç biri öz şəxsi mənfəətlərini millətin xeyrinə fəda etmir"lər. Ona görə də axırda baxırsan ki, yenə "qara rəiyyət"i öz fəna və pürməlal halları üzrə buraxıb, özlərini şəhərə salırlar. Qaranlıqda qalanlarımız dəxi kor-koranə bir-birini tapdalaya-tapdalaya zülmət içrə heyran və sərgərdan qalırlar". (54,111)

Firidun bəy Köçərli ziyalıları quru sözlərdən əl çəkib, əməli fəaliyyət göstərməyə çağırırdı. Onun fikrincə ziyalılar xalqın dərdlərinin müalicəsi ilə ciddi surətdə məşğul olmalıdır. Bundan ötrü onlar camaat içində yaşamalı, konkret dərdləri və ehtiyacları bilməli və sonra onun müalicəsinə başlamalıdır.

"Söz yoxdur ki, kənarda durmaqla millətin ehtiyacını və dərd-halını bilmək olmaz. Və bilmədiyi halda ona kömək vermək, dərdinə əlac tapmaq və onu haqqa irşad etmək qeyri-mümkündür. Necə ki, təbib naxoşun naxoşluğunu bilməmiş buna müalicə etməz, habelə də bizim intelligen-siyamız öz məqamlarından tənəzzül etməmiş, millətimize qarışmamış, onunla müəşirət və müamilət etməmiş, onun nəfəs aldığı hava ilə tənəffüs etməmiş, onun şadlığına və qəminə şərik olmamış, onun cəhalet mərzilərini öz yerində

bilafasilə təhqiq və təcziyə etməmiş və üsuli-tədavisinə lazım olan dərmanları istemal qılmamış millətə həqiqi kömək edə bilməzlər". (54,170) Firidun bəy Köçərli haqqında danışdığı dörd təbəqə mövcud burjua mülkədar və kapitalist cəmiyyətinin əsasını təşkil edir və inkişafında aparıcı rol oynayırdı. Cəmiyyətin inkişafı bunların əməllərindən asılı idi. Lakin ədib burada xeyirli bir şey görmürdü. Hazırkı vəziyyətdə onların əməlləri ilə cəmiyyəti yeniləşdirmək imkan xaricində idi. Maarifçi ideoloq yeniləşmək, xalq həyatını yenidən qurmaq uğrunda mübarizəni bu nöqtələrdən sayırdı və bunu həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparırdı.

II FƏSİL

**Firidun bəy Köçərli
publisistikasında
xalq maarifi məsələləri**

Firidun bəy Köçərli XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yeganə pedaqoji ixtisas verən və təhsil ocağı sayılan Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. Təhsil illərini, "əla" qiymətlə başa çatdıran ədib rus və dünya pedaqoji fikrinin tarixinə və onun Komenski, Pestalotski, Uşiniski, Piraqov kimi simalarının irsinə və müasir inkişaf istiqamətlərinə dair zəngin bilik toplamışdır. Ədibin əsərlərində adı çəkilən pedaqoqlardan gətirdiyi sitatlar və etdiyi istinadlar bunu açıq surətdə göstərir. O, on il İrəvan şəhər gimnaziyasında, iyirmi üç il "təhsil aldığı" (100,7) seminariyanın Azərbaycan şöbəsində "Anadili" və "Şəriət" fənlərini tədris etmiş, 1910-cu ildə çalışdığı "Azərbaycan şöbəsi"nin müvəqqəti, 1918-ci ildə rəsmi müfəttişi vəzifəsində işləmişdir. (77, 47)

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlılara məxsus şöbəsi bilavasitə onun təşəbbüsü ilə və rəhbərliyi altında Qazaxa köçürülmüş, görkəmli maarif xadimi üç il (1918-1920) bu təhsil ocağının direktoru vəzifəsini ifa etmişdir. (100, 43; 104, 129-143) "Azərbaycanda geniş kütlələri təhsilə cəlb etmək, bu mənada yeni məktəblər açmaq, həmin məktəblərdə dərs demək üçün hazırlıqlı müəllimlər yetişdirmək uğrunda mübarizə Köçərli bütünlükdə həyatı boyu məşğul etmişdir". (100, 31)

Otuz beş il xalq maarifi sahəsində sırası müəllim və rəhbər işdə fasiləsiz çalışmaq, canlı pedaqoji mühitlə ardıcıl əlaqədə olmaq, kəndlərə və şəhərlərə səfər və səyahətlər zamanı məktəb və müəllimin vəziyyəti ilə maraqlanıb, onların həyatı üzərində müşahidələr aparmaq, seminariya məzunları ilə görüşlər, söhbətlər və yazışmalardan informasiya toplamaq Firidun bəy Köçərliyə xalq həyatının bu mühüm sahəsini yaxından öyrənməyə və dərinlən bilməyə geniş imkan vermişdir. Bu mənada, Firidun bəy Köçərli demək olar, müasirləri arasında xalq maarifi məsələləri ilə yaxından maraqlanan, onun vəziyyətini yaxşı bilən, qüvvətli və zəif cəhətlərini vaxtında görüb göstərən, uğurları ilə sevinən, qüsurlarının islahı üçün yollar və vasitələr axtaran, zəruri problemlərini dövrü mətbuat səhifələrinə çıxarıb müzakirə obyektinə çevirən nadir şəxsiyyətlərdəndir.

Xalq maarifi məsələlərinə marağın böyüklüyündən və onun problemlərini həll etmək arzusunun irəli gələrək Firidun bəy Köçərli publisistikasında maarif məsələləri aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu mövzu Firidun bəy Köçərli bütün yaradıcılığı boyu müşayət etmişdir.

XIX əsrin 80-ci illərində İrəvan pedaqoji mühitində mədəni dirçəliş meyilləri haqqında "Tərcüman" (Baxçasaray), "Kəşkül" (Tiflis) qəzetlərinə məqalələr göndərən və müsəlmanların "cümbüş" və hərəkətə gəlib "elm və tərbiyə və təqəddümə hümmət" (100, 33) etmələrini yazıb sevinclə xəbər verən Firidun bəy Köçərli XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcında Qoridə çalışdığı illərdə Tiflis və Bakı mətbuatında "A. O. Çernyayevskinin xatirəsi" (1895), "Müsəlman müəllimlərinin hümməti" (1903), "Məişətimizə dair" ümumi başlıq altında dərc etdiyi "Yarımqıqlarımız" (1906), "Bir

müəllimin bizə cavabı" (1906), "El üçün ağlayan gözsüz qalar" (1906), "Təlimi-xeyir edənlərimizin cəzası" (1906), "Müəllimlərimiz və onların halı" (1906) silsilə, "Bir darülmüəllimin kifayətdirmi?" (1906), "Almanların təlim və tərbiyəsi" (1915), "Xalq müəllimi Məmməd Qarayevin xatirəsi" (1913), "Sultan Məcid Qənizadə" (1912), "A. O. Çernyayevski" (1914), "Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili" (1912), "Dost və müəllim N. O. Lomourinin xatirəsi" (1915) və s. məqalələrində xalq maarifinin müxtəlif problemlərini müzakirəyə qoymuş, onun zəruri ehtiyaclarına ictimaiyyətin və rəsmi dairələrin diqqətini cəlb etmişdir.

Firidun bəy Köçərli publisistik məqalələrində qoyub həll etdiyi xalq maarifi problemləri çox idi. Bunların arasında imperiyanın ucqarlarında təhsil işlərinin təşkili, çar hökumətinin, ümumiyyətlə, maarif işlərinə, xüsusilə, müsəlman xalqlarının maarifinə biganə münasibəti, məktəbin həyatla əlaqəsi, pedaqoji kadrların hazırlanması və onların ağır maddi həyat və məişət şəraiti, buradan irəli gələrək müəllimlərin yaxşı güzəran tapmaq məqsədilə kənddən şəhərə köçməsi, təlim-tərbiyə işlərinə marağın azalması, tədrisin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, müəllimin cəmiyyətdə rolu, müəllimin şəxsiyyəti, vəzifəsi, camaat və məktəb, proqram və dərslik, dünya qabaqcıl pedaqoji təcrübəsinin təbliği kimi məsələlər xüsusi yer tuturdu.

Firidun bəy Köçərliyə dünyagörüşü yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi maarifçilik ideyalarına istinad edirdi. Bu məfkurəni təmsil edənlərin hamısı kimi o, da cəmiyyətin inkişafında iqtisadi amillərin deyil, maarifin, məktəbin, elmin, tərbiyənin rolunu həlledici hesab edirdi. Onda da, xalq həyatında təzahür edən bütün naqis və mənfi cəhətlərin qabaqcıl

elmi biliklərə yiyələnmək, maarifi geniş miqyasda yaymaq yolu ilə islah olunacağına dərin inam var idi. Ədibin qənaəti belə idi ki, "miləli-müxtəlifə tərəqqi və təməddün yolunda səy və təlaş, rənc və zəhməti istirahət və qəflətə tərcih verib, elm və bilik sayəsində irəli gediblər". (54, 187)

Firidun bəy Köçərli dünyanın qabaqcıl xalqlarının qət edib tərəqqiyə nail olduqları yolu doğma xalqı üçün də məqbul və zəruri sayırdı. O, millətin elmi biliklərə yiyələnmək yolu ilə düçar olduğu mənəvi xəstəliklərdən xilas olacağına dərin inam ifadə edərək yazırdı: "Mərəzlərimiz çox isə də, onların ümdəsi və mühliki cəhalət və nadanlıqdır. Onun doğru və həqiqi müalicəsi elm və tərbiyədir. Ona binaən hal-hazırda hər şeydən artıq ehtiyacımız elm və ədəbdür, mərifət və kəmaladır ki, bunları təhsil etməmiş məişetimizi qayda və nizama salmayacağıq". (54, 191)

Firidun bəy Köçərli maarif, elm və tərbiyəni bütün xalqların nail olduqları müvəffəqiyyətlərin açarı hesab edirdi. O, dərin bir inamla elmi biliklərə yiyələnməklə cəmiyyətin simasını dəyişib xoşbəxtliyinə nail olmağın mümkün olduğunu bəyan edərək yazırdı: "Lakin hər şeyi - ağıla və zəhmətə, hümmət və qeyrətə tabe olduğu üçün-bir tərəfdən hümmət və qeyrətlə, digər tərəfdən də, ağıl, elm və nuri-mərifət ilə az vaxtın zərfində çox hünərlər meydana gətirmək olar, çox şeylərə müvəffəq olmaq mümkündür". (54, 191)

Firidun bəy Köçərlinin nəzərində maarif yalnız mədəni tərəqqi vasitəsi deyildi. O eyni zamanda xalqın iqtisadi həyat şəraitini yüksəldən, maddi rifah halını yaxşılaşdıran vasitə idi. O, məqalələrində belə bir müddəanı əsaslandırmağa çalışırdı ki, maarifsizlik, elmsizlik cəmiyyətdə tək cəhalət, nadanlıq, mənəvi yoxsulluq əmələ gətirmir, o həm də

maddi yoxsulluq, səfalet və acılığa gətirib çıxarır. Çünki müasir elmi biliklərə bələd olmamaq üzündən əhali torpağı elmi əsaslar, mütərəqqi aqrotexniki qaydalara müvafiq becərə bilmir. O, ağır və aramsız zəhməti müqabilində çox az məhsul götürür. Bu isə onun ehtiyaclarını təmin etmir, nəticədə maddi çətinliklərlə qarşılaşır. Həyat tənəzzül edir.

Ədib fikirlərini isbata yetirmək üçün konkret faktlara müraciət edirdi. O, Zaqatala dairəsinin, Nuxa, İrəvan, Şuşa, Cavanşir qəzaları əhalisinin ağır güzəranını misal gətirirdi. Onun fikrincə adı çəkilən inzibati məntəqələrin kifayət qədər məhsuldar torpağının olmasına baxmayaraq oralarda əhali ağır güzəran keçirir. Bütün bunların səbəbini məktəbsizliklə, elmsizliklə izah edən Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Zaqatala okruqunda iyirmidən ziyadə dörd-beş yüz nüfusu böyük kəndlər vardır ki, heç birində məktəb və mədrəsə yoxdur. Belə dövlətli və məhsuldar mahalın, bu sayaq barverici və meyvəyetirici torpağın əhalisi əgər elmi və bilikli olsa idi, əlbəttə, ehtiyacdan xəbərləri olmazdı və qızıl-gümüş içində dolanardılar. Vəhalonki avamliqları ucundan öz torpaqlarından mənfəətberdar ola bilmirlər.

Qızıl və gümüş axıb, kənardan gəlmələrin, xaricilərin torbalarına tökülür, amma yer və mülk sahibləri ehtiyacın içində zillət ilə güzəran edirlər". (54, 197-198)

Firidun bəy Köçərli maarifi, məktəbi hər bir xalqın dirçəlişini, qüdrətini təmin edən vasitə hesab edirdi. Ədibin fikrincə həyat yaşayış uğrunda mübarizə meydanıdır. Dirilik uğrunda döyüşlərdə maarif və məktəb işlərini xalqın mənafeyinə və ehtiyaclarına uyğun müasir tələblərlə həmahəng quranlar qələbə çalırlar. O, inamla yazırdı: "Məktəbin borcu elmi və tərbiyəli adamlar yetişdirməkdir. Hər şagird öz

fitrəti və cəbli istedadına onda gərəkdir qəza tapsın, ta ki, əncami-təhsildə müxtəlif hünərlər büruzə gətirməyə qadir olsun. Çünki bəşəriyyət aləmini bilaümum və hər məmləkəti bilaxüsus zinyətləndirən və dövlətləndirən bu müxtəlif hünərlərdir". (52, № 188 - № 191) O, fikirlərini isbat etmək üçün XIX əsrin əvvəlində və axırında Fransa ilə Almaniya arasında gedən müharibələri, döyüşən tərəflərdən gah birinin, gah digərinin qələbə çalmasını və məğlub olmasını misal gətirirdi. Xalq müəllimi belə hesab edirdi ki, yüz illər bundan əvvəl Fransa ilə Almaniya arasında başlanan müharibədə Napoleonun qələbəsini təmin edən əsas amil maarif və məktəb işlərinin nümunəvi qurulması, alman maarifinin müasir tələbə və ehtiyacları cavab verə bilməməsi olmuşdur. Daha doğrusu, Napoleonun qələbəsini onun məktəblərdə və orduda təlim-tərbiyə işlərini nümunəvi şəkildə milli maraqlara uyğun şəkildə qurması idi. Müəllif yazırdı: "Yüz sənə (məqalənin yazıldığı tarixə kimi olan zaman nəzərdə tutulur:-V. P.) bundan müqəddəm məşhur Napoleon tamami dünyanı təsxir etmək fikrinə düşüb bir çox yerləri zəbt etdi. Sena çayının kənarında almanlara qalib gəlib, məmləkətlərini ziri-zəbər etdi. Buna səbəb Napoleonun qoşununda olan nizam və qayda və bundan əlavə hər əsgər öz vəzifəsini ifa etməyə kəmalınca hazır olmağı idi. Təlim və tərbiyə işləri Napoleonun verdiyi düsturüləmələ ilə icra olunurdu. Bu düsturüləmələnin hökmüncə hər bir firəng öz millətinin və dövlətinin xadimi və hamisi olmağa borclu idi. Hər firəngin şan və rütbəsi dövlətinə yetirdiyi faydanın miqdarınca vəzn olunurdu. Ancaq orta və uca məktəblərdə ancaq o qisim elmlər və fənlər təlim olunurdu ki, onlardan Firəngistanın istiqbali-şövkəti və həşəməti gözlənilirdi". (52,

№ 188-№ 191)

Fransızlardan ağır zərbə alan almanlar "qəflətdən ayıldılar" məğlubiyyətlərinin səbəblərini araşdırıb məktəblərinin qüsurlu olduğunu müəyyənləşdirdilər. Ona görə də Vilhelmin xüsusi səyi ilə "ən əvvəl təlim və tərbiyə işlərini nizam və qaydaya salmağa sürətlə iqdam etdilər. Az müddətin içində çox şeylərə nail oldular. Maddi zərərin yerini mənəvi bir qüvvə tutdu. Hər fərdin qəlbi başqa bir zövqlə, ali bir hisslə doldu. Hər kəsin bir arzusu yüksəlmək, elm və hünərlə qüvvətlənmək, tərəqqi yolunda qeyrilərə sibqət etmək oldu". (52, № 188-№ 191) Vilhelmin təşəbbüslərini dəstəkləyən alman "mürəbbi və pedaqoqları" boş və bilməzmunləflərdən əl çəkib "növbənöv üsul və qaydalar tərtib" etdilər və xalqlarının qələbə əzmini qüvvətləndirməyə nail oldular.

Təlim-tərbiyə işlərinin yeni istiqamətdə qurulması sayəsində almanlar Napoleon tərəfindən məğlub ediləndən 64 il sonra "Napoleonun intiqamını nəslindən aldılar". Bu alman maarifi, məktəbi və müəlliminin qələbəsi idi. Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Pəs səbəb nə oldu ki, almanlar firənglərə qalib gəldilər?" Bu suala cavab bu oldu ki, firəngləri məğlub edən almanların məktəbləri və müəllimləri oldu... Vilhelm özü təlim və tərbiyə işlərinə müdaxilə edib, Napoleon kimi başlayır məktəb və mədrəsələrdə hansı elmlər və nə ülum üzrə təlim və tədris olunması üçün düsturüləmələ yazmağa... Elan etdiyi fərmanın məzmununca məktəbin baş vəzifəsi vətən sevmə və dövlətə xeyir yetirən nəsl hazırlamaqdadır". (52, № 188-№ 191)

Firidun bəy Köçərli xalqı cəhalet və nadanlığın, elmsizliyin və təzahürü olaraq doğurduğu müxtəlif çeşidli bəla və

bədbəxtliklərdən xilas etmək üçün maarif və məktəb işlərini müasir tələblərə, ölkənin və əhalinin konkret ehtiyaclarına müvafiq qurulmasını birinci şərt hesab edirdi.

Bu baxımdan Firidun bəy Köçərli publisistikasında maarifin xalq həyatı ilə əlaqəsi məsələsi xüsusi yer tuturdu. Xalq həyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ ədibin yaradıcılığında maarifin tarixi və müasir inkişafı fonunda təhlil olunurdu.

Azərbaycanlılar üçün təşkil edilmiş məktəblərin tarixi inkişaf yoluna nəzər salan ədib burada tarixən ciddi bir uyğunsuzluğun olduğunu görürdü.

"Məişətimizə dair" silsilə məqalələrinin birində seminariyalarda "qabil və mahir" müəllimlərin hazırlanmaması barədə irada cavab verən Firidun bəy Köçərli bunun səbəbini aydınlaşdırır və belə bir fikri əsaslandırmağa çalışırdı ki, azərbaycanlılar arasında tarixən "məişət və məktəbin məbəyində əsla ittifaq və sazış" olmamışdır. "Məmləkətimizdə qədim zamandan bəridir ki, məişət öz yolu ilə, məktəb dəxi öz cığırı ilə gedib, bir-birindən xəbəri olmayıb, bir-birinin qeydinə, dərdinə və ehtiyacına mültəfit olmayıblar; məktəb öz başına qalıb, yaxşı-yaman öz işinə məşğul olubdur. Məişət dəxi məktəbin varlığından və yoxluğundan xəbərdar olmayıb, onun nədən ötrü, nə işin xatirəsi üçün və hansı ehtiyacın rəfi üçün bina olduğunu əsla nəzərə almayıb, öz yolu ilə gedibdir". (54, 201)

Məktəbin xalqın ehtiyaclarından kənar qalması, onun tələblərini yerinə yetirə bilməməsi geniş əhali kütləsinin mənəvi inkişafını ləngitmiş, istedadların üzə çıxması yolunda maneə olmuşdur: "Keyfiyyəti-hal bu qərar üzrə olduqda, təlim və tədris işləri belə çətin və narəftə yollar ilə get-

dikdə, əlbəttə, millətin ruhani tərəqqisi, elm və biliyi, mərifət və kamalı artıq dərəcədə ola bilməzdi". (54, 194) Doğrudur, yazıçı, xalq həyatından ayrı düşən məktəblərdən xalqın dərdlərinə həssas münasibət bəsləyən "Qasımbəy Zakir, Abdullabəy Asi, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Kazım ağa Salik, İsmayıl bəy Nakam, Mirzə Mehdi Nacir və qeyriləri kimi xoş təb şairlər və dəqiq ədiblər" in "hasilə" gəldiyini qeyd edirdi. Bütün bunları mövcud məktəblərdə "mərifət işığı" adlandırılan yazıçı onların yetişməsinə məktəbin xidmətindən daha çox "millətimizin qabili-mərifət və sahibi-istedadi-cibilli" (54, 194) olmağı ilə əlaqələndirirdi.

Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, məktəbin həyatla əlaqəsi nəinki qədim Azərbaycan mühitində, hətta müasir şəraitdə "Rusiya dövləti" tərəfindən təmin olunmamışdır. Bu nöqtədə ədibin çarizmin maarif siyasətinə qarşı tənqidi sərtidir. Avropanı təqlid edən Rusiya "öz millətinin dərəcəyi-kamalını, təbiət və xasiyyətini və zəruri ehtiyaclarını nəzərə almayıb, məhz bir "moda" üçün məişətə uymayan və yaramayan məktəblər açıbdır. Amma lazım olanların qeydinə və fikrinə qalmayıbdır". (54, 201)

Milli ehtiyacları nəzərə almayan tərbiyə təqlid isə onunla nəticələnmişdir ki, "məktəb elmi, bilikli, məişətin ehtiyacını rəf edici və millətin tərəqqi və səadətinə səbəb olucu adamlar yetirə bilməyir". (54, 201)

Firidun bəy Köçərli Qafqazın müsəlman əhalisi üçün açılmış məktəbləri mövcud etiyacları təmin etmək nöqtəyindən nəzərdən məqbul saymırdı. Bu baxımdan ədibin Azərbaycan məktəbləri üçün professional müəllim kadrlarının hazırlığı məsələsinə münasibəti xüsusilə maraqlıdır. O, bu

məsələdən "Məişətimizə dair" silsiləsinin "Müəllimlərimiz və onların halı" məqaləsində danışmış və ona "Bir darülmüəllimin kifayətdirmi?" və "Zaqafqaziya seminariyası" adı altında iki məqalə həsr etmişdir.

Çünki bu məqalələrdə hökumətin əhalinin ehtiyacları ilə hesablaşmaması və onların mənəvi tələblərini nəzərə almaması daha qabarıq surətdə təzahür edirdi.

Bu məqalələrdə Firidun bəy Köçərliyə hökumətə verdiyi ittihamlar çox və rəngarəng idi. Bunların biri əhalinin sayı ilə pedaqoji kadr hazırlayan məktəblərin imkanları arasındakı uyğunsuzluq idi.

Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, Qafqazda üç milyon müsəlman yaşayır. Onlara məxsus məktəblər üçün müəllim hazırlığı Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında və Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda həyata keçirilir. Lakin bu təhsil ocaqlarının hazırladığı müəllimlərin kəmiyyəti ilə əhalinin sayı və ehtiyacı arasında dərin bir uçurum var. Belə ki, Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası 1881-ci ildən 1906-cı ilə qədər, iyirmi yeddi il ərzində cəmi 150, İrəvan Seminariyası yarandığı gündən "ancaq otuz, artıq başı qırx" kənd, müəllimlər institutu isə "beş-altı nəfər" şəhər müəllimi buraxmışdır.

Böyük xalq müəllimi bu vəziyyəti nəinki qeyri məqbul, hətta qeyri-normal hadisə sayırdı. O, yazırdı: "İyirmi yeddi sənənin ərzində dövlət tərəfindən açılmış darülmüəllimlərdən 200-ə qədər müəllimlər çıxıbdır. Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim-dəryaya nisbət bir qətrə mənziləsindəndir desək, mübaliğə etmiş olmaq" (54,196

) Müəllif fikirlərinin obyektivliyini isbata yetirmək üçün Qori seminariyasının Azərbaycan məktəbi üçün müəllim buraxılması faktını misal gətirirdi.

"1881-ci sənədə kurs tamam edən üç nəfər şəxs üsuli-cədidin qaydasını şöbənin əvvəlinci naziri mütəvəffi Çernyayevskidən əxz etmişlər... Məzkur üç nəfər müəllimlərdən biri mərhum Mirzə Əli Məhəmməd Xəlilov İrəvan quberniyasında, Naxçıvan şəhərində və Baş Nəraşen qəryəsində, mərhum Səfəralibəy Vəlibəyov Gəncə quberniyasında, Şuşada və cənab Teymurbəy Bayraməlibəyov Lənkəranda üsuli-cədid ilə dərs deməyin binasını qoymuşlar". (54,195)

Sonrakı illərdə müəllim buraxılışı bir qədər artsa da bununla Qafqazın geniş ərazisində məskun olan azərbaycanlıların tələbləri ödənilməmişdir. Məktəblər əvvəlki kimi ruhanilərin nüfuzu altında qalmış, müasir fikirlərin əhali arasında yayılması prosesi ləngiməmişdir.

Ədib haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların təhsilə marağı artmış, seminariya da oxumaq istəyənlərin sayı çoxalmışdır. Lakin seminariyanın imkanları onun açıldığı 70-ci illərin dairəsində məhdudlaşmışdır.

Firidun bəy Köçərli təklif edirdi ki, dövlət məktəbi həyata yaxınlaşdırmaq üçün xalq məişəti üzərində ardıcıl müşahidələr aparmalı, onların ildən ilə artan tələblərini öyrənməli, bunlara uyğun tədbirlər hazırlayıb həyata keçirməli və bu yolla ehtiyacları təmin etməyə nail olmalıdır.

Ədib göstərirdi ki, XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda Qoridə müsəlmanlara məxsus şöbə açılarkən azərbaycanlılar müasir həyat məsələlərinə maraqlı göstərmirdilər. Onları

təhsilə cəlb etmək üçün hökumət şirnikləşdirici tədbirlərinə əl atırdı. O, yazırdı: "Bir vaxt var idi ki, müsəlmanlar öz övladlarının təlim və tərbiyəsinə artıq meyl və rəğbət göstərməyirdilər və hətta ibtidadə müsəlman şöbəsi Qoridə açılarda müsəlmanları oxumağa həvəsləndirmək üçün şagirdlərin yol xərcini dəxi xəzinədən verirdilər". (49, № 28) Lakin ondan iyirmi beş il keçdikdən, əhali seminariya təhsilinin onun həyat-məişətinə fayda gətirməsinə inandıqdan sonra vəziyyət tamamilə dəyişmiş, əhalinin mədəni fəallığı və təhsilə marağı qeyri-adi dərəcədə artmışdır. Vaxtilə xəzinədən alınan vəsaitlə uşaqlarını oxudan əhali indi onlara şəxsi vəsaitləri hesabına təhsil verməyə üstünlük verirlər. Amma bunun əksinə olaraq seminariyalarda müəllim kadrlarının hazırlıq vəziyyəti dəyişilməz qalmışdır. Bu isə xalq həyatında ciddi gərginliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Müəllif yazırdı: "Ancaq indi çoxları tapılıbdır ki, öz xərclərinə də olsa, uşaqlarına tərbiyə versinlər. Və lakin yerin azlığından ona dəxi nail ola bilmirlər". (49, № 28) Yazıçı belə bir fakta diqqət cəlb edir: "Bu sənə müsəlman şöbəsində açılmış beş vakansiyaya əllidən ziyadə ərizə verilmişdir. Hər bir vakansiyaya on ərizə gəlir. Elm və mərifətə olan bu qədər şövq və həvəsi indiyə kimi bizlər görməmişik. Bu isə şayani-diqqət və ümumi-təbrikə layiq bir əlamətdir". (49, № 28)

Firidun bəy Köçərli son iyirmi beş ildə xalqın maarifə marağının artmasından əski tədbirlərin müasir tələblərə cavab verməməyindən söhbət açaraq yazırdı: "Hal hazırda hər şeydən artıq ehtiyacımız müəllimləredir. Camaatımızın gözü açılmaqdadır. Qüsurlar və eyiblərimizin düzəlməyi, cəhalət cəngindən xilas olmağımız və cümlə yaralarımızın

sağalmağı bağlıdır qaydalı məktəblərin açılıb çoxalmağına. İndi tərəqqipərvərlər dövlətdən ümumi təlim tələb edirlər. Hər kəsə təlim və tərbiyə almaq borc olur. Cümleyi-ələm öz səadət və rəfahətini elm və fənunda axtarır və bunların sayəsində də böyük hünərlər göstərilir. Belə olan surətdə biz müsəlmanlar övladımızın təlim və tərbiyəsi üçün mü-rəbbi və müəllimləri haradan axtarıb tapacağıq". (49, № 28)

Xalqın oyandığı, məktəbə tələbatının artdığı bir zamanda "ildə beş-altı nəfər" Qori və bir-iki nəfər İrəvan seminariyasından çıxan müəllimlərin üç milyon əhalinin ehtiyacını ödəyə bilmədiyini nəzərə alan Firidun bəy Köçərli yeni seminariyaların açılmasını və bu yolla əhalinin təhsilə olan ehtiyaclarının təmin edilməsini təklif edirdi.

"Pəs lazım və vacibdir ki, müsəlman mərkəzlərinin birində tezlikcə təzə bir darümmüəllimin açılınsın". (49, № 28)

Firidun bəy Köçərli açılmasını təklif etdiyi seminariyaların fəaliyyətini əhalinin təhsil ehtiyaclarını təmin etmək baxımından effektivinə nail olmaq üçün işə yaxından bələd olan adam kimi konkret təkliflər irəli sürürdü.

Ədib belə hesab edirdi ki, axır vaxtlarda Dağıstan, Kəbarda, Çeçen əhalisi "ayılıb oxuyub tərbiyə almağa artıq həvəs göstərilir". Onlara məxsus müstəqil seminariyalar olmadığına görə Qoriyə gəlirlər. "Müsəlman şöbəsində onların ədədi ilbəil artıb çoxalır". Bu isə şöbədə "Zaqafqaziya əhalisinin azalmağına bəis olur". Nəticədə isə onsuz da seminariyada az olan azərbaycanlıların sayı daha da azalır. Azərbaycanlılara məxsus yerlərin azalmasının qarşısını almaq, Şimali Qafqaz xalqlarının təhsil ehtiyaclarını təmin etmək üçün Firidun bəy Köçərli Dağıstana yaxın məhəllə-

lərdə yeni seminariyanın açılmasını təklif edirdi. Bundan əlavə o, İrəvan seminariyasında azərbaycanlılara məxsus vakansiyaları artırmağı zəruri sayırdı: "Və bir də yaxşı olardı ki, İrəvan quberniyasının müsəlman camaatı öz tərəfindən lazım olan yerə ərizə verib, vəsatət başlaya idilər ki, İrəvan seminariyasında müsəlman şagirdləri üçün müəyyən 20 və 25 vakansiya həmişəlik qərarda olsun. Çünki bu halda İrəvan quberniyasında müəllim sarıdan böyük ehtiyaclar" var. (49, № 28)

Firidun bəy Köçərli bu fikirdə idi ki, bu tədbirlər həyata keçirilsə, Qafqazda müsəlmanlar üçün müəllim hazırlığı işi qaydaya düşəcək və əhalinin ehtiyacları təmin olunacaq.

"Bir yerə on adam ərizə verir, yəni bir vakansiyanın üstünə on nəfər elm və kamal təşnəsi olan cavanların arasında mübahisə və mücadilə vüqaa gəlir. Bu on nəfərdən hansı birisinin elmi və biliyi artıq olsa, o yerə sahib və mülk olur. Yerdə qalan doqquz nəfəri məhrum və məyus gəri qayıtmağa məcbur olurlar. Belə ki, əlli nəfər uzaq yerlərdən artıq zəhmət və cəfa çəkib imtahana gələnlərin, ancaq beş nəfəri padşahlıq xərcinə şöbəyə götürülüb, yerdə qalan qırx beş nəfər şagirdlər nəəlac gerek evlərinə müraciət etsinlər". (49, № 28)

Əhalinin maddi vəziyyətinin ağırlığını imtahan verən istedadlı gənclərin öz vəsaitləri hesabına təhsil almaları yolunda keçilməz maneə hesab edən Firidun bəy Köçərli bunu hökumətin azərbaycanlıların maddi və mənəvi həyatının inkişafının qarşısını almaq və təbii istedadlarını boğmaq cəhdi kimi qiymətləndirmişdir. Ədib yazırdı: "Qərribə haldır. Elm və bilik axtaranlar, elm və bilikdən məhrum və məyus olurlar. Bu işə böyük zülm və ədalətsizlikdir. Ona bənzər ki,

aclara yemək və susuzlara su verməyib məhrum edəsən. Cism və bədəne xörək və təmə lazım olan kimi ruhun dəxi qəzayə ehtiyacı var. O qəza da elm, mərifət və ədəbdən ibarətdir. Hər ikisinin təlim və tərbiyəsi bir dərəcədə lazımdır. Hərgah məhz bir bədəni bəsləyib, ruhu qəzasız və əqli tərbiyəsiz və biliksiz qoysaq, onda insan ilə heyvan arasında artıq bir təfəvüt olmayacaqdır. Və bu qədər geridə qalmağımızın ümdə səbəbi ruh və əqli unudub, ancaq bir cism və bədəne qulluq etməyimiz olubdur". (49, № 28)

Hökumət və maarif idarələri məmurlarının Azərbaycan xalqının milli və dini xüsusiyyətlərini nəzərə almamaları, onlar üçün, xristianlarla eyni məkanda məktəb açmaları, eyni proqram əsasında elm öyrətmələri və hətta eyni məişət tərzini keçməyə məcbur etmələri də Firidun bəy Köçərli tərəfindən kəskin tənqid olunmuşdu. Azərbaycanlılar üçün təhsil ocaqlarının Azərbaycan şəhərlərində deyil, xristian məkanlarında-Qoridə açılmasını hökumətin azərbaycanlıları ruslaşdırmaq, ümumiyyətlə, müsəlmanları provoslavlaşdırmaq haqqında mənfur siyasətinin təzahürü hesab edən ədib, onun əmələ gətirdiyi iztirabların təsvirinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün o, Qoridə Azərbaycan şöbəsinin yaranma tarixinə və onun sonrakı vəziyyətinə nəzər salır. Ədib yazırdı: "Müsəlman şöbəsi Qori seminariyasının cümbündə sabiq namestnik veliki knyaz Mixail Nikolayeviçin səlahiddəsi ilə 1879-cu ildə açılıbdır. Beş ilin müddətində imtahan üçün ki, görsünlər seminariyada təlim almağa uşaq verirlər, ya yox... Beş ildən sonra şöbə gerek ayrılıb başqa bir müsəlman şəhərinə nəql oluna idi. İmtahan yaxşı nəticə verdi. Müsəlmanlar şövq ilə

uşaqlarını təlim almağa verdilər. Və lakin beş sənə tamam olmamış veliki knyaz Qafqazdan getdi. Və 1884-cü ildə müsəlman şöbəsi özgə bir məhəllə nəql olmağı və yaxud Qoridə qalmağı məsələsi araya gəldi. Ol vaxt şöbənin özgə müsəlman şəhərinə nəql olunmasına səs verən ancaq şöbənin müdiri cənab Çernyayevski və bir də üç nəfər müsəlman müəllimlər oldular. Sovetin sair üzvləri əksəriyyətdən cənab direktorun xahişi və məramına təəbiyyət göstərərək şöbənin Qoridə qalmasına rəy verdilər". (50, № 78)

Bunu hakim dairələrin azərbaycanlıların həyatı tələbləri və mənəvi ehtiyacları ilə hesablaşmamalarının açıq təzahürü kimi qiymətləndirən Firidun bəy Köçərli onun səbəbini müsəlmanların ziddinə olan iki amillə izah edirdi. Bunlardan biri ondan ibarət idi ki, Azərbaycan şöbəsinin hesabından hər il Qori kimi kiçik əyalət şəhərinin büdcəsinə altı min manat vəsait daxil olurdu. Müxtəlif rütbəli məmurlar bu vəsaitin müsəlmanlara məxsus şəhərlərin ehtiyacına sərf olmasını istəmirdilər. Bundan əlavə şöbənin Qoridən çıxması "şəhərin maarif və mədəniyyət çeşməsinin qəf və nabud olmasına" səbəb olardı. Şübhəsiz, bu işdə "gürcü camaatının" da marağı az rol oynamırdı.

Digər səbəb isə çarizmin ucqarlarda yeritdiyi ruslaşdırmaq siyasəti ilə bağlı idi. Qori Qafqazın müsəlmanlar yaşayan məntəqələrindən "uzaq yerdə Gürcüstanın ortasında" yerləşirdi". Beş-altı sənə yad əcnəbi qovmunun içində müsəlman balalarının qərribanə zindəganlıq etməsini nəinki xəta, hətta zülm və sitəmdir desək, günah olmaz. Nə məscid var, nə müsəlman qəbristanlığı var, müsəlman çörəkçi və qəssabı var, nə hamam var və nə də müsəlmanlıqdan bir əsər var. Müsəlman balaları neçə illər ilə əcnəbi

millətinin içində qalır onların adət və əxlaqları ilə ünsiyyət edib öz din və adətlərini unudub tərk-i-islamdan uzaq düşmələrinə şübhə qalmayır". (50, № 78)

Çünki "xırdaca müsəlman uşaqları haraya gedir gözü-nün qabağında şərabxanalar, donuz əti, məst gürcülər və müsəlman aləmində görünməyən əlamətlər"lə rastlaşırdılar.

Təhsil müddətində üç-dörd nəfər gürcüləşmiş İran həmşəhərlilərindən başqa bir nəfər "görmür və ana dilində söz eşitmirdi". Bütün bunlar öz xalqının maariflənməsi, tərəqqisi yolunda işləmək üçün hazırlaşan Azərbaycan gəncliyinin milli zəmində həmvətənlərinin arzu və istəklərinə həssas ruhda tərbiyəsinə ağır zərbə vurur, milli hislərini zəiflədir, ana dilini yadırtmaqla nəticələnirdi.

Firidun bəy Köçərliyə görə siyasi və iqtisadi mülahizələrdən irəli gələn bu iki amilin ağır nəticələri yalnız Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin olunması yolunda maneəyə çevrilməklə məhdudlaşmırdı. Uşaqlarını qəbul olunmaq üçün Qoriyə gətirən və orada oxuyan ailələrin taleyində, valideyn və tələbə fərdlərin qarşılaşdıqları əzab və iztirablarda, milli ənənələrdən və dini əqidələrindən əlacsızlıq üzündən imtina etməyə məcbur olmalarında görürdü.

Çarizm mədəni bir missiyanı yerinə yetirib Qafqazın müsəlman əhalisi üçün məktəb açmışdır. Lakin onların milli və dini xüsusiyyətlərini nəzərə almamışdır. Pansionda xristian tələbələri ilə bir yaşayan azərbaycanlı gəncləri onların dini və milli ayinlərinin icrasında iştirak etmirlər. Özlərinə məxsus dini ayinləri və bayramları icra etməyə şərait yoxdur. Beləliklə, onlar çıxılmaz vəziyyətdə qalır, dinsiz və adət-

Azərbaycan şöbəsinin Qori şəhərində saxlanması hər cəhətdən Qafqazın müsəlman əhalisinin mənafeyinə zidd, hətta onların həyatına, diriliyinə xəyanət hesab edən Firdun bəy Köçərli onun müsəlmanlar yaşayan şəhərlərdən birinə köçürülməsini zəruri tələb kimi irəli sürürdü. Lakin bunun həyata keçirilməsini bir neçə ziyalının öhdəsinə buraxmağı yanlış bir yol sayırdı. O, bu işə geniş kütləni cəlb etməyi vacib hesab edirdi. Bu işdə xalqın səsinin həlledici roluna üstünlük verən ədib "Tərəqqi" redaktorundan qəzetdə "bir-iki məqalə yazmağı", "şöbənin Qoridə, Gürcüstanın mərkəzində qalmağının namünasib və insafdan uzaq və ədalətdən xaric bir tədbir olduğunu sübuta yetirməyi" xahiş edirdi. O, belə bir qəti qənaətdə idi ki, şöbənin otuz il Qoridə qalması əhalinin "ətfali-müsliminin çəkdiyi üsrət və əziyyət"dən "bir kəsin" xəbər tutmamasının nəticəsidir. Əgər əhaliyə 1884-cü ildə şöbənin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsinə icazə verilməməsinin səbəbi və şagirdlərə edilən zülmələr haqqında vaxtında məlumat verilsə idi bugünkü vəziyyət yaranmazdı. "Müsəlman camaatı isə ol vaxtı bu mühüm məsələdən bixəbər olub firsəti fot etdilər. Bu qəflətin səməri bu oldu ki, şöbə budur otuz ildir ki, əcnəbi və müsəlman mərkəzindən kənar bir şəhərdə qalıbdır". (50, № 78)

Firdun bəy Köçərli əhalinin bu işə qarışmasını ona görə lazım bilirdi ki, XIX əsrin səksəninci illərində olduğu kimi XX əsrin əvvəlində də şöbəni Qoridə saxlamaq üçün tədbirlər görülür. Belə ki, "rus qəzetlərində seminariyanın Tiflisə köçürülməyi barəsində bir para əhvalatlar" yazılardan sonra Qori şəhər idarəsi təşvişə düşmüş və şöbə üçün bina tikməyi qərara almışdır. Ədib narahatlıq içində bildirirdi

ki, Qoridə "hərgah şöbə üçün xəzinə pulu ilə təmirat bina olunsa, onda o həmişəlik orada qalacaqdır". Bunun qarşısını ancaq xalqın səsinə qaldırmaq və hakim dairələrə çatdırıb tələb etməklə mümkün idi.

Bütün bu tipli müxtəlif səbəbləri sadalayan və fikirlərini yekunlaşdıran Firdun bəy Köçərli belə qəti bir nəticəyə gəlirdi ki, fəaliyyətində bir sıra faydalı cəhətlərin olmasına baxmayaraq, şöbə otuz il ərzində əhalinin maariflənməsi üçün nəzərdə tutulmuş məqsədi yerinə yetirməmiş, xalqa lazım olan xidməti göstərməmişdir. Daha doğrusu, "müsəlman balalarını öz milliyyətlərinə lazımınca təlim-tərbiyə"ni vermək üçün hazırlamamışdır. Ən başlıcası burada onların milli hissləri boğulub, xalqa xidmət yolundan uzaqlaşdırılmışlar.

Firdun bəy Köçərli "ondan gözlənilən nəf və faydanın əhaliyə yetişməsi" üçün digər ziyalılar, xüsusilə N. Nərimanovun "Mühüm bir məsələ" ("Qori seminariyası nərdə olmalı?") (103, 261-268) məqaləsində irəli sürdüyü kimi, Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsini təklif edirdi. Bir sıra siyasi mülahizələrdən dolayı tədbir baş tutmadıqda onun Tiflisdə yerləşdirilməsini məqsədə uyğun sayırdı. O, bunun səbəbini açıqlayaraq yazırdı: "Belə olan surətdə lazımdır müsəlman şöbəsi özgə məhəllə nəql olunsun... Əgər müsəlman şöbəsinin Qori seminariyasından ayrılmağı qeyri-mümkündür, onda hər ikisi Tiflis şəhərinə köçürülsün. Tiflisdə hər millət tapılır. Nə gürcülərin və nə ermənilərin və nə rusların və nə də müsəlmanların seminariyanın Tiflisə köçürülməsinə bir sözü ola bilməz. Və bu halda müsəlman şöbəsinin ayrılmasına xəzinədən artıq pul buraxılması dəxi lazım gəlməz". (103,261-268)

Ədib bütün bunları həyata keçirilməsini maarifin, məktəbin xalq həyatına yaxınlaşmasını, əhalinin ehtiyaclarını təmin etmək yolunda atılan müvəffəqiyyətli addım hesab edirdi.

Firidun bəy Köçərli publisistikasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Qafqaz müsəlman mühitində pedaqoq kadr hazırlığının müxtəlif məsələləri ilə yanaşı cəmiyyətdə müəllimin yeri, vətən və xalq qarşısında vəzifələri və onların yerinə yetirmək səyləri, şəxsiyyət məsələsi xüsusi yer tutur və aparıcı problemlərdən birini təşkil edirdi.

Ədibin cəmiyyətdə müəllimin roluna xüsusi əhəmiyyət verməsi və buna bir silsilə məqalə ("A. O. Çernyayevskinin xatirəsi", "Müsəlman müəllimlərinin hümməti", "El üçün ağlayan gözsüz qalar", "Təlimi-xeyir edənlərimizin cəzası", "Müəllimlərimiz və onların halı", "Sultan Məcid Qənizadə", "Xalq müəllimi Məmməd Qarayevin xatirəsi", "Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili", "Dost və müəllim N. O. Lomourinin xatirəsi" və s.) həsr etməsi bir maarifçi kimi mütərəqqi fikirlərin xalq arasında yayılmasında və təbliğində pedaqoq şəxsiyyətinin rolu haqqında düşüncələri ilə sıx bağlı idi. O, belə hesab edirdi ki, xalq məktəblərinin genişlənməsi və onlar üçün müəllimlərin hazırlanması işin bir və birinci tərefidir. Onun digər əsas tərəfini müəllimin şəxsiyyəti, elmi bilikləri və mütərəqqi ideyaları xalq arasında yaymaq sahəsində fəaliyyəti təşkil edir. Hansı dərəcəli məktəbdə hansı səviyyədə təhsil almağından asılı olmayaraq müəllimin xalq işinə can yandırması, həqiqi vətəndaşlar yetirməyə səy göstərməsi, ömrünü millətin tərəqqisi işinə sərf etməsi sahəsində göstərdiyi fədakarlıq əsas şərtidir.

Pedaqoq xalqın tərəqqisində, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlə-

rinin təkmilləşməsində, müasir ruhda vətəndaşların tərbiyəsində "ruhani atalardan sonra ikinci yeri müəllimlərə" aid edirdi.

Ədib belə hesab edirdi ki, müəllimlər bütün dövrlərdə və müxtəlif cəmiyyətlərdə xalq həyatında müstəsna rol oynamışlar. Onlar "cəhaləti-millət ilə müttəsil cəngə müsəmməm" olmuş, "elm və maarif qapılarını xalqın üzünə" açmışlar.

Firidun bəy Köçərli maarifçi görüşlərin mövqeyindən çıxış edərək hər bir cəmiyyətin xoşbəxtliyini müəllimlərin səyi, onların vəzifələri yerinə yetirmək yolunda sərf etdikləri zəhmətin miqyası ilə əlaqələndirib izah edirdi. Ədibin fikrincə tarixdə "müəllimlərin səyi və qeyrəti sayəsində çox qövm və tayfa xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar və şöhrət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər". (50, № 47)

Yazıçı fikirlərini isbata yetirmək üçün XIX əsrin 80-ci illərindən üzübəri almanların müharibələrdə qələbə qazanmalarının əsas səbəbini məktəblərinin militarist ruhda qurulması və müəllimlərin uşaqlara bu ideologiyayı müvəffəqiyyətlə aşılması ilə izah edirdi. O, yazırdı: "Keçən əsrin (XIX əsr nəzərdə tutulur.- V.P.) həftadınıcı sənələrindən indiyə kimi ki, otuz ildən ziyadədir nemeslər bilaaram işləməkdədirlər. 42 santimetrli toplar ixtira etməklə belə, təlim-tərbiyə işlərinə və məktəblərin nizam və səlhiyyəyə düşməyinə dəxi diqqət və himmət sərf etmişlər. Böyük hərbi bir qüvvə hasilə gətirməklə belə vətən övladının ruhən və əqlən salamat və müqtədir olmasına ciddi surətdə çalışmışlar. Buna görə demək olmaz ki, nemeslər bizim müqabili-mizə təkçə bihiss və biruh maşınlar göndəriblər. Xeyr, əsgər də göndəriblər vəli, bu əsgərlər özləri də bihiss maşi-

nalari kimi rəhm və mürüvvətsiz vəhşiyana dava edirlər. Bu bihiss əsgerləri vücuda gətirən nemes məktəbləri və müəllimləri olubdur". (52, № 188-№ 191)

Firidun bəy Köçərli xalqların geridə qalmalarının, tənəzzül etmələrinin və öz əsrlərinin tərəqqi hərəkətinə qoşula bilməmələrinin səbəbini onların kamil və qabil müəllimlərinin olmaması ilə izah edirdi. Onun fikrincə hər bir xalqın öz sənətini yaxşı bilən, millət və vətənini sevən, qüvvə və bacarığını dərs dediyi şagirdlərin təlim və tərbiyəsi işinə həvəslə sərf edən müəllimləri olsa, o tərəqqi edər, səadət və xoşbəxtliyə nail olar.

Ədib XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlılar arasında müasir maarif hərəkətinin qüvvətlənməsini pedaqoji fəaliyyət meydanına professional müəllimlərin gəlməsi ilə izah edirdi. Başqa sözlə, o belə düşünürdü ki, Azərbaycan xalqının siyasi oyanışı və ictimai həyat məsələlərinə müdaxiləsinin hazırlanmasında müəllimlər həlledici rol oynayıblar.

Cəmiyyətdə müəllimin rolu haqqında fikirlərini dünya xalqlarının təcrübəsinə istinad edib isbata yetirən ədib, müəllim yoxluğunu, yaxud fəaliyyətinin düzgün qurulmasını azərbaycanlıların həyatında əmələ gətirdiyi tənəzzülü göstərmək üçün də istinad nöqtəsi sayırdı. O, Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan müsəlman xalqlarının həyatında müşahidə etdiyi bütün bəla və bədbəxtliklərin səbəblərini xalqın dərindən bilən, onların müalicəsi üçün yollar axtaran və bu yolda həyatını fəda edən müəllimlərin yoxluğu, başqa sözlə yetişdirilməsi üçün tədbirlərin görülməməsi ilə izah edirdi.

Ədib yazırdı: "Vəli, biz Rusiya müsəlmanları müddəti-

mədid müəllimsiz qalıb, tərəqqi yoluna salıq olan mütəməddin millətlərin qatarından üzülüb geri qalmışıq. Uzun müddətlər əbnayi-millətə qaydasınca təlim və tərbiyə verən müəllimlərimiz olmadığına görə belə pərişan hala düşmüşük". (50, № 78)

Firidun bəy Köçərli müəllimi "məktəbi canı və içində olduğu camaatın çırağı" adlandırırırdı. Millətlərin uğurları məhz müəllimlərin zəhməti sayəsində təmin olunmuşdur. "Miləli-müxtəlifə arasında hər zaman və məkanda vüqə gələn hər qisim dava və müharibələrdə xah siyasi olsun, xah iqtisadi və xah qeyri, qalib gələn tərəf müəllimləri sayəsində nüsret tapmışlar". (54, 192) Cəmiyyətin irəliləyişində, vətənin dirçəlişində, xalqın tərbiyəsində belə müstəsna rol oynayan müəllim Firidun bəy Köçərlinin fikrincə nümunəvi hazırlıq görməli, pedaqoji elminin sirlərinə və dərinliklərinə bələd olmalı, fasiləsiz mütaliə etməklə özünü təkmilləşdirməli və xalq, hökumət tərəfindən qayğı ilə ehatə olunmalıdır.

Apardığı müşahidələrə və rus mətbuatından oxuduqlarına istinad edən ədib nəinki ucqarlarda, hətta imperiyanın mərkəzlərində pedaqoji personalın hazırlığını məqbul hesab etmirdi.

O, "Novoye vremya" qəzetinin yazdıqlarına səs verərək yazırdı: "Gimnaziyalarda mahir və öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna ümdə səbəb, necə ki, yuxarıda işarə etmişdik, bunları hazırlaşdıran və kamil müəllim yetirən darülmüəllimlərin yoxluğudur, o institutlar və darüülumlar ki, ondan müəllimlər hasilə gəlir, qayda üzrə təsis olunmamışdır. Onlarda pedaqogiya elminə dair və təlimat işlərinə mənsub məlumat verilməyib. Gimnaziya müəllimlərindən

çoxlarını tanıyıram ki, pedaqogiya fənn və elminin babası sayılan Amos Komenskinin və Pestalotsinin adların da eşitmiş olsunlar". (54,203)

Ədib bunun səbəbini bir tərəfdən Rusiya əhalisinin konkret ehtiyaclarından, ölkənin iqtisadi və mədəni tələblərindən və maraqlarından çıxış etməyib, Avropanı yamsılama-sında, digər tərəfdən maarif nazirliyinə rəhbərlik edən qraf Tolstoy və qraf Delyanov kimlərinin təhsil işlərinə nabelədliliyində, maarifin həcmi dərk edə bilməmələrində görürdü. Onlar xalqa, Rusiyanın gələcəyinə yox, çarizmə xidmət göstərirdilər. Ona görə də "yaxşı müəllim və qabil müdər-risler yetişdirmək"dən daha çox "saldatlar kimi naçalniklə-rin, rəislərin hökmünə tabe və əmrinə müti çinovniklər ha-silə gətirmək" məqsədinə qulluq edirdi.

Firidun bəy Köçərli xalq zəminində yetişən, millətə xid-məti öz fəaliyyətinin amalı seçən, kifayət qədər biliyi və professional hazırlığı olan pedaqoqların bir qrupunun əməlləri ilə xalqa gətirdikləri faydadan söhbət açır və bu yolla vətənin tərəqqisində, millətin səadətə qovuşmasında rolunu nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan ədib A.O.Çernya-yevski, S.M.Qənizadə, H.Vəzirov, İ.Abakarov, Məmməd Qarayev, H.Nərimanbəyov və b. fəaliyyətini təqdir edir və yüksək qiymətləndirirdi. Ədib sevimli müəllimi A.O.Çernya-yevskinin pedaqoji fəaliyyətində sözün əsl mənasında fə-dakarlıq nümunəsi görürdü. Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının nəzdində "Müsəlman şöbəsi"ni təşkil edən A.O.Çernyayevski ömrünün on beş ilini, istedadının gücünü və qəlbinin hərarətini azərbaycanlı uşaqların təlim-təbiyyəsi işinə sərf etmişdir. O uşaqlara ki, "ev təbiyyəsi al-mamış, xeyirxah əməllərin qavranmasına hazırlanmamış-

dılar". (138) Məktəb və mədrəsələrdə bir sıra ziyanlı vərdişlər əxz etmişdilər, o müsəlman uşaqlarının "yorulmaz və təcrübəli rəhbəri" olur, onların naqis əxlaqi keyfiyyətlərini islah etməyə başlayır. Onun bu istiqamətdə apardığı işlərdən söhbət açan Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Şagirdlərin yaramaz xasiyyətləri ilə mübarizədə onun silahı öyüd ver-mək, xeyirxah ata nəsihəti və onlara təmiz insani münasi-bət idi. O, sözün tam mənasında pedaqoq idi. Onun şəxsi ləyaqəti, nüfuzu və əxlaqi təsiri uşaqları qorxu və cəzadan yaxşı islah edirdi". (138)

O, nəinki Azərbaycan üçün professional müəllim dəstə-si təbiyyə edib yetişdirmişdir, eyni zamanda təhsillərini baş-şa çatdırdıqdan sonra "sevimli yetirmələrini" diqqətsiz sax-lamamış, onlarla əlaqə yaratmış, təsəlli verib, işləməyə hə-vəsləndirmişdir. Firidun bəy Köçərli "Vətən dili" dərsliyinin yaranmasını A.O.Çernyayevskinin ən böyük xidməti sayır-dı. Səsli metod əsasında tərtib olunmuş bu dərslük Azər-baycan məktəblərində bütöv bir islahat həyata keçirmiş, yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Bu baxımdan İsa bəy Abakarov Firidun bəy Köçərlinin diqqətini daha artıq cəlb edirdi. "İsabəyin təhti-təbiyyəsinə yüzlərcə rəiyyət balaları çıxıb, kamali-təhsil edib, çörək sahibi olubdur. İsa-bəy çox fəqir şəxslərin övladına atalıq edib, azacıq məva-cibindən onlara xörək və puşak verib oxudubdur. İmtahan mövsümündə onları öz xərci ilə Tiflisə, Gəncəyə, Qoriyə göndərib və çox vaxtı özü aparıb bəzisini sənət məktəbinə, kimisini feldşer şkolasına, kimisini seminariyaya və hətta bir neçəsini gimnaziyaya qoyubdur." (54, 200)

Bunu vətənə və xalqa məhəbbətin bariz ifadəsi sayan Firidun bəy Köçərli göstərirdi ki, nə İsa bəyin, nə də Əh-

məd ağa Mustafayevin xidmətləri müqabilində heç bir mükafatı olmamışdır. Lakin "xalq məhəbbəti" deyilən bir nemətə nail olmuşlar. "Kənd müəllimlərinin içində İsabəy Abakarov və Əhməd ağa Mustafayev kimi bir neçə möhtərəm şəxslər var ki, həqiqətdə millət xadimi olub canı - dildən təlim və tərbiyə işlərinə ömürlərini sərf ediblər. Bunlardan hər birisi iyirmi ildən ziyadədir ki, müəllimlik etməkdədir. Bunlar qulluq sarıdan artıq bir tərəqqi etməyiblərsə də və tərəqqi etmək qeydinə dəxi düşməyiblərsələr də, camaatın məhəbbətinə şayəstə olublar. Hansı kənddə müəllimlik ediblərsə, orada mərifət çırağını yandırır, əhəlinin gözlərini açıb, mənəvi tərəqqilərinə bais olublar". (54, 200)

Firidun bəy Köçərlinin nəzərində Sultan Məcid Qənizadənin bir maarif xadimi kimi seçilən xüsusiyyəti onda idi ki, maddi və mənəvi çətinliklər qarşısında tab gətirib iyirmi beş il xalq maarifi sahəsində çalışmışdır. Lakin o, sadəcə dərs deməklə kifayətlənməmiş, məktəblərin zəruri dərs kitabları ilə təmin olunması işinə əmək sərf etmişdir.

"Müəllimlərin ağır işlərini müqəddəs vəzifə və təkliflərini əmələ gətirməkdə sabitqədəm durub, hünər göstərən müəllimlərdən biri də möhtərəm bəradərimiz Soltan Məcid Qənizadə cənablarıdır ki, iyirmi beş il sərəsər maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə səy etməkdir. Gələcəkdə dəxi belə sədaqətlə millətimizin tərəqqi və təəlisinə xidmətlər göstərməsinə ümüdvəriq". (138)

Firidun bəy Köçərlinin nəzərində Məmməd Qarayev xalq arasından çıxmış və bütün istedadını xalqa vermiş həqiqi müəllim nümunəsidir. Onun başlıca keyfiyyəti sadə zəhmət adamlarını sevməsində, qüvvə və bacarığını onun maariflənməsi işinin xidmətinə verməsində idi. "Qarayev xalq

arasından çıxmış, özünü tamamilə onun mənafeyinə və maarifinə həsr etmişdir. O, yorulmaq bilməyən xalq müəllimi və tərbiyəçi idi. Lap ilk günlərdən öz istiqanlılığı və məhriban münasibəti ilə o vaxta qədər müəllim vəzifəsini ancaq rəsmi yerinə yetirən dövlət məmuru, camaatdan uzaq qaçan yad bir adam nəzərilə baxan kəndlilərin diqqətini özünə cəlb etmişdi". (140, № 31)

Kənd əhalisini sevmək, onlara qaynayıb qarışmaq və maariflənmələri yolunda can yandırmaq Qarabağda, Malıbəyli kəndində Məmməd Qarayevin pədaqoji uğurlarını təmin etmişdir. Sadə kənd adamları M. Qarayevin onların gələcək xoşbəxtliyi üçün çalışdıqlarına inanmışdılar.

"Şagirdlərinin sayı tezliklə artmış və bir ildən sonra Qarayev məktəbi iki sinifli etmək müəssər olmuşdur. Onun təşəbbüsü və səyi ilə Malıbəyidə qızlar üçün də məktəb açılmışdır... O, şagirdlərindən ibarət əla xor kollektivi də yaratmışdı. Müsəlman bayramlarında uşaqlar məsciddə dini və vətənpərvərlik mahnıları oxuyur, bununla da kənd camaatında xoş gələcəyə ümidli sevinc hissləri aşılayırdılar". (140, № 31) Bütün bunlara "malıbəyililər də əziz bir dost və valideyin kimi ona ürəkdən bağlanmışdılar". (140, № 31)

Müəllim ilə camaatın arasında məhəbbətin yaranmasının nəticəsi idi ki, M. Qarayevin ölümünü malıbəyililər özlərinin ailə faciəsi kimi qəbul etmişdilər. Firidun bəy Köçərli müəllimə olan xalq məhəbbətinin dərəcəsinə göstərmək üçün onun tabutunun yola salınma mərasimini təsvir edirdi: "Onun tabutunu Malıbəylinin böyükdən kiçiyə qədər bütün sakinləri kəndin qurtaracağına qədər yola salmışdılar. Qadınlar şivən qoparıb ağı deyir, onun yetim qalmış şagirdləri əllərində qarabayraqlar hönkür-hönkür ağlayaraq cə-

nazənin yanınca gedirdilər". (140, № 31)

Maarifin, məktəbin, müəllimin xalq həyatının yenidən qurulmasında, əhalinin zəmanənin tələblərinə uyğun qabaqcıl fikirlərin ruhunda tərbiyə olunmasında həlledici rolunu yüksək qiymətləndirən Firidun bəy Köçərli onun mövcud vəziyyətini qənaətbəxş hesab etmirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, maarifin xalq həyatı ilə əlaqəsi və mənəvi ehtiyaclarının təmin edicisinə çevrilməsini əsas prinsip kimi qəbul edən ədib onun təşkilində, həyata tətbiqində ciddi qüsurlar müşahidə edirdi. Bunların başlıcası müəllimlərin fəaliyyəti, xalq qarşısında öhdəliklərini və vəzifə borclarını yerinə yetirməmələri idi.

Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, "hamıdan ziyadə millətin qeydinə qalan, onun gözünü açan və qəlbini elm nuru ilə dolduran, əlbəttə, gərəkdir müəllim olsun. Onların təklifləri dəxi bundadır ki, avamı vəhm və nadanlıq qaranlığından çıxarıb ona nafe yetirən bilik versin. Məhz bir etfali-müsliminin təlim və tərbiyəsinə məşğul olmayıb, onların valideyninə dəxi işiq salsın". (49, № 63)

Müəllimin ümdə vəzifəsini qüvvə və istedadını cəmiyyətin yenidən qurulmasına və xalqın mənəvi tərəqqisi işinə sərf etməkdən ibarət hesab edən Firidun bəy Köçərli Qafqazın müxtəlif yerlərində, xüsusilə kəndlərdə çalışan müəllimlərin fəaliyyəti ilə onların vəzifə borclarını yerinə yetirmələrinin səviyyəsi arasında ciddi bir uyğunsuzluq müşahidə edirdi. O, təəssüf hissi ilə yazırdı: "Amma səd əfsus ki, bizim müəllimlər bu qism niyyətlərdən uzaqdırlar. Canü dildən millətin nəfi və səlahına, tərəqqisi və sədaqətinə xidmət etməzlər". (49, № 63) Səbəblərinə gəldikdə Firidun bəy Köçərli bunu bir-birindən fərqli üç müxtəlif amillə izah edir-

di. O, "Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsində müəllimlərin kənddə qalıb, "cəhl və nadanlıq cəngində zar və zəbun olan qardaşları"na xidmət göstərməmələrinin səbəbini onların şəhərə qaçmaq, rahat güzəran keçirmək meylləri ilə izah edirdi.

"Cavan müəllimlərin əksəri ki, darülmüəllimində kəsbi-maarif ediblər, bir sənədən artıq kənddə qalıb müəllimlik etməzlər və qaranlıqda qalan qardaşlarını ziyalandırıb, gözlerini açmağı özlərinə borc bilməyib, yüz cürə vasitələrlə onların içindən çıxıb qaçmağı və özlərini şəhərə salmağı böyük hünər bilirlər". (49, 110-111)

"Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsinin nəşrindən 26 gün sonra "İrşad"da dərc olunmuş "Yarımqıqlarımız" məqaləsində o, müəllimlərin öz qulluq borclarına və əhalinin maarif ehtiyaclarının təmin olunmasına biganə münasibətlərini onların təlim-tərbiyə işlərinin kamil qurulmamalarında, vətəndaş üçün zəruri olan ali keyfiyyətləri kəsb etməmələri ilə izah edirdi. O, bu baxımdan onları yarımqıq hesab edirdi. Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Müqəddəs hisslərdən gözəl və pak niyyətlərdən, uca fikirlərdən onların qəlblərində və başlarında bir əsər görünməz. Ancaq gündə iki-üç saat könülsüz, artıq kəsalətlə təlim və tədrislə məşğul olub, öz kəsbləri dalınca olurlar. Əlbəttə, mütləq biz demirik ki, kənd müəllimlərinin içində qeyrətməd, millət təəssübü çəkən və ona şövq ilə qulluq edən müəllimlərimiz yoxdur. Var... Amma belələri çox azdır. Yoxluq dərəcəsinədəirlər. Əksəri yarımqıqlardır ki, millətimizin maarif tərbiyəsi yolunda bir hünər göstərməyiblər". (49, № 63)

Bir-birinin ardınca mətbuatda dərc olunan "Qaranlıqda qalanlarımız" və "Yarımqıqlarımız" geniş oxucu kütləsində

gur reaksiya yaratdı. Hər iki məqalə haqqında "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində rəylər dərc olundu. Ö. F. Nemanzadə "İrşad" qəzetində "Müəlliflərimiz nə üçün Bakıya qaçırlar?" (99, 104) məqaləsilə çıxış etdi. O, belə bir mühüm məsələni "meydana çıxartdığına" görə Firidun bəy Köçərliyə təşəkkür etdi və problemi yaradan bir sıra amilləri izah etdi. Müəllimlərin kənddən şəhərə qaçmalarının səbəbləri müxtəlif şəkildə izah edilməklə yanaşı Firidun bəy Köçərliyə də bir sıra ittihamlar verildi. Ədib "Bir müəllimin bizə cavabı" və "Bir para bəyanat" məqalələrində opponetlərinə cavab verdi. Bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirən yazılar məsələnin əsl mahiyyətini açmağa bilmədi. O, əvvəlki məqalələrində olduğu kimi fikirlərini yekunlaşdıraraq yazırdı: "Xeyr, əzizim, "Bir şəxs". Bizim əhli-mərifətimizin bilaümum və müəllimlərimizin baxşus kəndlərdən qaçmağına səbəb onların özlərindədir, onlardan kənar deyil. Həqiqət hal dürüst mültəfət olsanız, bəlkə özünüz dediyimizi təsdiq edəsiniz". (49, №63)

Müəllim məsələsi xalq üçün həyati əhəmiyyətə malik aktual problem olduğuna görə Firidun bəy Köçərli tam üç il sonra onun üzərinə yenidən qayıtdı. O, 1909-cu ilin fevralında "Tərəqqi" qəzetində "Müəllimlərimiz və onların halı" məqaləsi ilə çıxış etdi. Üç ilin ərzində ədib müşahidələrini xeyli dərinləşdirmişdi. Bu müddətdə baş verən müxtəlif hadisələrin təsiri altında onun dünyagörüşündə də ciddi dəyişikliklər yaranmışdı.

Firidun bəy Köçərli xalq maarifi sahəsində görüb müşahidə etdiyi qüsurların səbəbini ayrı-ayrı müəllim-fərdlərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərində yox, ictimai mühitdə axtarmağa başlamışdı. Bu məqamda yazıçının başlıca tənqid

hədəfini çarizmin istər mərkəzi Rusiyada, istərsə onun müstəmləkə ucqarlarında yeritdiyi siyasətin tənqidi təşkil edirdi. Ədibin fikrincə pədaqoji personalın miqrasiyası, müəllimlərin təyin olduqları məktəbi tərək edib kənddən şəhərə köçmələrini, "qeyri bir mədaxilli sənətlərin və avam nəzərində hörmətli sayılan başqa qulluqların ardınca", məsələ, "polisiya qulluğuna, mütərcimliyə, sekretarlığa, müxtəlif məhkəmələrdə və müttəddid dəftərxanalarda cürbəcür xidmətlərə" getmələrini onların xoşbəxt həyat və rahat yaşayış axtarışları ilə izah edirdi. Bunu doğuran səbəblər çox idi. Bunların arasında birinci yeri maddi həyat şəraitinin ağırlığı tuturdu. O, bir mənəli şəkildə bildirirdi: "Tamam müəllimlərin bilümum və kənd müəllimlərinin bilxşus öz peşələrinə bu qədər süst, kəmməhəl və kəmetinə olmaqlarına ümdə səbəbi onların həddən ziyadə az məvacib almaqlarıdır". (54, 201-202)

Məvacibin azlığı isə ədibin fikrincə hər cür tənəzzülün təməlini qoymuşdur. Bütün mənfi hallar onun üzərində yaranıb inkişaf etmişdir. Ədib fikirlərini əsaslandırmaq üçün "Novoye vremya" qəzetinə istinad edirdi: "Tamam Rusiyada müəllimlərin haqqında görsənilən həqarət və ədalətsizlik "Novoye vremya" kimi bir darməslək və mühafizəkar qəzeti dəxi dilə gətirmişdir". (54, 203)

"Novoye vremya" edadiyyə məktəblərində, gimnaziyalarda qulluq edən müəllimlərin halına yanib təkid edir ki, onların zəhməti azalıb, məvacibləri çoxalsın. Qəzetə gimnaziyalarda qabil və mahir müəllimlərin olmadığını bu illətdən görüb deyir: "Bu mətləb barəsində dəfəat il yazılıbsa da, heyfən ki, yazıçıların nalə və fəryadı sahibi-ixtiyarların və dadrəslərin qulaqlarına yetişməyibdir və cərəs sədəsi

kimi biyabanda məhv və nabud olubdur". (54,203)

Firidun bəy Köçərli "Novoye vremya" qəzetinə istinad edib, "sahibi-ixtiyarların" və "dadrəslərin" xalq təhsilinə biganə münasibətlərinin səbəbini də aşkarlayırdı. Bu hökumətin sərbəst düşüncəni boğub, müti, şəxsi rəydən, azad fikirdən məhrum kadrlar yetişdirmək arzusundan ibarət idi. "Sabiqdəki maarif nazirlərinin ümdə fikri yaxşı müəllimlər və qabil müdərrislər yetirmək olmayıb. Onların fikri və xəyalı saldatlar kimi naçalniklərin, rəislərin hökmünə tabe, əmrinə müti çinovniklər hasilə gətirmək olubdur". (54,203)

Ədib qraf Tolstoy və qraf Delyanov kimi maarif məsələlərinə nabeləd monarxistlərin növbə ilə maarif işinə rəhbərlik etmələrini çarın belə bir tədbiri həyata keçirmək məqsədilə izah edirdi.

"Qraf Tolstoy müəllimlər yetirmək üçün cavan tələbələrə saldat kimi təlim verdirib, onların bədənlərindən müəllimlik ruhunu çıxardıb, çinovniklik ruhu daxil etməyə müvəffəq oldu. Delyanov bu yolda özündən təzə bir şey ixtira edə bilmədisə də, Tolstoy qoyduğu pürməşəqqət, sərt və müəllimlik vəzifəsinə müğayir qaydaları mühafizət etməyə canidildən çalışdı". (54,203-204)

Mərkəzi Rusiyadan fərqli olaraq imperiyanın müstəmləkə ucqarlarında vəziyyət daha ağır idi. Qeyri-rus xalqlarına, xüsusilə müsəlmanlara məxsus məktəblərə verilən büdcə vəsaiti daha az idi. Bu baxımdan 1908-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuş bir karikatura çox əhəmiyyətlidir. Orada Rusiya dövlətinin illik büdcəsi məcməiyə qoyulmuş bir qarpız timsalında təsvir olunurdu. Ondən maarifə bir dilimin ayrıldığı təsvir olunurdu. Dilimin bir ucundan kəsilib Qafqaz maarifinə verilir. Ondən da nöqtə

boyda zərrə kəsilib müsəlmanların maarifinə verilir. Azərbaycan maarifinin vəziyyətini məharətlə səciyyələndirən bu karikatura ilə Firidun bəy Köçərli eyni mövqedən çıxış edir və müəllimlərin kəndi tərək etmələrinin səbəblərini maaşın azlığı ilə izah edərək yazırdı: "Bir peşə ki, öz ərbabını həmişə fəqir və zillətdə saxlaya, onun ehtiyaclarını necə ki, lazımdır ödəməyə, aclıqdan və susuzluqdan, istidən və soyuqdan özünü və əyalını mühafizət etməyə, o peşəyə dəxi ərbabı tərəfindən artıq meyl və rəğbət olunmaz. O peşənin sahibi çalışar ki, özgə bir xeyirli işin və mənəfəətli kəsbin dalısınca getsin". (54,202)

Firidun bəy Köçərli fikirlərini əyani şəkildə isbata yetirmək üçün şəxsi müşahidələrinə istinad edir, "əhibbalalarında" "bir nəfəri qabil" və "qeyrətməndin" fəaliyyətini misal gətirirdi. "İnstitut qurtarmış" bu gənc "on il sərəsər qulluq edib, ildə 4 yüz manat məvacib almaqla bir növ güzəran" etmişdir. Onun bütün səylərinə baxmayaraq, nə maaşı artmış, nə də vəzifəsi yüksəlmişdir. Müəllimlikdə "tərəqqi yolu görməmək", ailə qabağında "əliboş, üzüqara qalmaq" onun peşəsinə rəğbətini azaltmışdır. Ədib onunla söhbətini misal gətirərək yazırdı: "Bir yandan əhli-əyalın fikri, bir yandan övladın tərbiyə əndişəsi şu ismi bu növ pərişan edibdir ki, müəllimlik fikri və təlim-tədris işləri mənim üçün axırkı məsələlərdən birisi olubdur. Hərgah doğrusunu bilmək istəyirsən, ərz edəyim: başımın ən bala mərtəbəsində bu hində un və buğda fikridir. Ondən aşağıdakı mərtəbədə yağ və düyü əndişəsidir. Ondən da, aşağıda odun və kömür dəğdəğəsidir; lap axırncı mərtəbədə olanı şagirdlərin hesab və yazı dəftərləridir ki, sabaha gərək onları düzəldəm. Həqiqəti- əmrəndən bizimki müəllimlik deyil, çərçilik-

dir... Qarnı ac abidin ibadəti dürüst olmayan kimi, ac müəllimin müəllimliyi dəxi dürüst deyil və ondan fayda gözləmək əqli-səlimdən bəiddir". (54,202)

Maddi həyat şəraitinin ağırlığının Azərbaycan maarifinə gətirdiyi ziyanın dərəcəsini göstərmək üçün Firidun bəy Köçərli kiçik bir statistik təhlil aparırdı.

"İyirmi yeddi sənənin ərzində dövlət tərəfindən açılmış darülmüəllimlərinə", "Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim buraxılmışdır". Bunların hamısı kəndlərə təyin olunmuşlar. Lakin buna baxmayaraq, "kəndlərimiz müəllimsiz və mürəbbisiz" qalıbdır.

Maaşın azlığı, maddi həyat şəraitinin çətinliyi, ehtiyac və s. amillər bunları qulluq yerlərini tərk etməyə, hətta, müəllimlik kimi möhtərəm və müqəddəs xidməti tərk edib, "mə-nəviyyat cəhətinə" bir o qədər ləyaqətli olmayan peşələr dalınca getməyə məcbur edibdir.

Pulsuzluq, ehtiyac nəticəsində müəllimliyi "sekretarlığa, dilmanlığa" dəyişənlərin atdıqları addımlar ancaq geniş əhali kütləsi üçün ağır nəticələrə səbəb olmuşdur. "Dəhat əhllərinin və rəiyyət tayfasının balaları sırf avamlıqda yaşayıb, sahibsiz və pərəstarsız qalırlar". (54,197)

Firidun bəy Köçərli müəllimlərin millət balalarının təlim və tərbiyəsi kimi öhdələrinə düşən müqəddəs bir vəzifəni yerinə yetirməmələrinin səbəbini təkcə onların maaşlarının azlığı, ailələrinin zəruri ehtiyaclarını təmin edə bilməmələri ilə məhdudlaşdırmırdı. Bunun digər səbəbləri də var idi. Bu bir tərəfdən də müəllimlərin düşdüyü sosial mühit və ağır iş şəraiti ilə əlaqədar idi. Tamamilə geridə qalmış kənddə və mədəni səviyyəsi aşağı olan, əhalisi arasında müəllim

nəinki özünə həmsöhbət, fikir bölüşməyə məsləkdaş tapa bilmirdi, əksinə, onun xeyirxah əməlləri, işıqlı fikirləri nadan kütlə tərəfindən başa düşülmürdü. O, ətraf mühitin müqavimətinə məruz qalır və bunlara qarşı dözümlü nümayiş etdirməli olurdu. Firidun bəy Köçərli belə hesab edirdi ki, müəllimin işinin uğurlu təşkili və əməyinin məhsuldar olması üçün onun mühiti sağlam olmalıdır. Ədib belə düşünürdü ki, "müəllim ilə camaatın arasında gərəkdir ülfət və mehribançılıq, ittihad və ittifaq olsun, nəinki nifaq, rəncidəlik və ədavət. Camaat öz övladının təlim və tərbiyəsinə mübaşir olan əxşasi-kiramın ki, ibarət ola müəllim və mürəbbidən qədr və qiymətini bilməsə, müəllim və mürəbbi öz öhdələrinə götürdüyü ağır və mühüm təklifləri lazımınca yerinə yetirməsə işlər yeriməz. Hər iki tərəf fəna və pozğun hala düşüb tərəqqi əvəzinə tənəzzül, səadət və nicat əvəzində fəlakət və əsarətə düşər olacaqdır". (49, № 129)

Ədibə görə istər kənddə və istərsə şəhərdə məktəb işlərini nümunəvi qurmağı və müəllimin xalqa fayda gətirməsini təşkil etmək üçün "hər iki tərəfin, yəni camaat və müəllimin özlərinə məxsus təklifləri və borcları yerinə yetirməlidir". (49, № 129) "Lakin buna həmişə hər yerdə riayət olunmurdu. Bu baxımdan İrəvanda Haşimbəy Nərimanbəyov ətrafında yaranan münaqişə xeyli tipik idi. Ömrünün iyirmi dörd ilini "səssiz-küysüz" millət balalarının təlim və tərbiyəsinə sərf edən Haşimbəy Nərimanbəyovla İrəvan camaatının aralarında vüqə gələn rəncidəlikliyi" əhalinin müəllim qarşısında götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməməyinin açıq ifadəsi idi. Haşimbəy Nərimanbəyov nümunəvi müəllim idi. Firidun bəy Köçərli onu müxtəlif cəhətdən səciyyə-ləndirərək yazırdı: "Amma indi çox əfsus ki, Nərimanbəyov

vun haqqında rizaməndlik, tərif əvəzinə rəncidəlik və kina-yə eşidirik. Və bu əhvaldan xeyli pərişan və mütəhəyyir olduğumuzu gizlədə bilmirik. Və mütəhəyyir olduğumuzun səbəbi budur ki, biz Haşimbəyin layiqli müəllim olduğu o yanda dursun, ziyadə xoşxulq, xoşxasiyyət və xoşrəftar bir vücud bilirik. Müəllimə lazım olan övsafi-həmidənin cümləsi ol cənabda mövcuddur desək, səhv etmiş olmarıq. Səbr, təhəmmül, hüsula, mülayimət, iltifat və zəhmətkeşlik tamamı Nərimanbəyovun gözəl sifətlərindəndir. Qarabağın hansı bir yerində Haşimbəy müəllimlik edibse, o yerin əhali onu xoşrəftar, səlimül nəfs bir allah bəndəsi olmağını təsdiq edib, rizaməndlikdən savayı onun barəsində bir söz söyləməyiblər". (49, № 129)

İrəvan camaatının "rəncidəlikliyi" ilə H. Nərimanbəyovun parlaq fəaliyyətini qarşılaşdıran Firidun bəy Köçərli bunu müəllimlərin fəaliyyətsizləşməsi, xalqa xidmət göstərmək yolundan uzaqlaşması üçün əsas amil hesab edirdi. Çünki əhali kütləsi onun ağır zəhmətini qiymətləndirə bilmir. O, istər istəməz ruhdan düşür, bədbinləşir.

Bəzən elə hallar da olur ki, müəllimin xalq yolunda can yandırması, faydalı işlərin yaşadığı mühitdə müxtəlif təbəqədən olan adamlar tərəfindən paxıllıq və qısqançlıqla qarşılanır, başqa danoslar, fitnələrlə qarışdırılır, hətta inzibati cəzalara məhkum edilir. O, məhsuldar, xeyirxah işlər icra etmək yolundan uzaqlaşdırılır. Bu baxımdan ədibin "El üçün ağlayan gözsüz qalar" məqaləsi səciyyəvidir. Burada Firidun bəy Köçərli ömrünü xalqın maariflənməsi işinə həsr edən görkəmli müəllim və dramaturq Haşimbəy Vəzirovun acı və qəmli taleyindən söhbət açırdı.

İrəvan seminariyasını bitirən H. Vəzirov uzun müddət

müxtəlif kənd məktəblərində işləmiş, nəhayət, Şuşada "Rus-müsəlman" məktəbinin müdiri olmuşdu. Dramaturq kimi bir sıra dəyərli əsərlər yaradan və tərcümələr meydana çıxaran xalq müəllimi Qarabağda teatrın inkişafında misilsiz rol oynamışdı.

Birinci erməni-müsəlman münaqişəsi başlanarkən ermənilərin siyasi fitnələrinin ifşa olunmasında misilsiz xidmətlər nümayiş etdirmişdi. Onun parlaq istedadı, xalq marifi sahəsində böyük uğurları bədxahları narahat etmiş, haqqında danoslar yazılmağa başlanmışdır. İş o yerə çatmışdır ki, xalq müəllimi həbs edilmişdir. Haşimbəy Vəzirovu yaxından tanıyan və işıqlı əməllərindən xəbərdar olan Firidun bəy Köçərli sadəcə xalq müəlliminə qarşı icra edilən bu hərəkəti qəzəblə qarşılamışdı. Ədib yazırdı: "Haşimbəyi mən tanıyıram. Ol cənab millət yolunda, el, vətən uğrunda can və malından keçən bir vücuddur. Onun sədaqət və dəyanəti və millət yolunda göstərdiyi himmət və qeyrət onun düşmənlərinə də aydın və aşkardır!". (49, № 86) Lakin bütün bunlara baxmayaraq H. Vəzirovun işıqlı əməllərindən darılanlar tapılmış, onu həbs etdirməyə nail olmuşdular. Yazıçı xalq müəlliminin böyük əməllərinə xəyanətlə cavab verənlərin rəzil hərəkətləri haqqında məlumat verərək yazırdı: "Məlum ola ki, Haşimbəy Vəzirov bir neçə şərrət və qərəz əhlinin hiylə və iftirası ilə dövlət nəzərində müttəhim olub, keçən yanvarın axırında məhbus olmuşdur. Haşimbəyin naxoşluğu səhətinə zəmanətə götürülübse də, general-qubernatorun qətnaməsinə görə səhhət tapandan sonra gərəkdir idareyi-ürfiyyəyi-əskəriyyə götürüləncə gedib Stavropol quberniyasında sakin olsun. Haşimbəyin özünün işarəsindən və bir sıra adamların bizə vüsul olan kağızla-

rın məzmunundan belə məlum olur ki, onu nahaq yərə müttəhim olmağına müsəlman qardaşları səbəb olubdur. Bəzi bədtinət və sahib büğz və həsəd Haşım bəyin millət yolunda göstərdiyi xidmət və canfəşanlıqdan və camaatın ol cənaba qıldığı ehtiram və məhəbbətdən məyus və mükəddər olub, onların qəlblərində atəşi-həqd və həsəd cuşa gəlibdir və yüz cürə vasitələr ilə o biçarəni güdaza vermək fikrinə düşüblər". (49, № 86)

Firidun bəy Köçərli Qazax mahalında Hacı Kərim Sanılının, Ağa bəy Qiyasbəyovun, İsrəfilbəy Qıraqkəsəmənlinin həbsini də "büğz" əhlinin fitnə-fəsadlarının nəticəsi hesab edirdi. O, yazırdı: "Bunların dəxi cümləsini biz tanıyırdıq. Artıq qeyrətmənd və millətpərəst vücudlardır. Bizə yetişən xəbərə görə bunları güdaza verən ermənilər və xaricilər olmayıb, ancaq öz içimizdən törəyən xarici məslək mürtədlər olubdur ki, divanbəylərin və uyezd naçalniklərinin ətrafında quyruqlarını buluyub dəyanət və rəzalətləri ucundan millət xadimlərini badi-fənaya verməyi özlərinə böyük hünər bilirlər" (49, № 86)

Müəllimlərlə camaat arasında münasibətlərdən gətirdiyi bu səciyyəvi misallardan Firidun bəy Köçərli belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bütün bunlar müəllimi fəaliyyətsizliyə gətirib çıxaran amillər olsa da, onun ziyanı tek müəllim üzərində icra olunmur. Bundan bütöv xalq, el, mahal zərər çəkir və inkişafdan qalır.

Firidun bəy Köçərli kəndlərdə və əyalət şəhərlərində müəllimlər üçün iş və məişət şəraitinin qurulmasını, əməklərinin əhali tərəfindən qiymətləndirilməməsini, bədxah adamların hucumlarından qorunmamasını onların fəaliyyətsizliyinin əsas şərti kimi izah edirdi. Bu amillərdən irəli

gələrək "Şərir, biqərəz olmaq təqazayi-təbiətdir... Amma burası fənadır ki, onların bu növ fitnə-fəsadları ümumi işlərimizin tərəqqisinə mane olur və sair millət və vətən yolunda çalışan adamları soyudub süst və mütənəffir eləyir". (49, № 86)

Firidun bəy Köçərli bu vəziyyətin əmələ gətirdiyi fəna hadisələri belə təsvir edir, onlar mütaliə etmirlər, pedaqoji ustalıqlarını təkmilləşdirmirlər. Təlim-tərbiyə işlərinə sərf etməli olduqları vaxtı və qüvvəni ya "özlərinin məxsusi işlərinə" sərf edir, ya "heç bir iş görməyib, övqati-əzizlərini... bikaçılıqda zayə edirlər". "Gündə iki saat könülsüz dərs deməyə intifa" etmələri isə ancaq məktəbi müfəttişlərin nəzərindən yayındırmaqdan ötrü olur.

Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Belə müəllimlərdən neçələ-rini tanıyıram ki, bir dəfə də əlinə qəzet alıb oxumur, övzai-zəmanədən filcümlə xəbərdar olmağa şövq və həvəs göstərmir, şkolanın adına göndərilən kitablar başı bağlı qalıb kəsilmir və ruznamələr qurşaqdan çıxmır.

İldə, ya iki ildə bir dəfə inspektor təftiş üçün şkolaya təşrif gətirir, onu da bir sayaqla razı edib yola salırlar və yene öz bekarçılıqlarına məşğul olurlar". (54, 198-199)

Müəllimlərin fəaliyyətsizliyindən danışarkən ədibin tənqid etdiyi amillərdən biri də kənddə inzibati şəraitin kəsifliyi idi. Kənd, əyalət çirkab içində nəfəs alır. Burada müxtəlif adamlar, məmurlar, ruhanilər, mülkədarlar tərəfindən müxtəlif tipli zülmə icra olunur. Lakin bunların qarşısı alınmır. Seminariyada humanist ideyalarla silahlanmış müəllim kənddə tamamilə başqa mənərə ilə qarşılaşır. O, bunlara qarşı mübarizə aparmaq əzminə malik olmadığını hiss edir. Malik olduğu silahın kəsərsizliyini başa düşür, bədbin-

liyə qapılır.

Yazıçı bunlardan söhbət açaraq yazırdı: "Əlbəttə, kəndlərdə müəllimlik etmək yüngül və asan iş deyil. Xüsusən, müsəlman kəndlərində: bir tərəfdən, divan əmələsi tutduğu xilafi-zakon işlərin bərəkətindən, digər bir tərəfdən, şikəm güdən və fanatik mollaların xilafi-şəriət işlətdiyi əməllərin və söylədiyi vəzlərin təsirindən və bunlar ilə bahəm işıqdan qorxan və millətin ayılmağından xof və əndişə edən mülkədar-bəylərin və ağaların mərhəmətindən bir növ əxlaqsız olublar, elm və ədəbə meyl və rəğbət göstərməyirlər; şkolaya ayrı gözlə baxırlar və müəllimlərə çəndən etina və ehtiram olmayır. Çox kəndlərdə biçərə müəllimlərin halı ziyadə çətinlik ilə keçir". (54,199).

Firidun bəy Köçərlinin XX əsrin əvvəlində maarifin tənəzzülü, müəllimlərin qarşılaşdıqları maddi və mənəvi çətinliklər, onların məktəbi tərk edib, müxtəlif peşələrdə çalışmalarının səbəblərini düzgün açıb göstərməsinə baxmayaraq, onun mülahizələri maarifçi dünyagörüşdən irəli gələn çalarlardan azad deyildir. O, müəllimlərin "öz peşələrinə çalardan azad deyildir. O, müəllimlərin "öz peşələrinə soyumalarını, kənddən şəhərə köçməyə can atmalarını, məktəbi atıb başqa qulluğa keçmələrini xalqa, rəiyyət tayfasına məhəbbətin azlığı ilə izah edirdi". Bu mülahizə isə ədibin təsvir etdiyi həyat, misal gətirdiyi faktlar arasında təbii ki, ziddiyyət təşkil edirdi.

Şübhəsiz, bu Firidun bəy Köçərlinin baxışları ilə real həyat arasında əlaqənin zəifliyindən doğan hal idi.

Firidun bəy Köçərli məktəb, müəllimlə yanaşı xalqın maariflənməsi, müasirləşməsi və ümumiyyətlə, mənəvi dirçəlişində əhəmiyyətli saydığı məsələlərdən biri də dərslük və uşaq ədəbiyyatı idi.

Ədib belə hesab edirdi ki, əsrə məxsus siyasi-ictimai fikirlər, ümumbəşəri ideyalar, aktual faydalı elmi biliklər birinci dərslük və uşaq kitabları vasitəsilə yayılır və təbliğ olunur. Bu mənada xalqın gələcək xadimlərinin yetişdirilməsi, onların istedadının xalqın xidmətinə istiqamətləndirilməsi dərslük və uşaq ədəbiyyatının verdiyi qidadan, oxucularına təlqin etdiyi ideyalardan çox asılıdır. Məsələyə belə bir real mövqedən yanaşan maarif xadimi Azərbaycan xalqının uzun illər müasir həyat məsələlərindən kənar qalmasının, əsrə məxsus zəruri biliklərə, fənlərə, sənətlərə yiyələnmə bilməməsinin, istedadlı adamların aşkara çıxmamasının səbəbini mükəmməl, xüsusi pedaqoji və elmi- metodiki prinsipləri əsasında tərtib olunmuş dərslüklərin, oxu kitablarının yoxluğu ilə izah edirdi. Yazıçı Azərbaycan məktəblərinin tarixinə nəzər salır, millət balalarının mütləsinə verilə biləsi bircədəne dərslük tapmır və hərc-mərc bir vəziyyətlə qarşılaşırdı.

O, yazırdı: "Ətfali-müslimin gözəl ömrlərini qaranlıq və nizamsız məktəblər küncündə, quru həsirlər üstündə keçirib, neçə sənələr ərzində çox az və heç şeyə yaramayan biliklər kəsb etməyə qadir olurdular. Təlim və tədris üçün ana dilimizdə kitablarımız olmadığına görə müəllim əfəndlər fars və ərəbdən hansı kitabı xoşlasa idilər, şagirdlərinə ondan dərs verərdilər". (54,193)

Müəllimlərin zövqü əsasında tərtib olunan və əsrlər boyu azərbaycanlı uşaqlara dərslük və sinifdən kənar mütlə nümünəsi kimi oxudulan kitablar hansılardır və onların məzmunu və mündərəcəsi nədən ibarətdir? O, bu suallara cavab vermək üçün XIX əsrin 70-ci illərində M.F.Axundzadənin Həsən bəy Zərdəbiyə göndərdiyi "Bizim əzizimiz və

gözümüzün işığı" müraciəti ilə başlanan müzakirədə iştirak edən Seyid Əzim Şirvaninin məktubunda irəli sürülən fikirlərə istinad edirdi. (25,464)

Məktəbin və orada oxunan kitabların məzmununun məhdudluğu və köhnəliyi ilə əlaqədar M.F.Axundzadə və S. Ə. Şirvaninin mülahizələrinə istinad edən Firidun bəy Köçərli məktəbləri birinci növbədə tədris edilən fənlərin kəmiyyətə azlığında ittiham edirdi. O, belə hesab edirdi ki, məktəbdə tədris edilən fənlər əhalinin müasir mənəvi tələb və ehtiyaclarına cavab vermir.

"Əvvəla, bizdə yox o məktəblər
Ki, verə kəsbi-elmi xalqa səmər.
Nə o gunə kitablər əlan
Ki, ola öz lisanımızda bəyan.
Bizə hasil nə şey olur yoxdan
Ki, itibdir kitabımız çoxdan.
Hanı bizdə "Xülasə"nin səməri?
Hanı "Cəbrül - müqabil"ın xəbəri?
Səhl dillərdə elmi-heyət yox,
Cəmə təfriqü zərbü qismət yox.
Nə təqiyə, budur sözün safi,
Küfrdür bizdə elmi - coğrafi". (54,194)

Firidun bəy Köçərlinin dərslik və oxu kitablarına verdiyi digər ittiham onların köhnəliyi, məzmununun bəsitliyi, verdiyi mənəvi qıdanın azlığı ilə əlaqədardır. Yazıçı belə hesab edirdi ki, uşaq mütaliəsinə verilən kitablarda öz oxucularına, məişətə fayda gətirən və irəliləyişə yardım edən məlumat yoxdur.

"Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali - müztər onda əsir.
Dərsimizdi kitabı-"Gürbəvü muş",
"Nəqli-həmdünə", "Qisseyi -xərguş".
Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
Cümlə "Tarixi - Nadir"i əzbər.
Bixəbər elmi - paki - hikmətdən,
Bisəmər cadəyi-şəriətdən..." (54,194)

Firidun bəy Köçərli S. Ə. Şirvaninin illərlə davam edən pədaqoji fəaliyyətində apardığı müşahidələri, ümumiləşdirədiyi nəticələri rəhbər tutaraq belə bir fikrə gəlirdi ki, Azərbaycan xalqının geriliyinə səbəb olan amillərdən biri onun müasir dərsliyinin və oxu kitabının yoxluğu olmuşdur. Başqa sözlə, adı çəkilən kitablar misalında dərsliklər onun inkişafı yolunda buxova çevrilmişdir. Tarixin hansı mərhələsində isə yaranmış bu kitabların illərlə təkrar-təkrar oxunması nəinki məktəbliləri köhnə fikirlərin təsiri altında və dairəsində saxlamışdır, eyni zamanda təzə fikirlərin əhali arasına yol tapmasına mane olmuşdur. Bunun nəticəsində xalq inkişaf etməmişdir.

Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Keyfiyyəti-hal bu qərar üzrə olduqda, təlim və tədris işləri belə çətin və narəftə yollar ilə getdikdə, əlbəttə, millətin ruhani tərəqqisi, elm və biliyi, mərifət və kamalı artıq dərəcədə ola bilməzdi". (54,194)

Firidun bəy Köçərli məktəblərin əsrlərlə fəaliyyət göstərəcəyinə baxmayaraq kifayət qədər kədr yetirə bilməmələrinin səbəbini bununla əlaqələndirib izah edirdi. Doğrudur

publisist-alim bu "məktəblərdə zəif halda olmuş olsa da mərifət işığı"nın "görsən"diyini, "Qasımbəy Zakir, Abdullabəy Asi, Hacı Seid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Kazım ağa Salik, İsmayılbəy Nakam, Mirzə Mehdi Naci və qeyriləri kimi xoş təb şairlər və dəqiq ədiblər hasilə" (54, 194) gətirdiyini israr edirdi. Lakin o, bunu daha artıq xalqa məxsus təbii istedad və qabiliyyətin dərəcəsi ilə izah edirdi.

O, yazırdı: "Bu hal bir tərəfdən də, söz yoxdur ki, millətimizin qabili-mərifət və sahibi-istedadi-cibilli olmağına şəhadət verir". (54,194)

Firidun bəy Köçərli dərslük və uşaq mütaliəsi kitabını millətin "işığa doğru" açılmış pəncərəsi hesab edirdi. Onun fikrincə yalnız ana dilində yaradılmış yaxşı dərslük sayəsində millət tərəqqi yolunu tapa, inkişaf edə bilər, "zehnin yoxsulluğunu", "mənəvi düşkünlüyünü" dəf etməklə maddi yoxsulluğun girdabından qurtarar. Bu baxımdan fikirlərini isbata yetirmək üçün o, böyük rus pedaqoqu Uşiniskinin fəaliyyətini və görkəmli gürcü pedaqoqu Yakov Semyonoviç Qoqebaşvilinin dərslüklərini misal gətirirdi.

Gürcüstanın uzaq, qaranlıq və ucqar "yerlərinə bilik toxumu" yayan Y.S.Qoqebaşvili gürcü xalqının ana dilində, onların müasir mənəvi tələblərinə cavab verən "Dedaena" ("Ana dili") adlı iki dərslük yaratmışdır. "On və yüz min nüsxələrlə" gürcülər arasında yayılan və kütləvi surətdə oxunan bu dərslüklərin uğurunu Firidun bəy Köçərli onların milli zəminində, milli ruhda və milli dildə yazılması ilə izah edirdi. "Mərhum Qoqebaşvili xalq məktəblərində ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət vermiş və onu müdafiə etmək üçün bir sıra ciddi və əməli səciyyə daşıyan məqalə və kitabçalar yazmışdır. O, uşaqların danışdığı və sadə xalqın

yaxşı anladığı öz ana dilinin bütün incəliklərini və ruhunu çox gözəl bilirdi. Onun "Dedaena" ("Ana dili") və "Bunəbis qari" ("Təbiətin qapısı") kitabları bu sadə, lakin canlı və gözəl dildə yazılmışdır. Bu cəhətdən Yakov Semyonoviç rus xalqı və rus məktəbləri üçün əvəzedilməz "Rodnoye slovo" ("ana dili") yazmış ölməz və dahi Uşiniskinin pərəstişkari və təqlidçisidir". (54,286-287)

Firidun bəy Köçərli dərslüyün müvəffəqiyyətini təmin edən cəhətlər sırasında müəllifin xəlqi mövqeyi ilə yanaşı onun pedaqoji ustalığını, uşaq aləmini bilməsini də əsas şərt hesab edirdi. Onun fikrincə dərslük müəllifi uşaq dünyasına, uşaq təbiətinə, danışiq tərzinə, nitq xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmalı və onlara müvafiq yazmağı bacarmalıdır. Ədibin rəyincə Y.S.Qoqebaşvili dərslüklərini yaradarkən bu prinsipləri rəhbər tutmuş, ona görə də böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Lakin XX əsrin əvvəlində Azərbaycan pedaqoqları dərslüklərində bu prinsiplərə kifayət qədər riayət etmədiklərinə görə dərslükləri lazımi təsir yaratmamışdır: "Qoqebaşvilinin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz kitablarının yerli əhali arasında belə görünməz halda on və yüz min nüsxələrlə yayılması da bununla izah olunur. Bu dərslüklər uşaq təbiətinin və dilinin sadəliyini çox az nəzərə alan Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün kitab tərtib edənlərə təqlid etməyə diqqətəlayiq nümunə ola bilər". (54,287)

Firidun bəy Köçərli A. O. Çernyayevskinin "Vətən dili" (1 hissə) dərslüyünü ona görə müasir mündəricəli ədəbi-pedagoji ədəbiyyatın dəyərli nümunəsi hesab edirdi ki, o, "Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ" gətirmiş, təzə bir zamanın başlanğıcını qoymuşdur. Başqa sözlə, "Vətən dili" "o zamana qədər fars dilində mövcud

olan çərəkə əsasında, yeni hərifləri höcələmək üsuli ilə dərs keçən məktəblərə sövti-üsuli bərqərar etdi".

Firidun bəy Köçərliyə görə "Vətən dili" dərsliyinin hər iki hissəsi o zaman ki, məktəblərin dərsliyə olan ehtiyacını təmin etməklə yanaşı, yeni maarif hərəkatının yüksəlişinə təkan vermişdir. Pedaqoq-alim A.O.Çernyayevskinin uğurlu kamil pedaqoq olması, tədris uğurlarını və uşaq dünyasını yaxşı, materialları ustalıqla seçməsi və onları xalq danışığı dili üslubunda ifadə edə bilməsi ilə izah edirdi: "Mərhum Çernyayevski hərçənd ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bilicisi deyildi, lakin o, gözəl pedaqoq idi, sadə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini də yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsəllərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi. Ana dilində savad öyrətmək üçün öz dərsliyini tərtib edərkən o, bir pedaqoq kimi, yararlı material seçməyi və bu materialı canlı uşaq dilində düzəldib təqdim etməyi bacarmışdır". (54,242)

"Bizim əqidəmizə görə, Uşiniskinin birinci il "Rodnoye slovo" ("Ana dili") dərsliyi rus məktəbləri üçün hansı əhəmiyyətə malikdirsə, Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliyi də azərbaycanlılar üçün elə bir əhəmiyyətə malikdir". (54,242)

Firidun bəy Köçərli ustad bir pedaqoq tərəfindən yazılmış nümunəvi bir dərslik kimi hər cəhətdən bunu əhəmiyyətli hesab edir, onun azərbaycanlı uşaqların müxtəlif nəsiləri tərəfindən oxunmasını zəruri sayırdı. Zaman keçdikcə onun yeniləşməsinə, həyat və məişətdə əmələ gələn yeniliklərin orada əks olunmasını yüksək qiymətləndirən pedaqoq onu iki dəfə nəşr etdirmiş, mündəricəsini yeni nümunələrlə zənginləşdirmişdi. Məsələn, "Vətən dili"nin (I hissəsi) yeddinci nəşrini hazırlayan ədib, ora "Çoban və

güzgü", "İki dost", "Bülbül və qarışqa", "İlan və zəli" və Abdulla Şaiqin "Laylay" və s. əsərlərini daxil etmişdi.

"Vətən dili" (I hissə) dərsliyinin nəşrinə məsul bir adam kimi Firidun bəy Köçərli onu hücumlardan qorumağa və məziyyətlərini təbliğ etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan "Həmzət bəy Qəbulov-Şirvanskinin 1910-cu ildə Tiflisdə çıxan "Zaqafqazye" qəzetinin 58-ci nömrəsində dərc olunmuş ressenziyası ilə əlaqədar dərc etdirdiyi "Vətən dili" dərsliyi haqqında cənab Şirvanskinin rəyi münasibətilə" məqaləsi diqqətəlayiqdir.

Bir pedaqoq kimi dərsliyin metodikasına yaxşı bələd olan Firidun bəy Köçərli H. Q. Şirvanskinin tənqidi qeydləri ilə razılaşmır. O, H. Q. Şirvanski dərsliyin "məzmunu ilə lazımı qədər tanış" olmamaqda, "ədalətli qiymət" verməməkdə ittiham edirdi.

Firidun bəy Köçərliyə görə "Vətən dili" dərsliyinin ən yaxşı xüsusiyyəti onun genetik üsulla yazılması, "əyani-sövti üsulla yazını və oxunu birlikdə öyrətmək üçün əlifba, habelə Azərbaycan əlifbasından sonra "sözün həqiqi mənasında" oxu kitabı olması, "uşaq anlayışına uyğun olan kiçik məqalələrdən, təmsillərdən, orijinal və tərcümə edilmiş şerlərdən ibarət "olmasında" idi .

Ədibə görə bütün bunların tədris baxımından əhəmiyyəti uşaqları onlara bələd olan həyat və məişətlə tanış etməsində idi. Ona görə də o Şirvanskinin şəkil və bədii nümunələrdən "heç biri müsəlman həyatından götürülməmişdir" fikrinə etiraz edərək yazırdı: "Biz isə təsdiq edirik ki, həmin şəkillərin əksəriyyəti məhz müsəlman həyatından götürülmüşdür. Doğurdanmı cənab Şirvanski belə hesab edir ki, azərbaycanlıların saati, çeşməyi, lampası, çayniki, tərəzisi

və orağı öz formasına və zahiri görünüşünə görə rusların, yaxud gürcülərin işlətdiyi həmin şeylərdən nə ilə isə kəskin şəkildə fərqlənməlidir?" (54,238-239)

Firidun bəy Köçərli publisistikasında milli uşaq ədəbiyyatı məsələsinə də toxunmuşdur. Doğrudur, ədib XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı məsələləri ətrafında gedən müzakirələrdə iştirak etmişdir. Onun uşaq ədəbiyyatı problemlərinə dair mülahizələri də öz əksini H. Q. Şirvanskiyə yazdığı cavabda tapmışdır. Firidun bəy Köçərli uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətlərinə dair görüşlərini kifayət qədər konkret surətdə açıqlamasa da haqqında söz gedən məqaləsindən məlum olur ki, onun tarixi və müasir vəziyyəti ədibi qane etməmişdir.

Firidun bəy Köçərli məqaləsini 1910-cu ildə yazmışdır. Məlumdur ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda uşaqlara məxsus kifayət qədər əsər yazılmışdı. Bu illərdə iki uşaq jurnalı ("Dəbistan" və "Rəhbər"), bir neçə dərslik ("Uşaq bağçası", "Bəsirətül-ətfal", "Birinci il", "İkinci il", "Yeni məktəb", "Nəsihətül-ətfal", "Uşaq çeşməyi", "Ana dili" və s.), müstəqil oxu kitabı ("Tülkü və Çaqçaqbəy", "Hədiyyeyi-ətfal", "Qafqaz islahatı" və s.) nəşr olunmuşdur. İstər jurnalların, istər də dərsliklərin yaranmasında əsrin görkəmli ədəbi qüvvələri iştirak etmişdi. Lakin Firidun bəy Köçərli bütün bunları nəzərə almadan bir mənalı şəkildə yazırdı: "Görünür, cənab Şirvanski bilmir ki, Qasımbəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı ola bilsin... Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indidə yoxdur". (54,241)

Firidun bəy Köçərli irəli sürdüyü mülahizəni əsaslandırmaq üçün gətirdiyi arqumentlər müxtəlif idi. Qasımbəy Zakir və Seyid Əzim Şirvani əsərlərinin uşaq mütaliəsi üçün əlverişsizliyini bununla əsaslandırır ki, onların əsərləri bütün yaş qrupları üçün deyil, ancaq "üçüncü və dördüncü təhsil illərində oxumaq üçün yararlıdır". Bundan əlavə onların "əsərlərində ərəb, fars" sözlərinin çoxluğunu misal gətirən ədib belə hesab edirdi ki, onlar qəliz ibarədən təmizlənməyincə uşaq mütaliəsinə vermək olmaz. Bunları dəyişdirmək isə "həmin şərlərin ahəngini pozmuş" olardı. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq, o, belə bir qənaətə gəlirdi ki, "uşaqlar üçün düzələn dərslikdə bu incilərin yeri yoxdur".

Müasir şairlərə gəldikdə Firidun bəy Köçərli onların fəaliyyətini qənaətbəxş hesab etmirdi. O, yazırdı: "Müasir şairlər bu cəhətdən yeni yetişən nəsle kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmazsa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərinə kor-korane təqlid edərək dilimizi rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəmər uşağa çətin həzm olan bərk bir qida verməyə bərabərdir". (54, 241)

Firidun bəy Köçərlinin mülahizələrində bəzi obyektiv məqamlar olsa da, onun uşaq ədəbiyyatımızın tarixi və müasir vəziyyəti haqqında inkarçı mövqeyi ilə razılaşmaq imkan xaricindədir.

Firidun bəy Köçərli mülahizələrini ətraflı təhlil edən professor Xeyrulla Məmmədov haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlirdi ki, "H. Qəbulov Şirvanskiyənin mülahizələrinin əsassızlığını sübuta yetirmək ehtirası Firidun bəy Köçərlinin də subyektiv fikirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur". (81,12)

III FƏSİL

**Azərbaycan publisistikasının
inkışaf mərhələləri və
Firidun bəy Köçərli publisistikası**

Publisistik əsərin müəllifləri öz etiqadlarını müdafiə etmək üçün rəqiblərinə qarşı kəskin çıxışlarla hücum keçir və cəmiyyət qarşısında duran vəzifələri həll etmək naminə həmfikirlərini birləşdirməyə səy göstərirlər. Publisistik əsər oxucunun ağına müraciət edərək, onları məntiqi surətdə bu və ya digər fikrin dolğunluğuna inandırmağa çalışır. Mü-tərəqqi publisistika, hər şeydən əvvəl, elmi mövqeydən çıxış edir. Publisistika hər bir fakta və ya hadisəyə ictimaiyyətin inkışafına kömək etmək, yaxud əksinə, onun inkışafını ləngitməyə səbəb olması nəzər-nöqtəsindən yanaşır.

Publisistika ədəbi janr olmaqla bərabər, həm də mətbuatın bir janrıdır. Ümumiyyətlə, publisistika janr etibarı ilə müxtəlifdir. Bura əməyin böyük vüsəti, günün vacib ictimai-siyasi məsələləri ilə ahəngdarlıq yaradan müxtəlif mətbu məqalələr, xüsusilə, baş məqalələr, oçerklər, pamfletlər, felyetonlar, vərəqlər, çağırışlar, intibahnamələr, memuarlar, ictimai-siyasi məktublar, ədəbi, bədii, açıq məktublar, gündəliklər, müraciətlər, şüarlar, elanlar, anoslar və başqa qeydlər daxildir.

Publisistikanın ən yaxşı nümunələri bizə daha böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələləri geniş təhlil etməklə, dərin nəzəri ümumiləşdirmələr və maraqlı nəticələr çıxarmağa kömək edir.

Publisistika ədəbi-elmi janr olmaqla yanaşı, həm də daima ədəbiyyatın yoldaşı, köməkçisi olmuşdur. Hətta bəzi zamanlarda, ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqədar olaraq yazıçıların bədii yaradıcılığında publisistikaya meyl olmuş, publisistik ruh xeyli qüvvətlənmiş, kiçik şərlərdən başlamış iri həcmli nəsr əsərlərinə qədər publisist nəfəslə isinmiş, yeni-yeni bədii əsərlər meydana çıxmışdır.

Publisistika-insan və onun həyatı haqqında söhbətdir. Bu insan və onun həyatı, bədii ədəbiyyatdakı insan və onun həyatından daha konkretir. Çox vaxt müəllifin və ya oxucunun şəxsi tanışdır. Həyatda baş verən proseslər öz həllini tapıb, tapmamasından asılı olmayaraq publisistik nitq üçün mövzu ola bilər.

Amma mövzunun seçilməsi ilə bərabər, onun işlənməsi publisistikanı xüsusilə fərqləndirir. Beləki, publisistika konkret faktlara əsaslanır. Lakin bu faktlar sadəcə olaraq sadalanmır, onlar müəllifin təxəyyülünün məhsulu, kommentariyalar ilə müşayət olunur. Nəticədə bunlar, publisistik formada yazılmış real, xarakterik faktlar bədii şəkildə qruplaşdırılır, siyasi cəhətdən mənalandırılır.

Publisistika cəmiyyətdə baş verən proseslərin ən mühümlərini özünə mövzu seçir. Böyük ustalıqla, sənətkarlıqla yazılmış publisistik əsər hər bir zaman üçün öz mahiyyətini, dəyərini qoruyub saxlayır. Bu işə birinci növbədə publisistikanın milyonları düşündürən, dövrün tələblərindən doğan mühüm məsələlərə toxunması və böyük ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik olması ilə izah edilməlidir. Burada fikirlər obrazlı şəkildə, müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə yolu ilə ifadə olunur. Hadisələr ardıcılıqla müəyyən xətt ətrafında inkışaf edir. Oxucunu düşündürür, həyəcanlandırır,

qarşıda duran konkret vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün yol göstərir, səfərbərliyə alır. Publisistikada alovlu bir tribunluq var. Onun hər sözü ürəklərdə əks-səda tapır, bədii sözün təsiredici, ruhlandırıcı rolunu əyani surətdə göstərir. Publisistika üçün bədiiiliklə yanaşı, elmlilik də səciyəvidir. Biz bunları klassik publisistlərimiz H.Zərdabi, F. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ü.Hacıbəyli, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Hadi, Ə.Topçubaşov, Ünsizadə qardaşları, S.Hüseyn və başqalarının əsərlərində görürük.

Publisistika qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri etibari ilə ədəbi-tənqidlə sıx surətdə əlaqədardır. Müasir ədəbi tənqidi publisistikasız, publisistikanı isə ədəbi-tənqidsiz qəbul etmək mümkün deyil. Belə tənqidin ən gözəl nümunələrini XIX əsrin rus demokratları yaratmışlar. Belinskinin "Qoqola məktub"u bunun klassik nümunəsidir. Məlum olduğu kimi Belinski Qoqolun əsərini yalnız bir tənqidçi kimi təhlil və tənqid etmir, eyni zamanda ictimaiyyət haqqında, onun törətdiyi böyük faciələr barədə yana-yana danışır, insan ləyaqətini müdafiyyə qalxır, Rusiyanın çirkab dənizindən qurtarması üçün yollar axtarırdı. Azərbaycan publisistikasında bu formada tənqidi yanaşma Firidun bəy Köçərliyə məxsusdur. Ədibin "Azərbaycan komediyaları" (1895) əsəri buna yaxşı nümunə ola bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında publisistika janrı çox maraqlı bir inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan publisistikasının inkişaf tarixi xalqımızın öz milli müstəqilliyi, azadlıq və səadət uğrunda, xarici qəsbkarlara, fanatizmə, despotizmə qarşı mübarizəsi, milli intibahı, mədəni yüksəlişi ilə sıx tələrlə bağlıdır. Beş-yeddinci əsrlərdə qələmə alınmış və "Ki-

tabi-Dədə Qorqud" dastanı ilk-erkən, Xətib Təbrizi, Əssar Təbrizi, Vahid Təbrizinin bədii əsərlərə yazdıqları şərhlər və Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si erkən, Ə. Xaqani, İ. Nəsimi, M. Füzulinin qəzəl və əsərlərini orta-erkən dövr publisistikasına aid etmiş olsaq, təməli M.F. Axundzadə tərəfindən qoyulan ədəbi-tənqidi publisistika yeni dövr sayıla bilər. Axundzadəşünaslıq H.Zərdabi və C.Ünsizadənin səy və bacarığı sayəsində start götürmüş, F.Köçərlinin əməyi, zəhməti, sevgisi nəticəsində öz düzgün yolunu tapa bilmişdir. Məsuliyyət hissi ilə deyə bilərik ki, Azərbaycan publisistikası ictimai siyasi düşüncəmizin inkişafı tarixində böyük və əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İnqilabi məzmunlu rus publisistikası Belinskini adı ilə bağlı olduğu kimi, yeni formalı, mübariz məzmunlu realist Azərbaycan publisistikası Mirzə Fətəli Axundzadə ilə özünün inkişaf mərhələsini başlayır. Bu da, hər şeydən əvvəl dramaturqun yaşadığı dövrlə, tarixi şəraitlə sıx bağlıdır. Həmin tarixi şəraiti təhlil edərək akademik Mirzə İbrahimov yazırdı: "XIX əsri Azərbaycanda maarif və mədəniyyət, elm və tərəqqi yolunda mübarizə əsri adlandırmaq olar. Bu əsrdə Azərbaycan ilə Rusiya arasında yaxın əlaqə yaradılmasının, Azərbaycanda elm və maarifin yayılmasında və Azərbaycan xalqında milli şüurun oyanmasında çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu dövrdə gedib Rusiya şəhərlərini gəzmiş, rus mədəniyyəti, rus elmi ilə tanış olmuş Azərbaycan oğulları, öz vətənlərinin tərəqqidən nə qədər daldə qaldığına heyrət edirlər. Doğma vətənin cəhalət və qəflətinə təccüb edirlər. Xalqın bu halına ürəkdən yanır, böyük bir təlaş və həyacanla onun gələcəyini düşünürlər". (146,18)

Azərbaycan publisistikasının ilk dolğun və məzmunlu

nümunələrini böyük mütəfəkkir M. F. Axundzadənin Şərq istibdadı və islam xurafatı əleyhinə yazdığı "Kəmalüddövlə məktubları"nda, onun ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrində görürük. M.F.Axundzadə istər bədii yaradıcılığında və istərsə tənqidi publisistik əsərlərində, özünün zəhmətkeş kütləsinə olan dərin məhəbbətini ifadə edir. M.F. Axundzadə öz ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələri ilə insan həyatının yaxşılaşmasına, xoşbəxt həyat qurmaq işinə kömək etməyə çalışmışdır. O, qarşısına belə bir şərəfli və aydın məqsəd qoymuşdur: "Necə olursa olsun xalqı qəvlət yuxusundan ayılmaq, cəhalet pəncəsindən çəkib ayıraraq, həyatın təmiz və işıqlı havasına çıxarmaq, onun ədəbi tərəqqisinə və xoşbəxtliyinə nail olmaq". (8,16)

Böyük mütəfəkkir bu vacib işə əlifbanın dəyişməsindən başlamışdır. Ancaq əlifbanın dəyişdirilməsinin qarşısında çox böyük maneələr vardı: din və şəriət! M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nı yazmasının səbəbini yeni əlifbanın və mədəniyyətin yolunda əngəl təşkil edən elmsiz islam "alimlər"inin neqativ cəhətlərini açıb göstərmək və fanatizmi aradan qaldırmaq, Asiya xalqlarını qəflət və nadanlıq yuxusundan oyandırmaq zərurəti ilə izah edirdi.

Yeni əlifbanın mütərəqqi mahiyyətindən qorxan İstanbul hakimləri bunu şəriətə, dinə zidd bir şey kimi qələmə verdilər. M.F.Axundzadə publisistikasının məşğul olduğu böyük və mühüm məsələlər heç də İslam dininə, şəriətə qarşı çarpışmaq məsələsi deyildir. Filosof-alim öz əqidəsi və qarşısına qoyduğu vəzifə haqqında danışır və düşünürdü. "O, istəyir ki, onun xalqının qəlbində qeyrət, namus, ədalət, bərabərlik, xalqı və vətəni sevmək hissələrinin toxumu əkilsin. O, xalqın içərisində olan nifaq və ədavətin birlik və

səmimiyyətə çevrilməsini, zəlillik, yoxsulluq və dilənçiliyin aradan qaldırılmasını arzu edir, xalqın sərvət və qüdrət sahibi olmasını istəyir. O, bilir ki, dini korlayan əməllər yığılmayınca, onun bu arzuları yerinə yetməyəcəkdir. Çünki dini saxtakarlıq insanların həqiqət görəndə gözlərini pərdələmiş və onların dünya işlərində irəliləməsinə mane olur." (146,18)

M.F.Axundzadə yazırdı: "Kəmalüddövlə məktubları"nın bir çox nüsxələri dünyanın hər tərəfində mənim dostlarımla və həmfikirlərimin əlində mövcuddur. Çox çəkməz ki, dostlarımla bu kitabı bir yanda çap etdirib Asiya və Afrikanın hər yerində yayacaqlar. O zaman görək İstanbul nazirləri öz əməllərini necə ört-basdır edəcək, vəzifələrini necə saxlayacaqlar. O vaxt onların qapandığı fanatizm əldən gedəcək, məcburən bizim əlifbanı qəbul etməyə razı olacaqlar, xalqların səadət və xoşbəxtlik günləri başlanacaqdır". (8,16)

M.F.Axundzadə publisistikasının əlifba uğrunda mübarizəsi böyüyərək cəhalet və nadanlığa, despotizmə, İran və Türkiyə hökumətlərinin ədalətsizliklərinə, mövcud ictimai quruluşa qarşı çevrilir. Filosof-alimin bu coşğun ictimai-siyasi fəaliyyəti onun mübariz publisistikasını təşkil edir. Axundzadə realist-tənqidi publisistikanın təməlini qoymaqla yanaşı ona demokratik ruh vermiş, onu mübariz, vuruşan, cəsarətli kəskin bir silaha çevirmişdir. O, publisistika-yə yeni mövzular gətirmiş, bu uzaq-vuran silah vasitəsilə cəhalet və nadanlıq dünyasına, İran və Türkiyə hökumətinə düzgün və səliqəli atəş açmışdır. M. F. Axundzadə deyirdi: "Qələm əlimdən düşmür, İstanbulla göndərmək üçün elə şeylər yazıram ki, qayaya toxunsa əzib tökər... Nə qədər

ki, sağam, İstanbul nazirlərinə qarşı vuruşacağam". (8,16)

Azərbaycanda publisistikanın inkişaf etdirilməsi 1875-ci ilin 23 iyulunda nəşrə başlamış "Əkinçi" adlı ilk Azərbaycan qəzetinin və onun banisi, redaktoru H. Zərdabinin adı ilə sıx bağlıdır. Bu dahi şəxsiyyətin Azərbaycan publisistikasının tarixində çox görkəmli və səmərəli fəaliyyəti olmuşdur.

"Əkinçi"nin nəşri xalqın maariflənməsində, dini fanatizmin təsirindən azad edilməsində, yeni mədəniyyətin, ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafında, köhnə, vaxtı keçmiş adət və ənənələrə qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan publisistikası "Əkinçi" səhifəsində, xüsusilə Zərdabi yaradıcılığında özünün inkişafına nail olmuş, mübariz janrı kimi vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

İctimai-siyasi, kənd təsərrüfatı, məişət və sair məsələlərlə əlaqədar olaraq "Əkinçi"nin ən çox istifadə etdiyi publisistikanın mövzu və təsir dairəsi genişlənməmiş, formaca zənginləşmişdir. Burada publisistikanın məktub forması ilə bərabər ciddi məqalələrə, felyetonlara rast gəlirik ki, həmin məqalələrdə mühüm ictimai-siyasi məsələlər qaldırılmış, bu məsələlərin daha təsirli olması üçün müxtəlif fəndlərdən istifadə olunmuşdur.

H. Zərdabi öz coşqun fəaliyyətinə xalqın maariflənməsi işindən başlamışdır. O, maarifçilər kimi xalqın səadət və xoşbəxtliyini elmdə görür və buna görə də onların savadlanmasını, "dünya işlərindən xəbərdar olmasına" çalışırdı: "həqiqət, elm təhsil etməyi başlayan tayfa qaranlıq otağın qapısını açıb çölə çıxan kimidir ki, bu zaman günün işığı onun gözlərini nurlandırmaqdan başqa, otağın da içinə da-

xil olub orada olan şeyləri artıq işıqlandırıb bir qeyri surətə salır". (136, 243)

H. Zərdabi düşünürdü ki, xalqı yalnız savadlandırmaq yolu ilə fanatizmin, cəhələtin, yararsız köhnə adət və ənənələrin caynağından çəkib qurtarmaq olar. Eləcə də xalq savadlanma nəticəsində qəzet oxuyar, qonşu ölkələrdə, bütün dünyada baş verən yeniliklərdən xəbər tutar, yaxşını yamandan seçməyi bacarar, elmin, texnikanın inkişafına çalışar, "libasdan tutmuş bəzi yeməli şeylərə cənab xarici dövlətlərdən gətirilməsinə" dözməz, var-dövlət sahibinə çevrilər, beləliklə də, yerində sayıb dayanmaz, öz qayda-qanunlarını dəyişdirər.

H. Zərdabi publisistikası məhz bu böyük məsələlərin yerinə yetirilməsini qarşısına məqsəd qoymuşdur: "Dünya bir şeydir ki, həmişə böhran edir və insan bu tövr dünyanın gərdisinə görə gerek, habelə öz rəftarını da dəyişdirsin. Necə ki, məsəldir deyirlər dünya sənə saz olmasa, sən dünyaya saz olginən. Pis olmaz ki, dünya da həmişə bir qayda ilə rəftar olsun". (136, 60)

Bu dövr Azərbaycan publisistikası özünəməxsus bir kəskinliklə ictimai həyatdakı mənfilikləri açıb göstərmiş, xalqı bu nadanlıq, fanatizm, cəhələt dünyasından qurtarmaq üçün yollar axtaranların əlində mühüm bir vasitəyə çevrilmişdir: "Ey zikir edən əşxaslar, bunu fəhv edin ki, sizin dolanacağınız xalq ilədir və diriliyiniz onun diriliyinə moqfudur və necə ki, insanın qarnında zindəganlıq edən qurdar insan yediyi xörək ilə dolanır və insan vəfat edəndə onlar həm vəfat edir, habelə siz xalqın qanını sorub onu puç edib özünüz həm puç olacaqsınız". (136,112)

Bəllidir ki, 1877-ci ilin sentyabrında "Əkinçi" qəzeti bağ-

landı. H.Zərdabi çar xəfiyələrinin təqibindən yaxa qurtarmaq məqsədilə Bakıdan uzaqlaşaraq öz doğma kəndinə köçdü. Amma burada da o, qəza polis məmurunun nəzarəti altında yaşamağa başladı. "Əkinçi"nin müsəlmanların həyatında bir işıq kimi parlayıb tez də sönməsi o dövrün qabaqcıl ziyalıları çox məyus etdi. Məsələn, Petrovski-Razumovski akademiyasının tələbəsi Məhəmməd Tağı Əlizadə H.Zərdabiyə göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: "heç kəsə olmasa da, "Əkinçi" öz yoxluğunu mənə son dərrəcə kəskin surətdə hiss etdirir". (136,113)

Ancaq ata-baba adətləri beyinlərdə elə kök salmışdı ki, onu tərgitmək çox çətin idi. Buna görə də, N. Vəzirov da Həsən bəy Zərdabi kimi bəzən sözlərinin kimsəyə təsir etmədiyini gördükdə alışıb yanırdı "Bəndə məxsus hərdəm tənha oturub fikir edirəm, xudəvəndə, bizim axırımız necə olacaq, əqlimiz ata-baba əqli, getdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişilmək yoxdur. Ata-babamız xoruz və qoç döyüşdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutdurub, dərviş nəqlinə qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb günlərini ovda keçirdib. Bizdə ki, bu yolu gedirik, tələf olacağıq". (131)

Dramaturq-publisist onlara deyirdi: "ey özlərini millətə dost hesab edib laf vuran qardaşlar ki, lazım olsa millət işindən ötrü boynuma torba salıb başaçıq, ayaqyalın kəndbəkənd gəzərəm deyənlər. Sizin bu sözlər yadıma düşəndə Sədinin kəlamı fikrimə gəlir ki, deyib: "nemət başından aşdığı vaxt sənə dostluq və qardaşlıqdan dem vuranları dost sayma." (131)

Nəcəf bəy Vəzirov "Əkinçi" qəzeti ilə yanaşı, "Həyat", "Mirat", "El həyatı" və s. qəzet və jurnallarda çox kəskin məqalə və felyetonlarla çıxış etmişdir ki, bunlar xalq şüu-

runun köhnə adət-ənənələrdən təmizlənməsində, maarifin yayılmasında, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan publisistikası məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalı, onun yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi fəaliyyətində özünün daha yüksək inkişaf mərhələsinə qalxmışdır. Mirzə Cəlil publisistikası mövzu cəhətcə özündən əvvəlki publisistikadan bir o qədər də fərqlənir. Lakin işin mahiyyəti, görülmə qaydaları, məsələlər yeni tarixi şəraitə tamamilə müasir üslubda, yüksək sənətkarlıqla, yığcam, təsirli, mənalı və olduqca cəsarətli surətdə, sadə və aydın dildə ifadə olunmuşdur: "Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım. O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər. Məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dəvriş nağlına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə, çünki hükamalar buyurublar: "sözün o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər" Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zamaniki, məndən gülməli bir söz eşidib ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub o qədər "xaxa" edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəkləriniz ilə öz gözünüzü silib "lənət şeytana" dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Ey mənim müsəlman qardaşlarım!... Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza ayinəni və diqqət ilə baxınız cəmalınıza" (43,103)

"Molla Nəsrəddin" jurnalı ilk satirik jurnal olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan satirik publisistikasını yaratdı. Cəlil Məmmədquluzadə rublisistikası mövhumatı, dini fanatizmi,

cəhaləti qamçılamaqla məhdudlaşmış qalmır, daha böyük məsələlərlə məşğul olur, mütərəqqi amallarla yaşayır, cəmiyyətin dəyişməsi zərurətini irəli sürür, Şərqi məhəmmədçilik, zülmə, istismara əsaslanan mövcud ictimai quruluşu, millətin halına yanmayıb yalnız öz şəxsi mənafeələrini güdən bacarıqsız, satqın dövlət başçıları, çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətini lənətlə damğalayır, sülhü, demokratiyanı təbliğ edirdi. Demokrat-publisist "Xeyir-dua" məqaləsində çörək pulu qazanmaq üçün vətəninə gəzib doluşan, lakin İrana əliboş qayıdan azərbaycanlı fəhlələrin acınacaqlı taleyinə yanaraq onlara müraciətlə yazırdı: "Ey yazıq İran fəhlələri, bir şeyi də unutmayın: öz vətəninizə qayıdandan sonra siz özünüz kimi cırıncıdır, ac və məzlum əməkçi xalqı toplayın və onlara bu xoş xəbəri yetirin, onlara nağıl edin ki, burada, bütün Rusiya, bütün əməkçi xalq ayağa qalxmış və böyük bir qüvvə halında toplaşaraq, bu günə kimi altında zarıdığı zülmü öz üzərindən atmışdır. Orada öz yerli fəhlələrinizə yetirin ki, onların Rusiyadakı yoldaşları onlara salam göndərirlər. Əgər orada onlar buradakı öz yoldaşlarının yolu ilə getmək istəsələr, əgər onlar İran zalımları, xanları, ağaları, mollaları, dövlətçiləri, şahzadələri və sairələri tərəfindən onların boyuna salınmış boyunduruqdan azad olmaq istəsələr, əgər onlar öz insan hüququnu müdafiə etmək və azad nəfəs almaq istəsələr, o zaman onların Rusiyadakı yoldaşları yadigar olaraq onlara öz bayrağını və bu bayraqda yazılmış şüarlarını verərlər. Qoy məzlum, bədbəxt İran zəhmətkeş xalqı bu şüarı oxusunlar və birləşsinlər". (70, 347)

M.İbrahimov yazırdı: "Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyat aləminə ilk qədəm atdığı dövr belə mürəkkəb bir

dövrüdür. Bu zaman onun yazıları üçün xarakterik cəhət kənd və kəndli məsələsinin xüsusi şəkildə qoyuluşudur. O, ilk addımdan başlayaraq, ədəbiyyata tamamilə yeni notlar, yeni ruh gətirir, feodal kəndini diqqətlə gözəndən keçirir, hər təcəhətin həyatını, şüurunu, adətlərini öyrənir. Lakin bu "öyrənmə"nin laqeyd və birtərəfli xarakter daşdığına iddia etmək yanlışdır. O, kəndi müəyyən ehtirasla öyrənirdi. Yoxsul, əməkçi əhaliyə, əzilən kəndli kütlələrinə, hüquqsuzlara olan böyük məhəbbət bu öyrənmənin əsasında dururdu. Təmiz insani məhəbbət və vətənpərvərliklə döyünən ürəyində əməkçi insanın dözülməz vəziyyətinə qarşı şiddətli bir üsyan da coşurdu". (43, 53)

Cəlil Məmmədquluzadə və onun "Molla Nəsrəddin" jurnalının Azərbaycan publisistikasının inkişafı tarixindəki xidməti nədən ibarətdir? Birincisi qeyd etmək lazımdır ictimai-siyasi proseslərin gərginləşdiyi bir dövrdə qarşıya qoyduğu çətin və mürəkkəb vəzifələrlə əlaqədar olaraq C.Məmmədquluzadə dini fanatizmə, mövhumata qarşı mübarizə ilə yanaşı Azərbaycan publisistikasına yeni ruh gətirmiş, onu xalqların, xüsusilə Şərqi xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsinə kömək edən, istiqamət verən böyük ideya qüvvəsinə çevirmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının yalnız Azərbaycanda və Zaqafqaziyada deyil, bütün Rusiyada, habelə Cənubi Azərbaycan, İran, Türkiyə, Hindistan və bir çox Şərqi ölkələrində şöhrət qazanmasının əsas səbəblərindən biri məhz bununla izah olunmalıdır. İkincisi "Molla Nəsrəddin", o cümlədən Azərbaycan publisistikası geniş xalq kütlələri ilə onların hamısının yaxşı başa düşəcəyi, sadə, aydın bir dildə-doğma Azərbaycan dilində danışdı. Bu, həqiqətən həm mətbuat, həm də publisistika tariximizdə çox

böyük bir hadisə idi. Üçüncüsü, Azərbaycan publisistikası "Molla Nəsrəddin" vasitəsilə özünün mövzu genişliyinə, janr müxtəlifliyinə, rəngarəngliyinə nail olmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" səhifələrində bu formalar həyatı konkret faktlar əks etdirmək cəhətdən daha da təkmilləşmiş, yeni-yeni fəndlər, üslub xüsusiyyətləri, bədii təsvir vasitələri ilə zənginləşmiş, oxunaqlı olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə öz jurnalında publisistikanın ədəbi-tənqidi məqalə, pamflet, müraciət, resenziya, elan, çağırış kimi formalarından istifadə etmək deyil, həm də bunların klassik nümunələrini yaratmışdır. Publisistika bundan sonrakı mərhələlərdə həmin ənənələrdən müntəzəm surətdə istifadə etmiş və edir.

Firidun bəy Köçərlinin fikrincə "Molla Nəsrəddin çox yaxşı təsir bağışlayır və öz çətin vəzifəsini hələlik müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir. Yəni, azərbaycanlıların vaxtı keçmiş, köhnəlmiş görüşlərini, anlayış və adətlərini gülüş yolu ilə aradan qaldırmağa, onların adətlərini islah etməyi və özlərini də oyadıb yeni, nəcib və ciddi fəaliyyətə sövq etməyə çalışır." (127,19)

F.Köçərli özünün "Molla Nəsrəddin" (1906) məqaləsində yazır: "Jurnalı bir qrup ziyalı müsəlmanların əməkdaşlığı ilə savadlı və mədəni azərbaycanlı-Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə nəşr edir. İndiyə qədər çapdan çıxmış nömrələrə əsasən deyə bilərik ki, "Molla Nəsrəddin, nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir." (54, 117)

Üzərinə düşən vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən "Molla Nəsrəddin" jurnalı daima görkəmli publisist F. Köçərlinin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, nəinki jurnala məqalə həsr etmiş, həm də məqalələrində jurnalda yazılanlardan və

foto şəkillərdən bəhrələnmiş, həm də mütəmadə olaraq jurnalın səhifələrində çıxış etmişdir. Ədibin "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc etdirdiyi, xüsusi, əhəmiyyət kəsb edən iki məqaləsinin adını çəkmək yerinə düşərdi. Birinci məqaləsi "Sabir haqqında" (1911) adlanır. Ədib bu məqaləsinin əvvəlində yazır: "Sabir əsrimizin ən müqtədir və xoştəb şairlərindən birsidir. Onun sabiqdə bəzi müstəar adlar ilə imzalanmış abdar, xoşməzmun və mövzun kəlamları "Molla Nəsrəddin" in səhifələrində dərc olunub, oxucuları bir yandan güldürüb, bir yandan ağladır. Onun yazdığı şeirlərin çoxu açıq və sadə ana dilində olub, məişətimizin eynini göstərdiyinə görə əzbər öyrənilirdi. (54,276) Məqalənin sonunda biganəliyimizə işarə edən ədib fikirlərini humanist notlar üzərində tamamlayaraq yazır: "... şairimiz, əhli-qələmimiz ehtiyac və zillətdə xəstə olub yatır. Amma biz onun yoxsulluğundan və ağır halda naxoşluğundan bixəbər və qafil oturmuşuq. Onun varlığı ilə yoxluğu halımıza xələl yetirmir, keyfimizi pozmur; bizi bu qədər geri salan səbəblərdən birisi də bu qəflət və bu qədərnaşunaslıq deyilmi? İndi yenə də ürfə və əhli və əhli-qələmimizə ricu edib, xəstə şairimizə maddi kömək etməyi təmənnə edirik və kömək nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşı və faydalıdır"/(54, 277) İkinci məqalə isə "Ana dili" (1913) adlanır. Ədəbiyyatşünas alimin bu iki vacib məqaləni "Molla Nəsrəddin" in səhifəsində dərc etdirməyi heç də sadə istəkdən irəli gəlmirdi. Çünkü, jurnal həmin dövrdə, o qədər məşhurlaşmışdı ki, heç bir ziyalı diqqətindən kənar qalmırdı. Ədibin qaldırdığı məsələlər həm vacib idi, həm də publisist-alimin vətənpərvərliyindən xəbər verirdi.

Görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadi, Seyid Hüseyn, dahi bestekar Üzeyir Hacıbəyov, istedadlı tənqidçi-publisist

Firidun bəy Köçərli, tanınmış alim-jurnalist Məhəmməd ağa Şahfəxtli və xalqımızın bir sıra oğullarının Azərbaycan publisistikasının inkişafı tarixindəki böyük xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Nəriman Nərimanov-"nər", Üzeyir Hacıbəyov-"Filankəs", F.Ağazadə-"Şərqli", Məmməd Səid Ordubadi-"Hərdəmxəyal", Salman Mümtaz-"Xortdan bəy", Ö.F.Nemanzadə-"Ümidvar", şair Əli Razi-"Dabanıçatdaq xala, "Heyvərə", Əli Məhzun-"Yetim cüce", Bayraməli Abbaszadə-"Hammal", şair Əliqulu Qəmküsar-"Xadimi-millət", "O taylı", Cüvəllağı bəy", "Sarsaqqulu bəy", "Cüvəllağı", Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev-"Xortdan", "Ceyranəli", "Mozalan bəy", şair Əli Nəzmi-"Əlidəyənəkli", "Məşədi Sijimqulu", "Kefsiz", "Sijimqulu", Mirzə Cəlil-"Lağlağı", "Dəli", "Dəmdəməki", "Cırcırma", satirik-şair Mirzə Ələkbər Sabir-"Hophop", "Ağlar Güləyən", Əbunəsr Şeybani-"Cingöz bəy" imzaları ilə və onlarca qabaqcıl ziyalılar öz publisist məqalə və kitabları ilə xalqın gözünü açmağa və onları mədəni gerilikdən xilas etməyə çalışırdılar. Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə onlarca yazıçını nümunə göstərmək olar ki, onların əsas və publisist yaradıcılığı paralel şəkildə inkişaf etdirmişdir. F.Köçərli müəllimlik və ədəbiyyatşünaslıqla bərabər, ardıcıl surətdə publisist yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin birinci iyirmi illiyinin görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tənqidçisi, pedaqoqu və publisisti Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq fəaliyyəti olduqca zəngin, hərtərəfli və rəngarəngdir. O, ədəbiyyat və təlim-tərbiyə kimi geniş və çoxcəhətli məsələlərlə yanaşı, ictimai-siyasi mövzulara dair yazan qüvvətli bir yazıçı və publisist olmuşdur. Onun müxtəlif illərdə yazdığı publisistik məqalələri dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsinin bütün çalarlarını özündə əks etdirir.

F.Köçərli publisistik məqalələrində ictimai bərabərsizliyi, milli zülmü, çar məmurlarını, yerli xan, bəy və hakimləri, ruhani azgınlığını və qadın hüquqsuzluğunu kəskin tənqid etmişdir. O, eyni zamanda maarif və mədəniyyət, dil və əlifba, tarix və pedaqogika məsələlərinə dair qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. F. Köçərli alovlu mədəniyyət xadimi kimi həmişə öz vətəni və xalqının taleyi üçün düşünmüşdür. Bu böyük məhəbbəti onun bütün əsərlərində görmək və duymaq mümkündür. Onun bütün zəruri məsələlərə dair yazması, aktual məsələlərə öz münasibətini bildirməsi, Bakı və Tiflisdə çıxan müxtəlif qəzet və jurnallarda müntəzəm olaraq məqalələrlə çıxış etməsi müəyyən məqsəd daşıyırdı-öz xalqının tərəqqisinə, maariflənməsinə, elmə yiyələnməsinə, mədəni inkişafına kömək etmək. Ədəbiyyatşünasın məqalələrində məktəb, maarif, əlifba, mədəniyyət, ana dili, müəllim, dərslük, mətbuat, elm məsələləri kimi zamanın aktual sahələri əhatə olunmuşdur. Ədibin publisistikası XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni-maarif vəziyyətini tədqiq edib öyrənmək üçün gözəl mənbə və məxəz ola bilər.

Firidun bəy Köçərlinin publisistik əsərlərinin ideya xəttini-vətən və xalqını sevmək, xalqlar arasında qardaşlıq və dostluq yaratmaq, azadlıq uğrunda mübarizə, vətənpərvərlik, Azərbaycan xalqının mədəni-maarif cəhətdən inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizə kimi məsələlər təşkil edir.

O, bütün varlığı ilə xalqına, vətəninə bağlı olan, onun həyatında baş verən prosesləri daima izləyən və diqqət mərkəzində saxlayan, böyük fikir və arzuları üçün vuruşan, mübarizə aparan, həmişə nəhəng ehtiraslı, mürəkkəb səciyyə-

geridə qalmışlar, onlar o dərəcədə cəhalətə, təəssübə qapılıblar ki, hətta "Tərcüman" qəzetini oxumağı, mühərriri sünni olduğu üçün qadağan edirlər. Ədibin bu məktubundan qəzəblənən ruhanilərin "Tərcüman"a göndərdikləri məktubda deyilirdi: "İrəvan gimnaziyasının şəriət müəllimi Firidun bəy Köçərli öz məktubunda yerli bəy və ruhanilərin ünvanına əsassız hücumlar edir, onları məhdud və fanatik adamlar kimi təqdim edir". (127,11)

1906-cı ildə axund Əbu Turab "dünyəvi elmlərin" öyrənilməsinin əleyhinə çıxaraq öz "din qardaşlarını" dini elmləri öyrənməyə çağırdığı zaman Köçərli molla-nəsreddinçilər kimi axundun bu mürtəcə görüşlərini tənqid etmişdir. O, göstərirdi ki, axund dünyəvi elmləri "şeytanın əməlləri" hesab edən fanatiklər kimi hərəkət edir. Köçərlinin məqalələrində maskalanmış ruhanilərin, mövhumatın, dini fanatizmin, mühafizəkar dini mərasimlərin əleyhinə yazılmış tənqidi qeydlər çoxdur ki, bunlar da o zaman fanatizmin azalmasına, riyakar ruhanilərin nüfuzdan düşməsinə təsir göstərmişdir.

F.Köçərli dini fanatizmi, riyakar ruhaniləri tənqid etməklə heç də islam dininin əleyhinə çıxmamışdır. Əksinə, islam dininin ömrünü uzatmaq, onun saf və mütərəqqi inkişaf, tərəqqi dini olduğunu vurğulamış, onu həyatla səsləşən din kimi ön plana çəkmişdir. Buda, ondan irəli gəlir ki, F.Köçərli şəriət müəllimidir. O, İslam dinini onun müqəddəs kitabı "Qurani-Kərimi" yaxşı bilir və riyakar ruhanilərin pis əməllərini onların işlərində görürdü.

Firidun bəy Köçərlinin publisistikasının mövzu dairəsi genişdir. Onun Azərbaycanda maarif və mətbuat tarixinə, pedaqogika, təlim-tərbiyə məsələlərinə, o, zamankı Azərbaycan üçün çox mühüm siyasi, mədəni əhəmiyyəti olan qadın

azadlığı məsələsinə həsr olunmuş məqalələri öz vaxtındaictimai fikrə qüvvətli təsir göstərmişdir.

Ədibin 1898-ci ildən başlayaraq, "Kavkaz" qəzetinin səhifələrində, sonra isə "Tərəqqi", "Kaspi", "İqbal", "Molla Nəsreddin" və s. qəzetlərdə məktəb, maarif və Azərbaycan dilinin tədrisinə mane olan səbəblər, ərəb əlifbasının çətinliyi, dilimizin saflığı, təmizliyi, onun zərərli təsirlərindən qorunması və başqa mühüm məsələlərə dair çox məzmunlu məqalələr çap etdirmişdir. F.Köçərli "Molla Nəsreddin" jurnalının 1913-cü il 16 sentyabr və 12 oktyabr nömrələrində çap etdirdiyi "Ana dili" sərlövhəli geniş və dərin məzmunlu məqaləsini də, dilimizin təmiz və saflığına həsr etmiş və onu korlayanlara qarşı çıxmışdır. Ədib həmin məqaləsində yazırdı: "Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzilindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dilidə ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi ana dilini də sevir. Bu Allah-Taalanın gözəl nemətlərindən biridir". (54, 292)

F.Köçərli türk xalqları ailəsinə mənsub olan azərbaycanlıların şanlı tarixə, zəngin ədəbi ənənəyə malik olduğunu, xüsusi məkanda yaşayıb formalaşdığını nəzərə alıb, onların ana dilinin müstəqilliyini müdafiə edir, onu yad təsirlərdən qorunması yolunda var qüvvəsi ilə çalışırdı.

Firidun bəy Köçərli böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskiyə istinad edərək hər bir xalqın dilini onun varlığını, milli müstəqilliyini təmin edən əsas və başlıca amil hesab edirdi. "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişanə qalmaz". (109, 109)

Ədəbiyyatşünas "ana dilini" "millətin mənəvi dirliyi", "həyatın mayəsi" adlandırır və dilimizi qavrayıb mühafizə etməyi çox vacib və mühüm bir iş kimi məsləhət görürdü.

Ədibin uzun müddət müəllimlik etdiyi zaman ərəb əlifbasının tədris işində doğurduğu çətinlikləri, xalqın savadlanmasında törətdiyi əngəlləri əyani surətdə görmüş, həmin əlifbanı dəyişdirib latın əlifbası ilə əvəz etmək qənaətinə gəlmişdi. O, yazdığı məqalələrində ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsinin fəal tərəfdarlarından biri kimi çıxış edirdi. O zamanlar Azərbaycan dilində qəzet nəşr olunmağa icazə verilmirdi. Buna görə də, Köçərli ərəb əlifbasının yaramazlığı haqqında fikirlərini 1898-ci ildə rusca nəşr olunan "Kavkaz" qəzetinin 130, 238, 264-cü saylarında çap etdirmişdi. Yazıçı-publisist ərəb əlifbası haqqındakı fikirlərini "Mirzə Fətəli Axundzadə" (1911) adlı əsərində geniş izah etmişdir. F.Köçərli Azərbaycan xalqının mədəniyyətçə geridə qalmasının, əhalinin savadsız olmasının səbəblərini ərəb əlifbasının yaramazlığında və çox nöqsanlı olmasında görürdü.

Ədib ömrünün sonuna qədər köhnə əlifba əleyhinə mübarizə aparmış və "hürufatımızın qüsuru barəsində dinləyib keçsək, vicdanımız bizi rahat qoymaz" - deyə 1899-cü ildə "Kavkaz" qəzetində bir sıra qüvvətli məqalələr çap etdirmiş, ərəb əlifbasının qüsurlarını açıb göstərmişdir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan publisistikası sahəsində böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. XX əsrin əvvəllərində elə bir ictimai və ədəbi hadisə olmamışdır ki, ədib ona münasibət bildirməsin, fikir söyləməsin.

Firidun bəy Köçərli publisistikasında bədii ədəbiyyatdan istifadə üsulları

Firidun bəy Köçərli ədəbi məsələlərə həsr olunmuş məqalələrində sənətə baxışını, nəzəri məsələlərə münasibətini bildirmiş, bu sahədə M.F.Axundzadənin görkəmli varisi və davamçısı kimi şöhrət qazanmışdır.

Ədib Azərbaycanda, xalqın ictimai şüurunu oyatmaq və milli qürur hissini gücləndirmək məqsədilə, hər şeydən əvvəl ədəbiyyata xüsusi diqqət yetirirdi. Çünki hər bir xalqın ədəbiyyatı həmin xalqın varlığı və həyatı ilə bilavasitə bağlıdır. Publisist-alimin nəzərinə görə hər bir xalqın fəlsəfi və ictimai-siyasi fikiri əsas etibarlı ilə bədii ədəbiyyatında ifadə olunur. Beləki, hər bir xalqın inkişaf səviyyəsini, dünyagörüşünü, fəlsəfəsini öyrənmək baxımından birinci növbədə onun ədəbiyyatına nəzər salmaq lazım gəlir. Ona görə ki, ədəbiyyat xalq həyatını əks etdirən aynadır.

F.Köçərli ədəbiyyata xalqın ürək sözünün, fikrinin ifadəçisi, "meişətinin aynası" kimi baxmış, onun tərbiyəedici qüdrətinə inanmışdır. Yazıçının fikrincə "hər bir millətin dolanacağını, övzai-məişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbəyi-kamalını, qüdrət və cəmalını onun ədəbiyyatından bilmək olar". Bu ədəbiyyatı yaradan şair və yazıçı isə, böyük tənqidçinin fikrincə, "öz camaatının hər qisim sədasına, xah o səda suznak, nalə və feryad olsun və xah fərəhəngiz, beşəşət və şadyanalıq olsun, gerəkdir eyni ilə cavab

verə; öz səsini millətin səsinə qoşub, onun qeyrət və təəcüb damarını hərəkətə gətirə; təsirli kəlamı ilə onu qəflətdən bidar edib, tərəqqi və maarif səmtinə cürət və cəsəret ilə dəvət edər". (54, 99-100)

F.Köçərli kimləri həqiqi şair adlandırır? O, bu ada farsların Şeyx Sədisi və Xacə Hafizini, ingilislərin Şekspiri və Bayronunu, almanların Höte və Şillerini, fransızların Viktor Hüqo və Jan Jak Russosunu, rusların Puşkin, Tolstoy və Dostoyevskisini layiq görür və onları bütün bəşəriyyətin müəllimi adlandırır. O, Azərbaycan şairlərindən Molla Pənah Vaqifi, Molla Vəli Vidadini, Qasım bəy Zakiri, Hacı Seyid Əzim Şirvanini də, bu qəbildən hesab edir.

Məlumdur ki, F.Köçərli mütərəqqi fikirlərinə, xalqın həyatını dərinəndən bildiklərinə görə bu sənətkarları belə yüksək qiymətləndirmişdir.

F.Köçərli əsasən ağıla qüvvət, fikir və xəyala hərəkət və vüsət verən əsərlərə daha böyük üstünlük verirdi. O, "Ədəbiyyatımıza dair məktub" (1904) məqaləsində ətraflı təhlil aparmış, öz xalqını maarif və elm kəsb etməyə dəvət etmişdir. Ədib adı gedən məqaləsində M.P.Vaqifin "Görmədim" müxəmməsini nəinki öz dövrünün eyiblərini göstərən realist bir əsər hesab edir, eyni zamanda yaşadığı zamanda belə eybəcərliklərlə rastlaşdığından yazır: "Görəsən, aya, bu sözlər hansı əqvam və miləl arasında məzmunundan düşüb cifəyi-dünyaya ehtiyac və iştiaq olmayacaqdır və adamların əmal və əqvalında gizb və böhtan əvəzinə doğruluq və düzlük işlənəcəkdir?... Etiqad və etibar, qeyrət və namus özgə millətlərdə varsa da, biz müsəlmanlarda yoxdur. Və illa belə zəlalət və fəlakətdə qalmazdıq və bu ana qədər biz də ağ günə çıxardıq". (54, 101-102) Buradan be-

lə bir nəticəyə gəlmək olar ki, F.Köçərli mövcud cəmiyyəti dəyişdirmək qanunlarını dərk edər, mübarizə yollarını göstərə bilməsə də, yeni bir cəmiyyət və quruluş arzusundadır. Sözsüz ki, bu cür ideyalar və fəlsəfi düşüncələr F. Köçərlinin dünyagörüşündəki mütərəqqi istiqamətlər idi.

Tənqidçi otuz beş illik yaradıcılığı boyu M.F.Axundzadə tərəfindən təməli qoyulan realizm ədəbi məktəbinin estetik normalarını inkişaf etdirmiş, ümumiyyətlə, Axundzadə yaradıcılığının ilk görkəmli tədqiqatçısı olmuşdur. Bu məqamda müstəviyə yeni bir sual çıxır. M.F.Axundzadə yaradıcılığının hansı işıqlı və ya mütərəqqi tərəfləri Firidun bəy Köçərlini özünə cəlb etmişdir? Publisist-tənqidçi Axundzadənin böyüklüyünü birinci olaraq onun xalqın məişətinin müxtəlif tərəflərini kifayət qədər düzgün və hərtərəfli əks etdirməsində görürdü. Buna misal olaraq, Köçərli fransız nəbatat aliminin sadələvh qonaqpərvər Təklə Muğanlı Hatəm xan ağa ilə ağıllı söhbətini və ya gözəl Pərzadla igid Bayramın arasındakı təsirli məhəbbət səhnəsini verir.

F.Köçərlinin bir tənqidçi kimi ən böyük xidmətlərindən birisi sxolastik-formalist ədəbiyyat əleyhinə mübarizə aparması və realist ədəbiyyatın prinsiplərini müdafiə etməsidir. Öz fikirlərini oxucularına çatdırmaq üçün müəllif 1895-ci ildə "Tatar (Azərbaycan-V. P.) komediyaları" adlı silsilə məqalələr çap etdirir. Məqalələrin birində o, yazırdı: "Bu şerlər öz ibarəpərdazlığı, forma və mündərəcə yeknəsəkliyi ilə artıq hamını tənqə gətirib və müasir oxucuların tələblərini qətiyyətlə təmin etmir". (147, 158)

XIX əsrin 40-cı illər ədəbiyyatına yeni istiqamət, yeni ruh gəldiyini qeyd edən F. Köçərli, bu ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi kimi Qasım bəy Zakiri təqdim edir.

Müəllif Zakirin əsərləri içərisində öz dövrünün real mənzərəsini verən əsərlərini ən yaxşı ədəbi nümunə adlandırırdı:

"Kimdir baxan peyğəmbərə, imamə,
Bu dağılmış düşən deyil nizamə!
Orucluqda şürbi-meyi külfamə,
Mahi məhərrəmdə zinoyə bir bax".

Müəllif Nəcəf bəy Vəzirovun o məqalələrini "maraqlı" adlandırırdı ki, gənc ədib məqalələrdə bəzi şairlərin sentimental fars poeziyasına saxta aludəliklərini tənqid edirdi.

F.Köçərliyə görə yazıçı ətrafında baş verən hadisələrə biganə qala bilməz. Bunun üçün o, Seyid Əzimi Puşkinlə ona görə müqayisə edirdi ki, hər ikisi öz zəmanəsinin hər bir həyati hadisəsinə tez cavab verirdi. Firidun bəy Köçərli Hacı Seyid Əzimin yüksək məziyyəti kimi onun öz sözü, öz səsi olduğunu qeyd edirdi. Bəlkə elə buna görədir ki, şair son nəfəsində demişdir:

"Mövti-cismanım ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim". (54,116)

F.Köçərlinin sözləri ilə desək, bu böyük şair öz əsərlərində orijinallığı və böyük şair müstəqilliyini həmişə saxlamışdır. Tənqidçinin Şirvani yaradıcılığına verdiyi obyektiv qiymətdən aydın olur ki, o, Şirvani yaradıcılığı ilə dərinədən tanış olmuşdur. Ümumiyyətlə, Köçərli S.Ə.Şirvaninin yazıb yaratdığı dövr ədəbiyyatını ideal-romantik istiqamətli ədəbiyyat adlandırmışdır.

Ədib yazırdı: "...deyilənlərə bir də onu əlavə etmək la-

zımdır ki, yaradıcılıq əhval-ruhiyyəsi və ilham heç bir zaman onu tərk etmədi; ilham pərisi onun daimi və ayrılmaz peyki idi". (54, 74)

F.Köçərli özünün "Təzə kitab" (1904) məqaləsində H.Vəzirov tərəfindən "Otello" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsini "böyük hünər" kimi qiymətləndirir və qeyd edir ki, "Şekspir kimi böyük şair və tragediya (faciə) yazmaqda ədibi-binəzirin əsərini bizim kasıb və rəqik dilimizə tərcümə etmək filhəqiqə böyük hünərdir və biz kəmal-cürət ilə deyə bilərik ki, cənab Vəzirov öz öhdəsinə götürdüyü mühüm əmri layiqincə yeninə yetiribdir". (54, 92) Tərcümə işinin özünəməxsus çətinliyini qeyd edən F. Köçərli tərcümənin bir sıra nöqsanlı cəhətlərini müəllifə irad tutur. Bu iradlardan əvvəlcisi əsərin dilinə aiddir: "Əvvəla, cənab mütərcim dilin sadəliyini nəzərə alıb da kitaba elə kəlmələr daxil edibdir ki, onlar yalnız bir Qarabağda istemal olunur. Məsələn, "hasand" asan əvəzinə, "haçar" açar əvəzinə, "heylə" elə əvəzinə, "pikara" cüzi əvəzinə və habelə..." "Bir damcı səbir", "zəhlə getmək barmağı" kimi istilahlar rus və ya sair dillərdə varsa da, bizim türk lisanında yoxdur. Bununla belə, zikir olunan qüsurlar kitabı qiymət və hörmətdən salmayı, o çox gözəl və sadə dildə tərcümə olunubdur." (54, 96-97)

F.Köçərli insana məhəbbət, qardaşlıq, pisliyi bağışlamaq, yıxılana mərhəmət etmək kimi müqəddəs hissləri poeziyanın əsas motivi kimi götürürdü. Müəllif yazır ki, bu baxımdan knyaz Mehdiqulu xan Usmiyevi xatırlamamaq olmaz. O, şerlərinin birində yazır: "Yaşıl çəməndə ehtiyatla gəz ki, cücülər ayağının altında qalıb ölməsin və yaşıl otlar əzilməsin".

F. Köçərli bütün həyatı boyu dövrünün ziyalıları ilə məktublaşmışdır. Onun təxminən 1884-1919-cu illəri, yeni otuz beş illik bir dövrü əhatə edən məktubları həmin dövrün ədəbiyyatını öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdir. Bu yolla o, həm öz fikirlərini yazır, həm də, ədəbi həyatda ki, yenilikləri, mətbuata çıxara bilməyən mətləbləri, müasirlərinin "ürək sözlərini" öyrənirdi. Bu illər ərzində ədəbiyyatşünas alimə 900-ə qədər məktub yazılmışdır. Ədibin mütəmadi əlaqə saxladığı şəxsiyyətlərdən birisi A. Səhət idi. O, Köçərli bir tənqidçi, yaxın məsləkdaş, xeyrxah dost kimi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

"Yazmısan tazə nə şeylər? Deyə sordun məndən,
Ruhumun tarına mizrabzən oldun, qardaş,
Sabir ilə belə məktub çox aldığ səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bani sən oldun, qardaş,

Bir zaman Nasehu Tərrah ilə Sabir, bəndə,
Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə,
Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,
Birimiz sağərə mayil, birimiz canənə,

Birimiz həcvdə Yəğma kimi çox mahiridi,
Laübalı keçinirdi günümüz rindanə,
Pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin.
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin". (93, 378)

Şərdən məlum olur ki, Abbas Səhəti, M. Ə. Sabiri və başqa Şamaxı şairlərini mərsiyə, qəzəl ədəbiyyatından üzaqlaşdırıb, zamanın ruhuna uyğun bir yaradıcılıq yoluna

salmaqda Firidun bəy Köçərlinin xeyirli məsləhətləri, müsbət təsiri olmuşdur. O, dostlarına yalnız məsləhət verməklə kifayətlənən ədəbiyyatşünas deyildi, eyni zamanda onların nöqsanını tənqid edirdi. Bu cəhətdən o, Mirzə Fətəli Axundzadənin layiqli davamçısı, realist demokratik ədəbiyyatın atəşin təbliğatçısı idi.

F.Köçərlinin fikrincə, zehinlərə və ürəklərə yol tapan hər hansı həqiqi sənət əsərində iki əsas ünsür: məzmun və forma vəhdəti olmalıdır. Bu baxımdan onun "Tərəqqi" qəzetində çap etdirdiyi "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz" (1909) adlı məqaləsi çox maraqlıdır. F. Köçərli bu iki əsas ünsürdən məzmunu aparıcı, ana xətt kimi götürür, formanın ondan asılı olduğunu göstərir.

1905-ci il inqilabından sonra F.Köçərli yeni yaradıcılıq yoluna düşür, inqilabi mövqə tutan "Molla Nəsrəddin" ədəbi cəbhəsinə keçir. Maraqlı burasıdır ki, onun sənət, ədəbiyyat, ana dili, qadın azadlığına dair fikirləri ilə C. Məmmədquluzadənin, həmçinin başqa görkəmli molla-nəsrəddinçilərin əsərləri arasında qırılmaz əlaqə var. F.Köçərli 1906-cı ildə "Tiflisski listok" qəzetinin 147-ci sayında jurnal barəsində "Molla Nəsrəddin" məqaləsini nəşr etdirmişdir. Ədib yazır: "Onun (Molla Nəsrəddinin-V.P.) lətifələri o qədər həyatı və məzəlidir ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlıların arasında həmin lətifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər bir lətifəni danışmayan adam çox nadir tanılar". (54, 117)

Müəllif hər şeydən öncə, jurnalın adını bəyənir, çünki "Molla Nəsrəddin" xalq müdrikliyinin və hazırcavablığının ifadəçisidir. Deməli, jurnal ilk addımındanca kimə xidmət etdiyini öz adı ilə bəyan etmişdir. F. Köçərli jurnalın qarşı-

ya qoyduğu məqsədi tamamilə düzgün başa düşmüşdür: "Nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etmək". (54,117) Əlbəttə demək lazımdır ki, o dövrdə bu cəmiyyəti islah etmək yox, onu dəyişdirmək, devirmək lazımdır idi. Çünki Köçərli'nin yazdığı kimi, "belə nöqsanlar və mövhumat isə bir neçə əsr qaranlıq və cəhalet içərisində yatıb qalmış bizim cəmiyyətimizdə o qədər çoxalmış və dərin kök salmışdır ki, tənqiddə onların hansından başlamağı təyin etmək belə çətindir". (54,118)

Lakin bir maarifçi demokrat kimi Köçərli bunu başa düşməmiş və bu cəmiyyəti devirə biləcək qüvvəni də, görə bilməmişdir. F. Köçərli bu məqaləsində, bir çox məsələlərdə C.Məmmədquluzadə ilə birləşir. Ədib jurnalın, xalqın həyatında böyük bir maneəyə çevirən cəhaletə qarşı çıxdığını təqdir edir. O, həm də, jurnaldakı məqalələrin Azərbaycan dilində yazılmasını bəyənir.

Aydındır ki, F.Köçərli ictimai həyatda biganəliyin düşməni idi. Ona görə də, üstüörtülü mənalarla zəngin olan "susmağın əhəmiyyətinə" dair dərc olunmuş şəri bəyənir. Bu baxımdan xoşlayır ki, şer hələ də, biganəlik yorğanı altında yatanlara çox şey deyir. Onsuzda həddindən artıq səbirli olmaq müsəlmanın evini yıxmışdır.

Bu məqalədə Köçərli özünün dini görüşlərini verməklə demək istəyir ki, dinin zahiri və daxili mənası vardır. Bu daxili məna, yeni əxlaq təlimi ya mollaların özlərinin başa düşməməsi, ya da şəxsi mənfəətləri üzündən şüurlu surətdə nəzərdən qaçırılır. Ümumiyyətlə, məqalənin ruhundan aydın olur ki, jurnal Köçərli'nin ürəyincədir. O, "Molla Nəsrəddin"i əsl xalq jurnalı, həqiqət carçısı hesab edir, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar yaradıcılı-

ğını təqdir edərək onlarla bir cəbhədə qələm çalırdı. Jurnalın tutduğu yol və ideyalar Köçərli prinsiplərinə uyğun, bəzi məqalələrdə isə üst-üstə düşür. Ədib M.Ə.Sabirin də, fəaliyyətindəki mühüm cəhətləri vaxtında görüb göstərə bilməmişdir. Tənqidçi yazırdı: "Sabirin təbində bir o qədər zəriflik və dilində elə bir lətafət var ki, güldürə-güldürə ağladır və ağlada-ağlada güldürür. Bizi dərin fikrə salan bizim bu qədər bihümmət, biqeyrət olmağımızdır, qədir bilməməyimiz və əmək itirməyimizdir." (54, 276)

Cəlil Məmmədquluzadənin ilk realist hekayələri Köçərli'nin diqqətini cəlb etmişdir. C.Məmmədquluzadə hekayələrinin məziyyətlərindən danışarkən tənqidçi göstərir ki, sadəlik, təbiilik, real həyata yaxınlıq və canlı, anlaşılıqlı dil onun hekayələrini bizə bu qədər sevdirdir.

F. Köçərli, xüsusən "Usta Zeynal" (1906) hekayəsini ona görə yüksək qiymətləndirirdi ki, bu gözəl sənət əsərində dövrün çox vacib məsələsinə toxunulmuşdur. Köçərli hekayənin süjetini qısa şəkildə nəql edir və Muğdisi Akopla Usta Zeynalın fərqli xüsusiyyətlərini çox gözəl səciyyələndirir və yazırdı: "Nə qədər ki, Muğdisi Akop bacarıqlı, öz mənfəətini güdən və işgüzdür, o qədər Usta Zeynal fəaliyyətsiz, cəsəretsiz və axmaqcasına sadələvhüdür. O iş ki, Muğdisi Akopdan bir saat vaxt tələb edir. Usta Zeynala görə bu işə ən azı bir gün vaxt sərf etmək lazımdır. O iş ki, Muğdisi Akop bu gün görməlidir. Usta Zeynala görə, onu sabah da, o biri gün də yerinə yetirmək olar, çünki tələməyin yeri yoxdur. Hər şey allahın iradəsindən aslıdır". (54, 136)

Tənqidçi Usta Zeynalı "öz vətəninin həqiqi oğlu" adlandırır. Deməli Köçərli'nin fikrincə müəllif "tipik şəraitdə, tipik

xarakter" yarada bilmişdir. Dini fanatizm, cəfəngiyyat, cəhalet Usta Zeynalı kor etmişdir, həm də Usta Zeynal kimi minlərcə namuslu, qeyrətli, qabiliyyətli adamlar bu vəziyyətdədir. Publisist-alim "Həyata dəvət" (1911) məqaləsində, Usta Zeynalın tutduğu "dünya beş gündür, beşi də qara" mərzinin acı nəticələrini göstərmək üçün müsəlman aləmi ilə avropalıların dolanacağını müqayisə edərək yazırdı: "Dövlət, sərvət, mərifət, kamal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqr, zəlalət, yoxsulluq, cəhalet, avamlıq, hünərsizlik, narahatlıq, icz, əsarət, və kəsalet aləmi islamda. ... Bunlar fəlakət və qəflətdə, onlar ciddiyyət və səadətdə; bunlar ölü, onlar diri! Avropalıların bu fəaliyyət, ciddiyyət və səadətini onların müsəlmanlardan artıq dərəcədə qabil və müstəid olmaqlarından deyil, məhz ondan naşındır ki, onlar həyatın qədrini bilib, ondan müstəfid olurlar. Müsəlmanlar isə həyata meyl etməyib, məmatın fikrindədirlər". (54, 280)

Firidun bəy Köçərli "aləmi-islamda" və ya "müsəlmanlar" deyərək heç də islam dininə və müsəlmançılığa qarşı çıxmır. Baxmayaraq ki, bezi tədqiqatçılar ədibi ateist adlandırmışlar. Yazıçı burada, biz müsəlmanları (azərbaycanlıları-V. P.) tənbellikdə, elmə biganə qalmaqda, tərəqqi yolunda çalışmamaqda, Avropa xalqlarından geridə qalmaqda ittiham edir və cəhalet pərdəsini atıb aydınlığa çıxarmağa dəvət edir. "Qurani-Kərim"i müsəlmanlara yadigar qoyan Peyğəmbərimiz Mühəmməd (s) demişdir: "Pərvərdigara, mənim elmimi artır" -de" və "Kimə hikmət bəxş edilmişse, ona çoxlu xeyir, əbədi səadət verilmişdir". (144,291) Elm, savad-yaxşı yaşamağın, gözəl güzəranın, hətta səcdə etdiyin din haqqında məlumatlı və aydın tefək-

kürə malik olmağa aparan yoldur. Peyğəmbərimiz Mühəmməd (s) hədislərində deyilir: "Alimin, elmin və əməlin yeri Cənnətdir. Alim elmi ilə əməl etməsə, elm və əməl Cənnətdə, alim isə Cəhənnəmdə olar". (143,314) Hər iki məqalədə ictimai-siyasi inkişafa mane olan mürtece bir zehniyyət-səbr etmək, "allaha təvəkkül", "allah kərimdir", "şeytan əməli", "murdardı" fəlsəfəsi ifşa olunur. İslam dininin ən mürtece cəhətləri ilə bağlı olan bu görüş XX əsrdə, texniki, tərəqqi əsində, tamam ilə elmə, texniki-tərəqqiyə zidd olan bir mahiyyət daşıyır, insanları həyatdan, ictimai-siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır.

Tənqidçi bir çox mütərəqqi fikirli mütəfəkkir və yazıçılar kimi hər cür zülmə "məişətin pozğun və cəfali övzainə" dözmək, səbr etmək fəlsəfəsinin qəti əleyhdarı idi. Beləliklə, "Usta Zeynal" və "Həyata dəvət" məqalələrində müəllif hekayənin əsl həyatı, fəlsəfi mənasını düzgün qiymətləndirə bilmiş, özünün sənət əsərinə yanaşma üsulunu nümayiş etdirmişdir.

M.F.Axundzadə sənətin həyata, varlığa münasibəti haqqında danışarkən materialist idrak nəzəriyyəsinə əsaslanır, insanı, onun daxili aləmini sənətin əsas təsvir obyektinə hesab edirdi. Belinski isə yazırdı: "Poeziya həyatın ifadəsi, daha yaxşı deyilsə, həyatın özüdür."

Həyatla sənətin əlaqəsi məsələsinə F. Köçərli də, belə yanaşır və öz nəzəri görüşlərini müasir ədəbi hadisələrlə əlaqələndirirdi. Məhz bu baxımdan tənqidçi Y.V.Çəmənzəminlinin yaradıcılığını bəyəniirdi. "Yeddi hekayə", "Həyat səhifələri" kitablarında toplanan hekayələr məişətdən götürüldüyü "və burada məişətimizin eyni halı və övzai ədibinə təhrir olunduğu" üçün onun rəğbətini qazanmışdır.

Y.V.Çəmənşeminli bir naşir kimi M.F.Axundzadə məktəbi-nə mənsub idi. O, "Cənnətin qəbzı" hekayəsi, "Yeddi he-kayə", "Həyat səhifələri" kitabçalarındaki şirin realist heka-yələri ilə oxucuların məhəbbətini almışdır. O zamankı hə-yatın bir çox tipik səhnələri onun hekayələrində ustalıqla təsvir olunmuşdur. Hekayələrin bu cəhəti F. Köçərlinin xo-şuna gəlmiş, "Yeddi hekayə" kitabçasındaki hekayələr haqqında fikirlərini müəllif belə ifadə etmişdir: "Yazdığınız hekayələr artıq dərəcədə xoşuma gəldi. Sizin hekayələrin yaxşılığı və xoşagəlimliyi ondadır ki, onlar məişətdən götü-rülübdür və ədibənə təhrir olunurlar... Sizin gələcəkdə müqtədir bir yazıçı olacağınıza şübhə yoxdur. İndilikdə bu gözəl hekayələr ilə sizi təbrik edirəm ki, vaxtınız olduqca bu qisim əsərlər vücuda gətirməklə ədəbiyyatımıza rövnaq verəsiniz." (147)

İki il sonra, 1914-cü ildə Y. V. Çəmənşeminlinin "Həyat səhifələri" kitabçasındaki hekayələri oxuyan F. Köçərli ey-ni estetik prinsip əsasında onlara qiymət verdi: "Bəzi heka-yələr çox gözəl yazılıbdır. Məişətimizin eyni halı və övzam ədibənə təsvir olunubdur. Bizim yazıçılarımızın böyük qü-suru ondadır ki, dolanacağımızla, adət və əxlaqımızla aşı-na deyillər. Hər nə hüsula gətirirlərsə, cəmisini xəyələt alə-minde törədirlər və çox nahəmvar və uyğunsuz da törədi-lər. Hər nə ki, var, onu yazmaq istəyirlər... Hər nə ki, var, ola bilər və ya gərək olsun, onu yazmaq istəyirlər. Bu da onların qüvvələrindən və biliklərindən bilaxaricdir. Beləki, özlərini gülünc və yazıq, gülməli bir hala salırlar." (147)

Bütün bunlardan aydın olur ki, F.Köçərli realist ədəbiy-yatımızın ilk nəzəriyyəçisi M.F.Axundzadənin başladığı işi davam etdirmiş, getdikcə artan qüvvətlənən mətbuatdan,

nəşriyyatdan mümkün qədər geniş istifadə etməyə çalışı-raq muasir ədəbiyyatın inkişafı üçün yollar göstərmiş, klas-sik Azərbaycan ədəbiyyatını, dünya ədəbiyyatının naliyyə-tlərini təbliğ etmişdir.

F. Köçərli həm də bədii ədəbiyyatı kəskin silah hesab edirdi. Ona görə də publisist məqalələrində bədii ədəbiyyat nümunələrindən yerli-yerində istifadə edirdi. F. Köçərlinin "İrşad" qəzetindəki məqalələrinin əksər hissəsi publisist səciyyədədir. Müəllif özünəməxsus ustalıqla məqalələrinin birində Qarabağın fitnəkarlar tərəfindən acınacaqlı hala sa-lındığını göstərir. "Əcəlsiz ölənlərimiz" məqaləsində müə-lif dini fanatizmin kök salması və lazımı səhiyyə xidmətinin olmaması üzündən vaxtsız, havayı ölənlərin halına acıyır və bu acınacaqlı vəziyyətə son qoymağa çağırır: "Bu ya-xınlarda Həmsirəzadəm Zülfüqar bəy Hacıbəyov nəşini dəf etmək üçün Qoridən Qarabağa, Bərdə qəryəsində olan İmamzadə hüzuruna aparmışdım..." Müəllif nəql edirdi ki, burada dəhşətli hadisələrin şahidi oldum. Əcəlsiz ölənlərin günahkarı ara həkimlərin müalicəsi, mömünlərin duasıdır. F.Köçərli bu məqaləsində Q.Zakiri yada salır, vaxtı ilə onun başa bəla "həkimlər" haqqında şerindən nümunə gə-tirir

"Bağır oğlu Məşəd Hacı,
Əliqulu mənim başımın tacı
Ehtiyatın görün, tez olur məmat..."

Firidun bəy Köçərlinin "Qaranlıqda qalanlarımız" (1906) adlı məqaləsi ictimai-siyasi publisistikanın yaxşı nümunə-lərindəndir. Müəllif zəhmətkeş kütlələrin həyatından mövzu alır. Acı və dəhşətli həqiqətləri canlandırmaq məqsədilə

özünəməxsus orijinal ədəbi-bədii publisistika üsullarından istifadə edir. O, məqalənin giriş hissəsində ölməz təmsil ustası A.Krılovun "Yarpaqlar və köklər" təmsilindən bir parça verir. Bu üsul əvvəla məqalənin maraqlı oxunmasına şərait yaradır, digər tərəfdən bəhs etdiyi problemə gözəl bir giriş rolunu oynayır. Ağacın gövdəsi, qol-budağı, yarpaqları özünü tərifləyir və xidmətlərini həddən artıq şişirdir. Onların sözlərini ağacın kökləri eşidir və dillənir: "Bizi də bir yada salıb razılıq etsəniz nə olar?" Və yarpağın "Siz kimsiniz" sualının əvəzində ağacın kökləri özünü belə təqdim edir: " Biz onları ki, bura da yerin altında qaranlıqda dolanıb sizi bəsləyirik və ağaca qüvvət və dirilik veririk. Biz onun rüşələriyük. Sizinlə bizim təfəvütümüz bundadır ki, sizin ömrünüz bir lətafət olar". (54,100)

F.Köçərli bu təmsildəki hadisələrlə cəmiyyətdəki hadisələr arasında oxşarlıq görür. Necə ki, ağacın yarpaqları özünü öyür, eləcə də varlı təbəqə lovğalanır. Həm də necə ki, bütün ağacı yaşadan köklərdir, eləcə də "səbəbi-eyşü zindəganımız" rəiyyətdir. Və necə ki, ağacın yarpaqları köklərinə həqarətlə baxarsa, qeyzlə cavab verirsə, eləcə də varlı təbəqə "qara rəyyətə" eyni nəzərlə baxır. Ədib varlı təbəqəni nədə günahlandırır? Əvvəla rəiyyət onları yaşatsa da, onlar rəiyyət ilə kəlmə belə kəsməyi öz şanlarına sığışdırmır. İkinci təqsiri Köçərli varlı təbəqənin rəiyyətə heç nədə kömək etməməsində görür. Ziyalılara gəldikdə isə onlar öz məsləkini pula satır, vətəndaşlıq qeyrətindən bunlarda əsər-ələmət yoxdur. Onların fikirləri "istice və mənfəətli qulluq" tapmaqdır.

Publisist-tənqidçi fikirlərini sübuta yetirmək üçün universitetdə təhsil alan bir nəfərlə söhbətini verir. Köçərlinin

"universiteti qurtarandan sonra niyyətin harada qulluq etməkdir?" sualına o, belə cavab verir: "Harada pulu çox versələr orada." F. Köçərli sözdə millətin halına yanan, amma əməli işə gəldikdə "pullu yer" axtaran ziyalıları kəskin tənqid edir.

F.Köçərlinin publisistik ustalığını göstərən amillərdən biri də budur ki, o, öz məqalələrində hikmətli sözlərdən, misallardan, xalq ifadələrindən geniş dairədə faydalanır, yazılarının frozeoloji zənginliyinə, bədii təsirinə nail olurdu.

Nümunə üçün ədibin "Əql əqildən üstün olar" (1906) sərlövhəli məqaləsini göstərmək mümkündür. Həmin məqalədə müəllifin irəli sürdüyü əsas fikir, tələb xalq kütlələrinin əlbir hərəkət, etməməsində, istər milli məsələni, istərsə də günün irəli sürdüyü başqa problemləri yığıncaq, məsləhət, ümumi rəy əsasında həll etmək bacarığında ola bilməməsindən ibarətdir. "Bizim vəkillərin əksəri şəhər əhli olmağa görə ola bilir ki, çöl işlərindən onların bir o qədər xəbərdarlıqları olmaya. Məsələn, köçərlik, yəni ilk dağa getmək məsələsində. Bu barədə bizim tərəkmə bəylərimiz və ağalarımız bir para elə məktəbləri açıb kəşf və bəyan edə bilərdilər ki, şayədə bizim vəkillərin əql və fəhminə gəlməmiş ola idi. Hər halda əql əqildən ötkün olar. Ümumi məsələlərdə mübadilə əfkar olunmasa iş lazımınca təhqiq və tədqiq olunmaz və yöndəminə düşməz. Anladığımıza görə genə də gec deyil." (49, № 62) Bu məsələlər isə məqalənin sərlövhəsi ilə üzvi surətdə əlaqədardır.

Firidun bəy Köçərlinin "İrşad" qəzetində çap etdirdiyi "Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair"(1906) sərlövhəli məqaləsi çox səciyyəvidir. Məqalənin əvvəlində təxminən yarım əsr bundan əvvəl Q. Zakirin

Qarabağa səyahətə çıxmasından danışılır. Bunun üçün edib Zakirin yaradıcılığına müraciət edir:

“Tülək tərli ovlağıydı bu yerlər,
Bərdə torpağına əyləyim güzər
Görüm qalıbdımı Şirindən əsər,
Baxam hər tərəfə, nigaran gəzəm.” (54,103)

Bu misrada Q. Zakir səyahətinin məqsədini verir. Amma əvəzində şair hansı mənzərə ilə rastlaşır:

“Deyim hanı bunda gəzən gözəllər?
Teyhulu meşələr, sonalı göllər?
Çayın kənarında tikilən ellər?
Yoxdu heç birindən bir nişan gəzəm.” (54,103)

Şair gəzdiyi torpaqların pis vəziyyətə salındığını görür və bunu M. F. Axundzadəyə yazdığı mənzum məktubunda belə izah edir:

“Xəbər alsan bu vilanın əhvalın
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ
Həqdi, bundan əzəl görübsən səndə,
Hanı o qaidə, o qanun, səyaq?

Qüttaüttərqin vüfuru vardır,
Yaylaqda, aranda qatar-qatardır,
Yenə tuthatutdur, apar-apardır,
Bizim başımızda çatladı çanaq.

Həddən aşıb büxl, həsəd, şərəret,
Yoldaş yoldaşına eylər xəyanət,
Alimdə əməl yox, bəydə ədalət.
İşlərimiz olub saf gərdən-bucaq.” (49, № 43-44)

Bütün bunlardan sonra Köçərli özünün yaşadığı dövrdə, Qarabağın Zakirin dövründəkindən elə də, fərqlənmədiyini yazır. Məqalə F. Köçərlinin Qarabağ səfərindən yazılmışdır. Həmin səyahətin səbəbini müəllif belə izah edir. “Oktyabrın 17-sində elan olunan hüriyyət və azadlıq Qafqaziyada, demək olar ki, hamıdan artıq gürcülərə təsir edib, demək olar ki, hamıdan ziyadə onları cümbüş və hərəkətə gətirdi və hətta onları cürbəcür iddialara saldı. O gündən bəri “Sağ olsun hüriyyət, sağ olsun ittihad, ittifaq, qardaşlıq və azadlıq.” sədası kəndlərdə və şəhərlərdə böyükdən tutmuş xırda uşaqlara kimi hər bir sinfi-xəlqin dillərində cari olmaqdadır. Azadlıq sevən, qardaşlıq axtaran, ittihad və ittifaq arzusunda olan milləti kim istəməz, kim belə millətə afərin oxumaz?” (54, 106)

Bundan sonra Firidun bəy Köçərli öz həmvətənlərini yadına salıb deyir: “Onların da milliyət hissi və qeyrət damarları ayılıbdımı? Dövləti-əliyyəməzə düşmən şuriş və inqilabdən, övzai-ələmdən və gərdis-zəmanədən xəbərləri varmı? Nə haldadırlar və necə dolanırlar? Bu fikirdə ikən iş belə gətirdi ki, inqilab, iğtişaş mən olduğum şəhəri dəxi əhatə elədi və qulluq etdiyim darülmüəllimin və onun cümbündə olan müsəlman şöbəsi bağlandı. Şagirdlər dərstdən azad olub buraxıldı.” (54,106)

Bü vaxt F.Köçərli öz həmvətənlərinin əhval-ruhiyyəsini öyrənmək məqsədilə “Cavanşirə azim oldu, vətəni-məlüfu

ziyaret edib qohum-qardaş, dost-aşna ilə görüşdü.” Köçərli öz həmvətənlərini necə gördü? Bu barədə müəllif yazır: “Onlarda nə hürriyyətdən bir xəbər, nə ittihad və ittifaqdan bir əsər görmədim... Burada, mən biləkəs ittihad əvəzinə ixtilaf, ittifaq yerində nifaq, qardaşlıq yerində düşmənçilik, büğz və ədavət, hürriyyət əvəzinə übudiyət və dəənət görüb, üreyim qəm və qüssə ilə doldu.” (54,107))

Məlum olur ki, F.Köçərliyə də, Q. Zakir kimi xəyalları boşsa çıxır. Qarabağ torpağı bərəkətli olsa da, adamlarının elmdən xəbərsiz olması ədibi pərişan edir. Köçərliyi bu səfər zamanı pərişan edən səbəblərdən digəri bu torpağın var-dövlətinin əcnəbilərin cibinə axmasıdır. Bəylər arasında isə ittifaq, sülh və mehribançılıq yoxdur. “İttifaq və mehribanlıq olmayan yerdə, əlbəttə, səlah və tərəqqi də olmaz.” Bəylərin bir-birinə bəslədikləri paxıllıq üzündən müəyyən məsələlərin həllində eyni fikirə gələ bilmirlər. Şəxsi hisslər, hətta islamı və milləti onlara unutturur. Bu yerdə F. Köçərli yenə də Q.Zakirə müraciət edir: “Yenə Zakir əleyhrr əhmənin əlli sə-nə bindən əvvəl yazdıqları yadıma düşdü.” O, öz dostu Mirzə Mehdiyə belə yazmışdı:

“Canə yetdim dərdü qəmi möhnətdən,
Qurtarmadım əndişədən, xiffətdən,
Başımı götürüb bu vilayətdən
Getməliyəm bir diyara, əzizim!

Bizlər kimi bir-birini bədxahı
Tapılmaz, gəzəsən aləmi dahi,
Onun üçün qəzəb edib ilahi,
Xayinik aşnaya, yara, əzizim!” (54, 108)

Necə ki, Q. Zakirin dövründə oğurluq ictimai bəla idi, eləcə də F. Köçərli dövründə bu bir bəla olaraq qalmışdır. Ədib oğurluqdan ona şikayətlənən bir kəndlinin fikrini belə izah edir:

“Yenə təzə oğurlanıb bir yabım,
Dəxi ziyanlığa qalmayıb tabım,
Budur sizə əvvəl-axır cavabım,
Bu işə eyləyin çara, əzizim!

Fəqir-füqaranın qoyunu, malı
Yarım saat deyil xətdən xalı,
Sakit etmişdiniz bu qiyıl-qalı,
Yenə qarışıbdır ara, əzizim!” (54, 108)

Firidun bəy Köçərliyə Qarabağ səfərindən aldığı təəssüratı belə ümumiləşdirir: “Cavanşiri biz bu pərişan halda qoyub, yenə gürcülərin içinə qayıtdıq. Cavanşir bəlkə keçmişdə həqiqətən “Cavan şir” imiş, amma indi o “Cavan şir” “Qoca şir” olubdur”. Göründüyü kimi, Köçərli məqalədə bədii ədəbiyyat nümunələrindən-Zakirin satiralarından yerli yerində, məharətlə istifadə edibdir. Bu isə müəllifin fikrini oxucuya daha dəqiq, emosional şəkildə çatdırır.

Ədəbiyyatşünasın “Məişətimizə dair” silsilə məqalələri sərlövhədən anlaşıldığı kimi yalnız məişət mövzusu ilə əlaqədar deyildir. Burada xalqlar dostluğu və beynəlmilətçilik, yeni tipli maarif və mədəniyyət və bu kimi dövrün aktual məsələləri işıqlandırılır.

Bu sərlövhə başlığı altında məqalələr “İrşad” qəzetinin

1906-cı il 58,62,63,65,86,100,108,129,143 saylarında çap olunmuşdur.

Məqalənin əvvəlində müəllif 1905-ci il inqilabının təsiri ilə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərdən danışır. "...İranda "bomba" sədasi eşidildi, "zabastovka" xəbəri çıxdı və buna səbəb cənnətməkan Müzəffərəddin şahın verdiyi hüriyyətin geri alınması, məclisin qovulması oldu..." (54,162)

Eyni zamanda Köçərliyi sevindirən başlıca cəhət Təbriz əhalisinin oyanması idi. Burada yazıçı Abbasquluağa Bakıxanovun "Təbriz əhlinə xitab" satirasına müraciət edir. Aydındır ki, şerhdə Bakıxanov Təbriz əhalisini tənqid atəşinə tutur və hətta küçədə, meydanda adam belə görsənmediyini yazır:

"Nə qədər seyr elədim küçə ilə bazarı,-
Adəm çox az görünür, izdiham kəsərdir." (54, 163)

Yaxud da, F. Köçərli İbrahim bəyin "Səyahətnamə"sini misal gətirir ki, əsərdə müəllif bu şəhərin "əhalisini məqami tənqiddə qoyub, olmazın pozğun sifətləri və qəbih əməlləri onlara isnad vermişdi; o Təbrizdə ki, İbrahimbəyden əvvəl mərhum Abbasquluağa Bakıxanov Qüdsi təxəllüs onu xalqına daha da bədtər həcv qılıb, onda adam nəzərə gəlmədiyini bəyan etmişdir." (54,162)

Həmin Təbriz indi igid Səttərxan yetiribdir ki, onun mubarizəsinə əhali böyük həvəslə qoşulur. Köçərli belə bir oyanmanın eynilə Türkiyədə də, baş verdiyini yazır.

Tənqidçi məişətimizdəki bu cur inkişafı yanaşı, özünü göstərən bəzi mənfilikləri də yaddan çıxarmır. Əgər əvvəlki işıqlı cəhətlər onu sevindirirsə, məişətimizin qaranlıq tərəfi

onu perişan edir. Bu qaranlıq cəhətlər hansılardır?

Pedaqoqa görə bunlardan birincisi millətin cəhalət və nadanlıq qaranlığında "zəban və sərgerdan" qalmağıdır.

Publisist-alim öz dövrünün hələ 50-60 il bundan əvvəlkindən, yeni Zakir dövründən fərqlənmədiyini təəssüf hissi ilə qələmə alır. Müəllif rəiyyət əhlinə edilən zülmü ədalətsizlik adlandırır. Çünki "həqiqətdə bizim diriliyimiz, mayeyi-həyatımız və eyş-işrətimiz bu qara rəiyyət adlanan guruhun pürməşəqqət zəhmətinə bağlıdır. Bunlar bizə maddi tərəfdən rahatlıq, əmniyyət və asayiş verdikləri kimi, biz də əvəzində borcluyuq ki, bunlara ruhaniyyət və mənəviyyət cəhətcə qulluq edək. Amma mətəəssüf öz borclarımızı nəinki layiqincə əda etmərik, hətta küfrannemət izhar edib, sağlam inəyimizin boğazına pıçaq sürənlərə kənardan arxayın tamaşa edirik." (54, 164) Müəllif kimləri "pıçaqla sürənlər" hesab edir? Birinci növbədə ruhaniləri. O,həm də, vaxtilə Q. Zakirin ruhaniləri tənqid etdiyi şerhdən bir-neçə misranı, fikirlərini oxucuya yaxşı, aydın,müfəssəl çatdırmaq üçün misal gətirir:

"Vaiz bizdə oxur şəri-Mustafa
Hərəma mürtekb olmayın əsla,
Özü lüm-lüm udar batində, əmma
Zahirdə dediği mənəyə bir bax." (54, 164)

Firidun bəy Köçərli Q. Zakirin dövründə olduğu kimi, indi də məhkəmə işlərinin yarıtmaz vəziyyətdə olduğundan şikayətlənir: "Bu noyabrın (müəllif bu deyəndə 1908-ci ili nəzərdə tutur -V.P.) 7 və 8-ci günlərində südəbni palatın şöbəsi Gəncədə ağa pristavların: Bəhram bəy Cavanşirin, İvan Ya-

ralovun, Andriyan Parfiyenkonun və Mixail Parçinskinin xilafi-zakon işlərinə baxıb, hər birisini öz cəzasını çəkməyə tənbəh qərar qoymuşdur.

Pristav ağaların xilafi-zakon işləri rüşvət almaq və adam döymək olubdur. Hər yerdə döyülən və rüşvət alınan müsəlman olubdur.”(54, 165)

Deməli, mərhum Q. Zakirin söylədikləri bir az dəyişilmiş formada olsa da, öz qüvvəsində qalır. Şair divan əməlini kənara qoyub, bir xeyli danışdıqdan sonra söyləyir:

“Dolanır bazarı darğa, kvartal,
Döyülür sifətlər, yolunur saqqal,
Gecə get cibinə beş on manat sal,
Gündüz gəlib nırxa, bahayə bir bax.

Zakirin vaxtında divan əhli sifətləri döyüb və saqqalları yolmaqla ciblərini doldurmuşlarsa, bizim vaxtımızda dəxi geri qalmırlar və bəlkə xilafi-zakon işlər ilə keçmiş divan əhlinə bizimkilər rəhmət oxutdurur.” (54. 165)

Firidun bəy Köçərli öz dövrünün tacir təbəqəsindən də, şikayət edir və burda da, istinad nöqtəsi olaraq Q. Zakirlə birləşir və aşağıdakı misraları misal gətirir:

“Səhra mərdümünü şəhr əhli görcək
Yalvarıb, yapışıb oturdu çömlək.
Beş arşında sürüşdürür üç çərək,
Tacirə seyr eylə, sövdayə bir bax.

Baqqal qoyar tərəziyə imanın,
Əsəl qiymətinə satar ayranın,

Qudurmuş it kimi dalar hər yanın,
Deyər yoxdur Ali-əbayə bir bax.” (54, 166)

F.Köçərli bizim millətin tacirləri ilə başqa millətin tacirlərini müqayisə edərək yazır: “Təfavüt ancaq bundadır ki, bizim tüccarlar mərhum Mirzə Fətəlinin Hacı Qarası kimi aciz, qorxaq və kəmcürət olub, məhz öz yaxın qonşularını, din qardaşlarını və ətrafında olan əlsiz-ayaqsız, kasıb və yoxsul kənd əhlini soymağa iktifa edirlər və beş arşın çürük bezlərini satmaq üçün on dəfə peyğəmbərə, imama və getdikləri həccə and içirlər.” (54, 166)

Başqa millətin tacirlərinin hansı işi F. Köçərlinin diqqətini cəlb edir: “Onlar işlərini bünövrəli və əsaslı götürüb, mal ilə mətahlarını qeyri tayfalar arasında intişar etməyə səy qılırlar və bu nəhvləri ilə mal və dövləti dəxi özgə millətlərdən qazanıb, lazım olan məqamlarda öz millətlərinin xeyrinə və rəfi-ehtiyacına sərf edirlər.”(54,167)

Deməli, tənqidçi onların ticarətindəki mütərəqqi cəhətləri bəyənir. Başqa millətlərin tacirləri Hacı Qara kimi xəsis deyillər və yeri gəldikdə öz millətlərinin xeyrinə var-dövlətlərindən istifadə edirlər. “Erməni tayfasının cəmiyyəti-xeyriyyələrinə erməni tüccar və bəzircanının kassalarından on minlərcə və yuz minlərcə pul daxil olmasına gerek şübhə olunmasın.” (54, 167)

F.Köçərli Q.Zakirin özünündə mənsub olduğu xanzadələr sinfinin onun özü tərəfindən tənqid edilməsini təqdir edir:

“Xanzadələr şişə taxar rəyəti,
Özlərinin deyil malü dövləti,
Oda təpər harda düşsə firsəti,
Mujika seyr eylə, ağayə bir bax.

Piranəsərlikdə mən oldum rüsva,
Düzəlmədi işlər, cana yetdim ta,
Gör nə oyun tutdu, əzizim Mirza,
Zakiri, təqdiri-qəzayə bir bax.”(54,167)

Bunlar həmin bəyzadə sinfidir ki, Köçərlinin “öz kəndində rəiyyət uşaqlarının təlimi üçün bir məktəb açaq” təklifinə belə cavab verir: “Sən nahaq yerə belə sözləri bizim camaatın içində danışsən və aralarına ixtişaş salırsən. Rəiyyət tayfasına oxumaq-yazmaq nə lazımdır. Sözü doğrusunu bilmək istəyirsən sənə deyim: “Mən heç vaxt istəmərem ki, mənim rəiyyətim elmlə və qanacaqlı olsun. Ondan mənə və övladım nə fayda? Mən əlan öz mülkümün içində bir balaca padşaham, hər nə istəyirəm eləyirəm. Hər qisim əmr məndən sadir olsa, təbəələrım ona sözsüz, sualsız əməl edirlər. Onlar zəhmət çəkir, işləyir, mən də rahat yeyib padşah kimi dolanıram. Dünya başdan belə yaranıbdir: “Biri zəhmət çəkib qazanır, biri də rahat oturub yeyir.” Kim istər padşahlığını əldən versin? Kim istər öz məmləkətində elm oxutmaq ilə xəyanətəkar sosialistlər əmələ gətirsin, fəsad toxumunu əksin?!” (54,169)

F. Köçərli bu başlıq altında çap etdirdiyi məqaləsinin birində ziyalılarla camaat arasında yaxınlıq olmadığını böyük kədər hissi ilə qeyd edir və bunu belə ifadə edir: “Hələ hər bir tərəfin köçü də ayırır, heç də. Təlim və tərbiyə kəsb edənlərimiz kənarında durub millətimizə tamaşa edirlər və millətin çirkinliyi, fəqirliyi və avamlığı onları təəccüb və heyratə salır. Avam camaata gəldikdə o dəxi təlim almışlarımıza vəhşiyənə baxıb onlardan bir yaxınlıq, bir mülayimət və münasibət, heqiqi bir iltifat və müavinat görməyib də kənara çə-

kilir ,onlardan hürkür. Tərəflərin yek-digərinə yaxınlaşmağına hələ bir vəsilə görünməyir. Bu vəziyyəti F.Köçərli M. Füzulinin kəlamını bir azacıq dəyişdirib münasib hala salaraq aşağıdakı formada deyir:

“Bu ona fitnə, ol buna afət,
Bu ona qüسسə, ol buna möhnət.
Mütənəffir bu ondan, ol bundan,
Mütənəkkir bu ondan, ol bundan.” (54,169-170)

F. Köçərli o dövr ziyalılarının böyük əksəriyyətini belə xarakterizə edir: Ziyalılarımız xalqa o qədər yaddırlar ki, hətta bu xalqın içərisindən çıxdıqlarını belə unudurlar. Onlar müəyyən bir iş görmək əvəzinə yalnız boş sözlər vasitəsi ilə millətin dərdlərinə əlac etməyə çalışırlar. Ədib ziyalıların vəzifəsini nədə görür? Köçərliyə görə ziyalılar millətin nəfəs aldığı hava ilə nəfəs almalı, onun dərini dərinədən öyrənməlidir və “üsuli tədavisinə lazım olan dərmanları istemal qılmalıdır”.

Ziyalılarla xalq arasında möhkəm əlaqə olmamasının səbəbini Köçərli onlarda xalqa qarşı məhəbbətin olmamasında görürdü. “Hər bir şeyi cümbüş və hərəkətə gətirən, hər bir şeyə dirilik və zinet verən məhəbbətdir. Bu hissi-ali isə bizim intelligensiyamızın ürəyində yoxdur. (54, 171)

Firidun bəy Köçərli sözdə pəhlivan olduqlarını, əməli işə gəldikdə isə istirahət üçün öz xanələrində çəkildiklərini yazır. Fikrini sübuta yetirmək üçün Ə. Haqverdiyevin “Millət dostları” adlı hekayəsini misal gətirir. Ə. Haqverdiyev “Millət dostları” (1905) hekayəsində, Əsgər bəyin dili ilə deyir: “Sizə (bəy dostlarını nəzərdə tutur-V. P.) zəhmət verib buraya çə-

ğırımışam ki, biz burada millət üçün bir xeyir iş binasın qoyaq. Mənim xəhişim budur ki, biz bir cəmiyyət təsis edək və o cəmiyyətin adını "Avam arasında savad intişar edən cəmiyyət" qoyaq. Bu cəmiyyətin məramı xırda şkolalar açıb, camaat arasında ucuz kitablar paylamaq, cürbəcür növlə pullar yığıb fəqir uşaqları böyük şkolalara göndərmək və sair təsisat-xeyriyyə bina etmək olsun... Millətin gözü bizdədir və biz ki, adımızı millət dostları qoymuşuq, onun irəliyə getməyinə çalışsaq, bir böyük günah edirik." (35, 155-156)

Firidun bəy Köçərli bu hekayəni yalnız millət dostlarının dolanacağından gözəlcə və tərtəzəcə bir nümunə adlandırır və yazır ki, bir qisim ziyalılar hətta millətə divan tuta-tuta zahirdə güya onun dərdlərinə qalırlar. Müəllif burada S. Ə. Şirvaninin aşağıdakı bəndini misal gətirir:

"Qeyrəti-milləti bəhanə qılır,
Gündə xalq içrə yüz fəsanə qılır." (54, 172)

"Məişəsimizə dair" başlığı altında gedən məqalələrinin birində F. Köçərli müsəlman millətlərinin "övzayi-məişət"ləri ilə digər millətləri müqayisə edir və müsəlman məişətinin bəşəriyyət karvanının qatarından üzülmüş yorunuq dəvəyə bənzədir. Burada müəllif Hafiz Şirazinin aşağıdakı şeirindən istifadə edir:

"Karvan rəfto to dər xabo biyaban dər piş
Key rəvi, rəh ze ke porsi, çe koni, çun başi" (54, 187)

(Karvan getdi, sən yatmışan, qarşıda biyaban var.
Nə vaxt gedəcəksən, kimdən yolu öyrənəcəksən,
nə edəcəksən, necə olacaqsan?) (54, 313)

"Bizim işlərimiz nə yerdədir?" sualına F.Köçərli belə cavab verir: "Biz indiyə kimi ümumi işlərimizə dair bir məsələni layiqincə həll etməmişik, milli ehtiyaclarımızdan birisini də rəf qılmamışıq, ümumi qüsurlarımızdan birisini də təshih etməmişik, köhnə ehtiyaclarımız təzəsinə və təzələri köhnəsinə qarışdırıb cümləsi təzə hökmündədir... heç bir işimiz rəvneq tapmayıbdır, layiqincə nizam və qaydaya düşməyi bədir. Nəbati demişkən: " hələ ləng, ləng, ləngdir." (54, 188)

Firidun bəy Köçərli bu geriliyin səbəbini "ruhani ataların və alicənab ağaların hirs, qərəzi, tamahı və kütbeyinliyi"ndə görür ki, adamların əqidəsi aşağıdakı məsələlərdə ifadə olunmuşdur: "El üçün ağlayan gözsüz qalar", "Məndən ötdü saman çuvalına dəydi" və s.

F.Köçərliyə görə bizim birinci dərəcəli dərdimiz cəhalet və nadanlıqdır. Ədib yazır ki, bu o mərəzdir ki, S. Ə. Şirvani onun əlindən fəryad edib, rüesayi-millətə hali-dilini söyləmişdir:

"Dadü fəryad, ey küruhi- üzam,
Oldu zayə bu milləti-islam.
Günü gündən zəlilü xar oluruq,
Möhneti qüssəyə düçar oluruq,

Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.
Bir bələdir bu dərdi-nadani
Ki, onun elm olubdu dərmani". (54, 191-192)

Ədəbiyyatşünas millətin bu xəstəlikdən qurtarmasının əlacını müəllimləridən asılı olduğunu qeyd edir. O, müəllim-

lik vəzifəsini çox şərəfli, müqəddəs peşə hesab edir. Eyni zamanda o, bir millətin yüksəlişini kamil müəllimlərin olmasında görür. Pedaqoq müsəlmanların belə perişan halda qalmalarının səbəbini "abhayi-millətə" qaydasınca təlim və tərbiyə verən müəllimlərin olmamasından irəli gəldiyini qeyd edir. Ədib keçmiş məktəbin nöqsanlarını sayır və bütün bunların tədris işinə yaxşı təsir göstərmədiyini yazır, həm də S. Ə. Şirvaninin bu məzmununda H. Zərdəbiyə yazdığı bir şeirini "münasib məqalə olduğu üçün aşına edir."

"Əvvəla bizdə yox o məktəblər
Ki, verə kəsbi-elmi xalqa səmər.
Nə o gunə kitablar əlan
Ki, ola öz lisanımızda bəyan.

Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
Cümlə "Tarixi-Nadir"i əzbər,
Bixəbər elmi-paki-hikmətdən,
Bisəmər-cadəyi-şəriətdən...(54,194)

Firidun bəy Köçərli müəllimləri üç qismə bölür:

"Birinci qismə daxil olanlar hər cür çətinliklərə dözüb şərəfli müəllimlik vəzifəsini layiqincə yerinə yetirir".

İkinci qismə daxil olanları F. Köçərli belə xarakterizə edir: "Bu cənablar gündə iki saat könülsüz dərs deməyə iktifa edib, o yerdə qalan vaxtlarını öz məxsusi işlərinin, kəsbkarlarının üstündə keçirirlər."

Üçüncü qismə daxil olanlar "heç bir iş görməyib, övqati-əzizlərini mütəlak bikaçılıqda zay edirlər."

Yazıçı, eyni zamanda kənd müəllimlərinin böyük çətinlik-

lərə dözməyib şəhərə qaçdıqlarını qeyd edir. Müəllimlərin maddi ehtiyac üzündən öz sənətlərindən soyuduqlarını yazır. Çünki onların birinci dərdi un və buğdadır, lap sonuncu fikirləri isə "dəftərlərin yoxlanmasıdır". Köçərli müəllimin dili ilə Şeyx Sədidən aşağıdakı misraları məqaləsində verir:

"Övlad, çörək, paltar və azuqə dərdi
Sənin ələmi-mələkütə seyr etməyinin qarşısını alar,
Bütün günü çalışıram ki, gecələr allaha ibadət edim.
Gecə ki, namazla məşğulam,
bəs səhər çağı uşaqlarım nə yesin?" (54,315)

Göründüyü kimi, F.Köçərli bu parçanı verməyi məqalənin məqsədinə uyğun hesab etmişdir: "Qarnı ac abidin ibadəti dürüst olmayan kimi, ac müəllimin müəllimliyi dəxi dürüst deyil və ondan fayda gözləmək əqli-səlimdən bəiddir. Məzkur müəllim on ildən ziyadədir ki, müəllimlik peşəşini tərk qılıb, ticarət əmrinə məşğuldur və bu halda güzəranı xoş və rahat keçir..." (54, 203)

Firidun bəy Köçərli məqalələrində qadın məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Rus şairlərindən məşhur Nekrasov və Turqenevin fikri üzərində dayanır. Nekrasov, rus qadınlarının ixtiyarsız və fəna həyatından bəhs edərkən onların anadan kənz və ixtiyarsız doğulmaqla, qul kişiyyə arvad olmaqda və qul anası olmaqda təqsirləndirilənlərə qarşı çıxırdı. Tənqidçi yazırdı ki, qul kişiyyə arvad olmaq və qul adama analıq etmək ağır olsa da, hər iki halda mənəviyyəti tapdalanmış, hüquqları əlindən alınan, qul və kənz halında gün keçirən və ömrünü zay edən arvad tayfası olur. "Anadan kənz doğulur, ərə getdikdə ərinə kənzlik edir və həmişə ərinə və

yoldaşına “ər” və “yoldaş” deməyib, “sahibim” deyir. Axırda tərbiyəsiz övladına ana olmayıb kənz olur...”(54,222)

Ədib burda arvadların öz dillərindən onların halına məxsus deyilmiş fikri məqaləyə gətirməklə onu daha emosional və qüvvətli edir, canlandırır. Həmin parçada deyilir:

“Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım xan oldum.
Gəlin oldum, qul oldum,
Ayaqlara çul oldum!”(54,222)

Bu misaldan bəlli olur ki, müsəlman qadınları ömründə beş-on il xoşbəxtlik və ağ gün görürsə, o da qızlıq, atası evində olduğu vaxta təsadüf edir. Başqa bir misalda arvadın dilindən başqa cür sözlər eşidirik:

“Qız idim, geydirdilər ibrü vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü səfa köynəyini,
Gəlin oldum, geydirdilər cəbrü cəfa köynəyini.”(54,223)

Bundan sonra biçərə qızlar analıq halına yetişirlər və ölənə qədər əynindən “cəbrü cəfa” köynəyini çıxartmır və sahibinin sərtvücdü rəftarından vaxtsiz qocalır, qönçə ikən açılmamış solur, tələf olur...”(54,223) Bax budur müsəlman arvadlarının taleyi.

Qadını belə vəziyyətə salan, onun şüurunu kütləşdirən nədir? Sualına ədib aydın cavab verir. O, göstərir ki, qadını həm cismani, həm də mənəvi cəhətdən şikəst edən ictimai quruluşdur. F. Köçərli ananın, qadının ictimai həyatda, ailədə tutduğu mövqə ilə əlaqədar olaraq onların vəzifələrindən

danışarkən göstərir ki, ana olmaq yalnız körpə balaya döşlərindən süd verib onu bəsləməkdə və ona dayəlik etməkdən ibarət deyildir. Analığın həm incə, zərif, həm çətin və mürəkkəb, həm də həyat qədər şərəfli xüsusiyyətləri vardır. F. Köçərli yazır: “Bu təfəvütdən nəşət edən fənalıq və nifaq məişətimizi pozğun edib dolanacağımızı qaydadan salır və bu yolda o qədər faciələr və ürək yandırıcı münasibətlər vüqua gəlir ki, onları dil ilə söyləmək, qələm ilə yazıb başa yetirmək olmaz.” (50, № 88, 169, 173)

Firidun bəy Köçərli “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirdiyi “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz” (1909) və “Yeni iqbal” qəzetində dərc etdirdiyi “Xanımlarımız” (1916) adlı məqalələrində “Molla Nəsrəddin” ideya istiqamətindən çıxış edir və insanın hərəkətsiz üzvünün fəal, inkişafda olan üzvünə maneçilik törədən zəif cəhətləri ictimai bir bəla kimi qiymətləndirir. İflic xəstəliyinə mübtəla olan bir bədənin mərzəi və illəti sağlam olan hissələrinə ağırlıq və əziyyət verdiyi kimi ixtiyarsız, elm və tərbiyəsiz qadınların çoxluğu da əsrimizin ilk illərində müsəlman Şərqi'nin, eləcə də Azərbaycan xalqının tərəqqi etməsinə, elm və maarif kəsb etməsinə mane olmuşdur.

Buna baxmayaraq “Şər”ən arvadlar kişilərin bir şaqqası və dilimi olmağı mühəqqəkdir. “Bunların hər ikisindən övlad törəyir və nəsil əmələ gəlir. “Bəqayi-insan, nizami-bəşər və nəzmi-dövrən” - bu iki şaqqaların birləşib bir cildi-vahidə girməyinə bağlıdır. Burası dürüst təhqiq və təhfim...”. (54,221)

Göründüyü kimi, tənqidçinin diqqətini ilk cəlb edən qul və kənz halında gün keçirən, qönçə ikən açılmamış solan Azərbaycan qadınlarının taleyi olmuşdur. Qul və kənz halında ömürlərini başa vuran Azərbaycan qadınlarının taleyi ya-

zıcını daima maraqlandırmış, düşündürmüşdür.

Burdan aydın olur ki, müsəlman Şərçinin məzlum sinfini təşkil edən qadınlar yalnız beş-on il xoş və ağ gün görür. O da qızlıq dövründə. Publisist din xadimlərinin din pərdəsi altında törətdiyi bəlalardan, ağzından süd iyi gələn, gəlincik oynadan dünənki uşağı körpə ikən arvad edib, gəlincik oynatmaq əvəzinə balaya süd və tərbiyə verməyə vadar edən bu millətin "vəkil"lərinin əməllərini böyük zülm və ədalətsizlik adlandırır: "Nə böyük zülm və ədalətsizlik! Filhəqiqə, belə körpə, əti və sümüyü bərkiməmiş anadan vücuda gələn balalar cismən və əqlən nə qədər zəif, nəhif və mayasız gerek olsunlar. Övladın tərbiyəsi və təlimi ancaq o vədə qaydaya düşüb təbii ola bilər ki, onların vücuduna səbəb olan ata və ana həddi-kamala yetişib, ağıl və fərasətdə, elm və bilikdə ixtiyar və hüquqda biri-birinə müvafiq olurlar, biri-birinə həqiqi mərifət və məhəbbət ilə bağlanmış olurlar və hər ikisi təlim və tərbiyənin yolunu kamalınca anlayalar. Bu surətdə demək olar ki, ər və arvad bir cismən, bir bədənin iki müvafiq hissələri və təbii parçalarıdır." (54, 225)

Firidun bəy Göçərli müasirləri içərisində elm, kamal kəsb edən ziyalılarımızın qaranlıq və cəhəlet dünyasında ömür sürən Azərbaycan qadınını oxutmaq, həyatı hadisələri və adı məişət qaydalarını onlara başa salmaq əvəzinə, əksinə olaraq onları evdə qoyub özləri üçün rusdan, neməs və yəhudidən almasını, öz ailəsindən qaçıb "azad və əxlaqsız arvad" cəmiyyətində ruhlarının şad və vaxtlarının xoş keçirməsini ən böyük dəhşət adlandırırdı. Ədib Azərbaycan qadınlarının elmsiz, savadsız olmalarını baş verən bəlalardan əsas hesab etməklə bərabər, həm də, Avropa formasında yaşamağın, əksinə çıxış edirdi. "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nis-

fimiz" (1909) məqaləsindən yeddi il sonra, "Xanımlarımız" (1916) məqaləsini yazmış və kortəbii formada Avropa sayəği adət-ənənələrin, açıq-saçıq geyinmənin gələcəkdə pis fəsadlar verə biləcəyini vurğulamışdır. O, yazırdı: "Yanvarın 31-də (1916-cı il:-V.P.) təzə klubda işgörmənlərin çoxu müsəlman xanımları idi. Onlardan hər birisi öhdələrinə götürdüyü əməlləri kəməli -ehtiram və ədəblə ifa və icra etməkdə idi. Kimisi gül-çiçək satmağa, kimisi müsəmirənin afişasını intişar etməyə çalışırdı. Xanımlardan bəzisi dəxi qonaqlara çay, qəhvə, şirniyyat və meyvəcat təklif etməyə məşğul idilər. Onlardan bir neçəsi şərqi rəqslərində artıcaq məhərrət göstərərək qonaqları məsrur etdilər. Xanımların əksəri milli libas geyinib üstlərini və başlarını zər və cavahirətlə bəzəmişdilər. Bir para libaslar çox xəyalı, qəşəng və xoşayənd idi. Amma bir neçə xanımların Avropa dəsturi yarım libas geyməsi bizi təəccübləndirdi və böyük əndişəyə saldı. Əzəlcə biz onları əcnəbilərdən hesab etdik. Vəli sonra danməqal təəssüf müsəlman oldüqləri bilindi və bizi xeyli utandırır xəcil etdi." (52, № 231)

Firidun bəy Köçərli də, Cəlil Məmmədquluzadə kimi cəmiyyətdə baş verən bu faciələrin əsas mahiyyətini, daha doğrusu çirkin yola düşən ərnlərin və əxlaqsız geyinən qadınların faciəsini zəmanədə, Azərbaycan ictimaiyyətinin savadsızlığında, düzgün olmayan tərbiyə üsulunda və maarifsizlikdə görürdü.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi yazır: "Müsəlman xanımlarının camaat işlərinə mübaşirət etməklərini hüsni-qadamət və təşəbbüsatlarını təbrik etməklə belə az üsul və adətləri üzrə möhkəm və sabit qalmaqlarını və müsəlman arvadlarına yaraşan ədəb və həya kimi gözəl sifətləri özlərinə şüar etmə-

lərini dəxi təmməna və arzu edirik.”(52, № 231)

F. Köçərliyin 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində nəşr olunan publisistik məqalələrindən biri də, “Taybuynuz öküz” adlanır. Müəllif məqalədə irəli sürdüyü fikri oxucusuna daha anlaşılqılı şəkildə çatdırmaq üçün belə bir fəndə əl atır. Özünün dostu ilə olan söhbətini verir ki, bu vaxt tərəf müqabili öz vəziyyətini taybuynuz öküzün halına bənzədir. Bu ifadə məqalədə rəmzi mənada işlədilmişdir. Müəllif üstüörtülü şəkildə taybuynuz öküzün simasında öz fikirlərini verir, fikir isə oxucuya tamamilə aydın olur. “Hamı taybuynuz öküzün halında yaşayıb zillət və üsrət ilə güzaran keçirməkdədirlər. Vəli biar və xüsusən avam olmaları cəhətə öz hallarından bixəbərdirlər və qəzalarına razı olub, hər qisim zülm və sitəmə səbr və təhəmmül edirlər. Və çox bərkə düşəndə özlərinə bu günə təsəlli verirlər.”(54, 113)

Onların həyatında təsəlliləri isə bundan ibarətdir: “Kişinin aqibəti gerek xeyir olsun. İnşallah, aqibət və əbədi səadət biz müsəlmanlar üçündür. Bu dünyamız yox isə də, axirətimiz var. “Məhəmməd ümməti damda qalmaz” F.Köçərli müsəlmanların gözünü bağlayan, əlini işdən soyudan belə bir təsəvvürü bəyənir və yazır ki, amma məsələnin ikinci misrasını unudurlar və ya qəsdən demirlər ki, “Damdan çıxınca canı da qalmaz...” (54, 114)

Taybuynuz öküz niyə yazıqdır və kim onu bu hala salıb? F. Köçərli bu suallara cavab verərək müsəlmanları ayıldan mətləblərə üstüörtülü şəkildə toxunur. Taybuynuz öküz yalnız iş vaxtı yada düşür: “Odunamı getmək, suyamı getmək lazımdır, yenə taybuynuz öküz olsun, cüt əkməkmi lazımdır, yenə taybuynuz öküz gəlsin, dəyirmanı dən aparmaq və dəyirmandan unu evə getirmək taybuynuz öküzün borcudur,

xırmanda taxıl döymək ancaq taybuynuz öküzün işidir.” (54, 115)

Bütün zümlərə tab gətirən taybuynuz öküz onları yalnız allah divanı ilə qorxuzur. Göründüyü kimi müsəlmanların həyatı, dünyagörüşü məqalədə öz əksini eynilə tapmışdır.

Pedaqoq-alimin “Həyata dəvət” (1911) adlı məqaləsi öz dövrü üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələyə həsr olunmuşdur.

Məqalədə F. Köçərli bütün müsəlmanlara üzünü tutaraq üləmaların vəd etdiyi “dünya beş gündür, beşi də qara” kimi insanı həyatdan çəkirdən mürəcə baxışın əleyhinə çıxış edirdi. Onların xalqa vəz etdiyi

“Ey əzizan! Bir baxın dünyayə-ibrətxanədir,
Axırın fikr etməyən aqil deyil, divanədir...”

və ya;

Sultani-cahan isə gedər, canə inanma,
Çün baqi deyil, mülki-Süleymana inanma” (54, 279)

kimi pessimiz əhvali ruhiyyəli fikirlərin təbliğ edilməsinin səbəbi nə idi?

Firidun bəy Köçərli maarifçilik məfkurəsindən çıxış edərək fikrini belə izah edirdi: “Dünyagir və tamahkar vaizlər üçün camaatın belə qəflət və cəhəldə yaşamağı, əlbəttə, çox xeyirdir. Hər nə ki, az-çox onlar qazanıb təhsil etsinlər, gətirib öz ağalarına təslim edəcəklər, özləri isə aza qənaət edib, ancaq beş günlük ömr üçün əldə bir azacıq sərmayə saxlayacaqlar. Çünki ruhani ataları onlara vazeh dəlillər ilə sübut ediblər ki, dünya malı cəhənnəm odudur, nə lazım onu cəm etmək.

Nə gerəkdir sənə bu dövlətüməl,
Yükünü yüngül eylə, ey həmmal!" (54, 280)

Yazıcının vazilərin dilindən söylədiyi yuxarıdakı misralar fikrə tam aydınlıq gətirir, tənqidçi ideyasının doğruluğunu əyani təsdiq edir.

Firidun bəy Köçərli həyata baxışını avropalılarla müsəlmanların məişətini müqayisə edərək verirdi: "Dövlət, sərvət, mərifət, kamal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqr, zəlalət, yoxsulluq, cəhalet, avamlıq, hünərsizlik, narahatlıq, icz, əsarət və kəsalət aləmi-islamda... Bunlar fəlakət və qəflətdə, onlar ciddiyyət və səadətdə; bunlar ölü, onlar diri!" (54, 280)

Məqalənin sonunda Firidun bəy Köçərli öz həmvətənlərinə belə müraciət edirdi: "Ey qardaşlar, həyatın qədrini bilin, həyat allah-taalanın ətiyyəsidir, ayılınız, hərəkət edin, qapı-bacalarınızı açınız, evinizə işıq düşsün, üfunətli və ağır havası dəyişsin. Gözünüzün tozunu silib, diqqət ilə ətrafa baxınız, hər kəs işləyir, çalışır, həyatdan nəfərdar olur. Haqq-taala "Ləysə lil insanə illa masəa" əmr buyurmamış-larmıdır?" (54, 283)

Firidun bəy Köçərlinin "Dünyada belə nədən törəyir?" (1909) adlı məqaləsi "Məişətimizə dair" adı altında çap olunan məqalələr silsiləsindəndir. Məqalə müəllifini bütün müsəlmanları bürüyən cəsarətsizlik narahat edir. O, bu məqalədə gözəl bədii üsullardan məharətlə, yerli-yerində istifadə etmişdir. Əvvəlcə müəllif L. N. Tolstoyun "Dünyada belə nədən törənir?" hekayəsinin məzmununu qısa şəkildə nəql edir: "Bir abidi-xoşsifət tərki-dünya qalib, vaxtını adamlardan kənar bir meşədə ibadətlə keçirmiş. Meşənin heyvanla-

rı ondan qorxmayıb, başına cəm olarlarmış. Abid onların dilini, onlar abidin dilini anlarmış. Bir kərə abid bir ağacın altında uzanıbmış. Qəzadan həmin ağacın altında axşamlamağa qarğa, göyərçin, ilan və maral cəm olur və öz aralarında başlayırlar söhbət etməyə ki, aya, yer üzündə belə və günahlar haradan törəyir?" (50, № 63)

Bu suala hər biri müxtəlif cavablar verir və müəllif maralın sözləri ilə müsəlmanların vəziyyətini müqayisə edir. Tənqidçi yazırdı: "Hərgah maral bilsə ki, bu səs və şıqqıltı yel əsib kolu tərptəməkdən, yarpaqları biri-birinə toxundurmaqdan əmələ gəlir, o vaxt qorxmaz və qorxudan özünü dağadaşa çırpma, əbəs yerə canını fəvtə verməz.

Həmçinin hərgah müsəlmanlar qorxub vahimə etdikləri şeylərin əsl günhünü bilsələr, bilaşübhe onlardan qorxmazlar və bu qədər belalara və fəlakətlərə düçar olmazlar. Buna əksiklik və ürək sıxıntısı çəkməzlər." (50, № 63)

Firidun bəy Köçərliyə görə cəsarətsizlik müsəlmanlara ana südü ilə keçir. Buna görə də, kupədə bir əcnəbinin təhqiramiz sözü müqabilində ona sillə vuran adamın müsəlman olmadığını söyləyir. O, yazırdı: "Zülm və sitəmə, hər qisim ədalətsizliyə bizim kimi səbredici, tabgətirici, qəzasına razı olduğu başqa bir tayfa tapılmaz." Müəllif bütün bunların səbəbini qorxaqlıqda, avamlıqda görür. F.Köçərlinin "İranın oyanması" (1906) adlı publisistik məqaləsi Tiflisdə nəşr edilən "Otqoloski" qəzetində çıxmışdır. Ədib məqalədə ki, hədisləri on il əvvələ çəkir. On il bundan əvvəl İranın vəziyyətindən danışır. Həm də, bu təsviri bir iranlının dili ilə verir. Həmin adam İrani karvandakı yorulmuş dəvələrdən birinə bənzədir ki, belə dəvəni heç cür ayağa qaldırmaq mümkün olmadığından onu başlı-başına buraxırlar. Bu vəziyyətdə

qalan dəveni isə ölümdən başqa heç bir aqibət gözləmir? Bəs İranın aqibəti necədir? F. Köçərli yazırdı: "İran bəşəriyyətin fasiləsiz irəli gedən karvanından kənar düşmüş irəli və təkmilləşməyə, inkişafa doğru yolunu davam etdirə bilmir. İndi bu müdafiəsiz, zəifləmiş ölkəni yırtıcı heyvanları xatırladan başqa dövlətlər parçalamaq istəyirlər" (54, 126-127)

Firidun bəy Köçərli eyni zamanda, M. F. Axundzadə ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Zeynalabdin Məşədi Əli oğlu Hacı Rəsulov Marağalının (1837-1910) "Səyahətnameyi İbrahimbəy" əsərinin adını çəkir, bu əsər "Kəmalüddövlə məktubları"ndan sonra Şərqi İstibdadını, İran şahlığının daxili çirkinliklərini ifşa edən ən güclü, təsirli siyasi-ədəbi traktatdır. Kitabın müəllifi də, İranın mütləq məhv olacağı fikrini söyləmişdir.

Lakin cəmiyyət bir yerdə dayanıb durmur. İranda da, xalq ayılmışdır. Ədib bunu uzun müddətli yuxudan sonra oyanma əlaməti hesab edir.

Firidun bəy Köçərli bədii ədəbiyyatı kəskin silah hesab etmiş və publisistik məqalələrində yeri gəldikcə bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etmişdir. Bu cür istifadə isə müəllif fikrinin oxucuya daha dəqiq, oxunaqlı, tam şəkildə çatdırılmasını təmin edir.

Firidun bəy Köçərli publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri

Firidun bəy Köçərli kamil və incə bədii zövqə malik yaradıcı şəxsiyyət olmuşdur. Bu keyfiyyət onun haqqında danışdığı və qiymətləndirdiyi onlarla bədii əsərin təhlilində aydın şəkildə görünür. Ədibin Həsənəli ağa xan Qaradağiyyə, Abdulla Şaiqə, Yusif Vəzir bədii əsərin yazılma qaydaları haqqında verdiyi məsləhətlər bunu bir daha təsdiq edir. Lakin o, bədii əsər yazmaqla məşğul olan onlarla müasirdən, məsələn, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət və b. fərqli olaraq bədii yaradıcılıqla, daha doğrusu, roman, povest, hekayə, komediya, faciə, mənzumə yazmaqla məşğul olmamışdır. Yazıçının yüksək əhəmiyyət verdiyi və müntəzəm məşğul olduğu sahə publisistika olmuşdur. Bu bir tərəfdən onun istedadının dərəcəsi ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mühitində gedən siyasi-ictimai və mədəni proseslər, onlara vaxtında münasibət bildirmək, əhalini maarifləndirmək məqsədilə bağlıdır. Buradan irəli gələrək publisistika Azərbaycan həyatının mürekkəb mənzərəsini əks etdirmək baxımından yazıçıya daha əlverişli görünmüşdür. Publisistika Firidun bəy Köçərli üçün həmişə doğma yaradıcılıq sahəsi olmuşdu. O, otuz beş illik fəaliyyəti ərzində məşğul olduğu yaradıcılıq sahələrinin bəzilərinə müəyyən vaxtlarda fasilə ver-

diyi halda (məsələn, ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid) publisistika sahəsində fasiləsiz çalışmışdır. Bu Firidun bəy Köçərlinin fəal vətəndaşlıq və yaradıcılıq mövqeyindən, əsrin hadisələrinə ayıq və açıq münasibət bildirmək ehtirasından doğan keyfiyyət idi.

Cəmiyyətlə, onun əsasını təşkil edən xalq kütləsilə birgə nəfəs almaq, zülm altında, cəhəlet və nadanlıq qaranlığı içində keçən həyatlarına xoşbəxtlik gətirmək və səadətə qovuşdurmaq arzusu ədibi publisist əsərlər yazmağa, janrın imkanlarından istifadə etməklə dərdlərinə çarələr axtarmağa sövq etmişdi.

Ruhanilərin qüsurlarını tənqid etdiyinə görə onu din xadimlərinə qərəzli münasibət bəsləməkdə ittiham edən bir mollaya verdiyi cavabda Firidun bəy Köçərli publisist yaradıcılığının məqsədi haqqında məlumat verərək yazırdı: "Biz heç sinif və zümrə ilə ədavət və qərəzimiz yoxdur və ola da bilməz. Baş vəzifəmiz millətimizin eyiblərini eyni ilə təsvir edib giriftar olduğumuz bəlalərin rəfinə çarələr axtarmaq və göstərməkdir." (52, № 235)

Göründüyü kimi ədib publisist yaradıcılığı ilə böyük amala xidmət edirdi. O, fəaliyyətini faydalı və əhəmiyyətli etmək məqsədini həyata keçirmək üçün istedadının imkanlarını ancaq hadisələrin təsvirini verən məqalələr yazmaq ilə məhdudlaşdırmırdı. O, fikirlərinin şüurlara asanlıqla çatmasını təmin etmək üçün məqalələrinin bədii-estetik təsir gücünə, emosional-ekspressiv vasitələrdən istifadəsinə də yüksək əhəmiyyət verirdi.

Bu keyfiyyətlər isə Firidun bəy Köçərli məqalələrini şablonçuluqdan, quru mühakimələrdən, darıxdırıcı təsvirdən qurtarıb onlara bədii bir ahəng aşılayırdı. Firidun bəy Kö-

çərli publisistikasında ciddi məzmunun münasib bədii formada ifadəsi onu hər hansı bədii əsər qədər təsirli edirdi. Beləliklə, roman, hekayə, faciə, komediya yazmayan Firidun bəy Köçərli publisistik əsərlərində bədii yaradıcılıq qüdrətini nümayiş etdirmiş olurdu.

Firidun bəy Köçərli publisistikasının xüsusiyyətlərindən danışarkən öncə onun janr əlvanlığına diqqət cəlb etmək lazım gəlir. Çünki yazıcının publisist sənətkarlığı bu məqamda daha bariz şəkildə ifadə olmuşdur.

Firidun bəy Köçərli publisistikası iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Onlardan biri informasiyadan, digəri ciddi publisistik məqalələrdən, icmalardan, portret oçerklərdən, məktublardan ibarətdir. Bunlar eyni zamanda ədibin yaradıcılığının iki mərhələsinin məhsuludur.

İnformasiya tipli məqalələr daha çox ədibin yaradıcılığının birinci mərhələsi üçün səciyyəvi janrdır. O, XIX əsrin 80-ci illərindən "Şərqi-Rus"un nəşrinə qədər türkdilli mətbuatda ancaq informatik məqalələr dərc etdirmişdir. Bu səbəbsiz deyildi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Rusiyada türkdilli mətbuatın son dərəcə zəif inkişafı, sosial həyatın global problemlərinin müzakirəsi üçün ədəbi mühitin olmaması, yazıcının özünün yaradıcılıq təcrübəsinin və imkanlarının azlığı və s. onun yaradıcılığında informatik məqalə janrının inkişafına səbəb olmuşdur. Ədibin informasiyalı məqalələri əsasən "Tərcüman" (Kırım-Bağçasaray) və "Kəşkül" (Tiflis) qəzetlərində dərc olunmuşdur. İrəvanda müəllim işləyən Firidun bəy Köçərli şəhərin müsəlman əhalisinin həyatında, məişətində və ümumiyyətlə mənəvi dünyasında əmələ gələn yeniliklər haqqında faktları qəzet səhifələrinə çıxarırdı. Bir qayda olaraq bu yazılar "İrəvandan məktub",

“Şuşadan məktub” adı altında dərc olunurdu.

Firidun bəy Köçərlinin bu məqalələri informatik məqalə janrının qarşısında duran tələblər baxımından maraqlı xüsusiyyətlərə malik idi. Bunların başlıcası ondan ibarətdir ki, məqalələrdə janrın funksiyası yerinə yetirilirdi. Yəni xalq həyatında baş verən bu və başqa hadisə burada əksini tapırdı. Faktların kəmiyyətinə gəldikdə elə məqalə var idi o bir faktla məhdudlaşır. Elələri də var idi, bir neçə fakt əhatə edirdi. Məsələn, “İrəvandan məktub” başlığı altında “Tərcüman” qəzetində dərc etdirdiyi ilk məqalələrinin birində ədib İrəvan seminariyası şagirdlərinin M.F.Axundzadə komediyasını tamaşaya qoymalarını xəbər verirdi. “Məmnunən bəyan ediləcək bir vəqəə varsa, bu da yanvarın üçündə darülmüəllimin İslam şagirdani islam dilində olaraq mərhum Axundzadənin asarından teatro oyunu icra etdikləridir. Tamaşaya xanlar və bəyzadələr cəm olunub məmnun qaldıqlarını ibraz buyurdular.” (48, № 39)

“İrəvandan məktub” adlanan başqa bir məqalədə İrəvan gimnaziyasını bitirib Moskva universitetinin riyaziyyat fakültəsinə daxil olan, lakin atası vəfat etdiyinə görə maddi çətinliklə qarşılaşan, təhsilini tərk etməyə məcbur olan bir tələbəyə İrəvan bəyzadələrinin yardım göstərməsi xəbər verilirdi. Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Bu müşkül halında İrəvan xanədanları müavinətinə yetişib cənab Abasqulu xan və Ağaxan İrəvanilər, Musa xan və Pənah xan Makililər və Mustafa bəy Mustafabəyov ittifaq edib Y.M.Bəyovun ikmali-təhsilinə qədər hər bir sənədə yüz iyirmi, cümləsi altı yüz rublə verməyə qərar və vəd buyurdular.” (48, № 17)

Həyat inkişaf etdikcə, ictimai dirçəliş nişanələri artdıqca Firidun bəy Köçərli məqalələrində faktların sayı artır, həyat

məsələlərinin əhatə dairəsi də genişlənirdi. Məsələn, 80-ci illərdə yazdığı məqalələrdən fərqli olaraq 90-cı illərin əvvəlində “Kəşkül” qəzetində “İrəvandan məktub” başlığı altında dərc etdirdiyi məqalədə bir-birindən seçilən müxtəlif tipli hadisələr haqqında xəbər verirdi. Bunlar İrəvanda əski ata - baba məktəblərinin islah edilib yeniləri ilə əvəz edilməsindən, M.F.Axundzadənin “Məstəli şah” komediyasının tamaşaya qoyulmasından və Rzayev familiar bir gimnazistin “Könülsüz nikah” adlı dram əsəri yazması haqqında xəbərdən ibarət idi. Lakin faktların çoxluğu məqalənin janr səciyyəsinə xələl gətirməmişdi. Əsərin həcmnin nisbətən böyüklüyünə baxmayaraq o informatik məqalə olaraq qalmışdı. F.Köçərlinin informatik məqalələrinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarət idi ki, onların funksiyası sadəcə xəbərdən ibarət olmurdu. Hər bir xəbər müəllifin hadisələrə münasibətini ifadə edən xüsusi kommentariyalarla müşayiət olunurdu. Belə hallarda yazıçı mövqeyini aşkarlaşdırmaqla yanaşı idraki nəticələr çıxarır, oxucunu faydalı məsələlərə istiqamətləndirirdi. Məsələn, M.F.Axundzadə komediyasının seminaristlər tərəfindən tamaşaya qoyulduğunu və təqdir olunduğunu xəbər verən müəllif diqqəti xalq həyatının digər bir sahəsinə cəlb edirdi: “Oyunun bir məhəllində Zaqaq qaziya həbsxanalarında yüz məhbusdan 99-u islam olub, divanxanalardan və meydanı-hünər və fənniyələrdə yüz adamın ancaq biri islamdan olduğu səbəbilə bəyan və müzakirə olunur.” (48, № 17)

Ədib tamaşa haqqında xəbərə həbsxanalarda və inzibati idarələrdə, mədəni mühitdə azərbaycanlıların mövqeyi haqqında məlumatı əlavə etməklə əhalinin diqqətini bu qəbildən mədəni tədbirlərin sıx-sıx həyata keçirilməsinin zəruri

riliyinə cəlb edirdi. Bununla yazıçı əhalinin nəzərinə cəhəlet və nadanlıqdan, ruhani istibdadın təzyiqindən qurtarmaq üçün müasir mədəni təsisatların zəruriliyi ideyasını çatdırırdı. Yaxud, İrəvan xanlarının təhsilini yarımçıq qoymuş tələbəyə yardımı haqqında məlumat verən yazıçı xəbərə belə bir cümlə əlavə edirdi: "İstedadı isbat olunmuş növcavanın istiqbalı böyləcə təmin edildi." (48, № 17)

Firidun bəy Köçərlinin informatik məqalələrində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərindən biri də onların təbliğat və təşviqat məqsədi izləməsidir. Müxtəlif faktları xəbər verən müəllif müəyyən nəticələr çıxarır və onların həyata keçirilməsinə xüsusi səy göstərirdi. Məsələn, "Kəşkül" qəzetində dərc olunmuş "İrəvandan məktub" məqaləsində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif mədəni hadisələr haqqında məlumat ona maarifçilik ideyalarını təbliğ etmək üçün vasitə rolunu oynamışdı.

Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Bu axır vaxtlardan bəri... İrəvan müsəlmanları da cümbüş və hərəkətə gəlib, gözlərini açıb, insanlıq, elm və tərbiyə və təməddümə hümmət etməkdədirlər." (48, № 17)

İnformatik publisistika əsasən Firidun bəy Köçərli yaradıcılığının başlanğıcı üçün səciyyəvi və aparıcı janr olmuşdur. Lakin bu janra məxsus spesifik əlamətlər ədibin digər məqalələrində də müşahidə olunur. Məsələn, "Təzə kitab", "Molla Nəsrəddin", "Müsəlman müəllimlərinin hümməti" və s. məqalələri bir qayda olaraq bu və ya digər mədəni hadisə haqqında xəbərlə başlanır. Lakin bu tipli məqalələrdə informasiya böyük sosial və mədəni məsələlərdən söhbət açmaq üçün vasitə kimi istifadə olunur. Məsələn, "Təzə kitab" məqaləsində Şekspirin "Otello" (54, 92-96) əsərinin

Haşimbəy Vəzirov tərəfindən edilmiş tərcüməsinin nəşri haqqında məlumat verən müəllif əsas diqqəti əsərin təhlili üzərinə cəmləşdirir, oxucuları əsərin ideya-məzmunu ilə tanış edir. Yaxud, "Anton Çexov" məqaləsində böyük rus ədibinin ölümünü xəbər verən yazıçı onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərinin şərhinə xüsusi diqqət yetirirdi. (54, 91)

"Müsəlman müəllimlərinin hümməti" məqaləsində, 1903-cü ilin yay fəslində Şuşa şəhərində "Hacı Qara" ko-mediyasının tamaşası haqqında xəbər verilir. Lakin müəllif məqalənin vəzifəsini bununla məhdudlaşdırmırdı. Onun əsas məqsədi Şuşada mədəni həyatın oyanması, ziyalı gəncliyin həmvətənlərinin ehtiyaclarına həssas münasibət bəsləmələrini göstərmək idi. Faktı təqdim edən müəllif belə bir nəticəyə gəlirdi ki, "hər sənə yay fəslində Şuşa şəhərinə... böyük bir cəmiyyət yığışib, millət və vətənə xidmət etmək fikrinə düşürlər. Bunların məbəynlərində ülfət və rəfaqət vüquə gəlib ittihad və ittifaqın binası bir növ möhkəmləşir və bacardıqları qədər vətənlərinə nəf və fayda yetirirlər". (54, 89)

XX əsrin əvvəllərində birinci rus inqilabının təsiri altında Qafqazda siyasi oyanışın yaranması, ictimai-iqtisadi zəmində konfliktlərin kəskinləşməsi, çiyinlərində on beş-iyirmi illik zəngin təcrübə olan və görüşləri püxtələşib sabitləşən Firidun bəy Köçərli mübarizələrin qaynar mərkəzinə gətirdi. Onda siyasi döyüşlərin meydana çıxardığı problemlərin həllində fəal mövqe tutmaq, onlara münasibət bildirmək, həlli yollarını göstərmək tələbatı yarandı. Ədib məqalələrinin birində yazırdı: "Bu müddətin ərzində ələmi-islamda vüquə gələn işlərə biz kənardan tamaşaçı olduq.

Qələmimiz paslandı, mürekkəbimiz qurudu və kağızımız toz altında qalmaqdan saraldı. Bir tərəfdən ələmi-islamın bəzi nöqtələrində müşahidə olunan tərəqqilər görüb şad olduq. Qeyri bir tərəfdən öz məişətimizə baxıb, onun irəli halı ilə... ağır və ahəstə və bir qayda üzrə dolanmasını görüb, məlul və məhzun olduq." (54,163)

Bütün bunlar Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları kimi Firidun bəy Köçərliyə də zamanın siyasi-ictimai və mədəni hadisələrin mürekkəb meydanına gətirdi. Azərbaycan mühitinin rəngarəng hadisələri yazıcının publisist əsərlərinin təsvir və təhlil predmeti oldu. Bununla da yazıçı informatik yazılar dairəsindən çıxıb, problem məqalələr dairəsinə daxil oldu. Mürekkəb həyat materialı özünün ifadəsindən ötrü əlverişli forma axtarırlarının zərurətini meydana çıxardı.

Müraciət olunmuş həyat materialının xüsusiyyətindən irəli gələrək Firidun bəy Köçərli publisistikasının janr dairəsi genişləndi. Orada problem ("Məişətimizə dair", "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz", "Qaranlıqda qalanlarımız", "Taybuynuz öküz", "Dünyada bəla nədən törəyir?" və s.), icmal ("Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı"), məktub ("İdarəyə məktub", "Vətən dili" dərslisi haqqında cənab Şirvanskinin rəyi münasibətilə", "Qazax şairi Kazım ağa Salik təxəllüsün barəsində bir para məlumat", "Redaksiyaya məktub", "Sabir haqqında", "Vəfati-şair"), portret oçerk ("Həsənbəy Məlikov", "Yakov Semyonoviç Qoqəbaşvili", "Sultan Məcid Qənizadə", "Dost və müəllim N.O.Lomouri", "Milli şairimiz Abbas ağa Qayıbov Nazir" və s.) aparıcı yer tutmağa başladı.

Göründüyü kimi, Firidun bəy Köçərli publisistikası janr baxımından kifayət qədər rəngarəngdir. Lakin bu müəllifin subyektiv məqsədlərinin, estetik duyğularının təzahürü olaraq yaranmamışdı. Bu, müəllifin müraciət etdiyi həyat materialının seçiyəsindən onun ifadəsi üçün əlverişli forma axtarırlarından doğmuşdur.

Firidun bəy Köçərli əsasən problem məqalələr yazmışdır. Onlar həyatda çox olduğu kimi ümumiləşib qəzet-jurnal səhifələrində ifadəsi də yekrəng ola bilməzdi. Müəllif təhlil üçün müraciət etdiyi məsələnin seçiyəsindən çıxış edərək ona uyğun ifadə forması seçirdi. Məsələn, Firidun bəy Köçərli məqalələrinin bir qismi konkret problemlərə həsr olunmuşdur. Ona görə müəllif bunlara konkret başlıq verir. Sərlövhə ələ diqqətlə seçilir, o özündə məqalənin əsas məğzi-ni ifadə edir. Başqa sözlə, müəllifin şərhilə sərlövhə bir-birini tamamlayır. Məsələn, "Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsi Azərbaycan kəndlisinin müasir mədəni təsisatlarından, məktəbdən, səhiyyədən, məsciddən məhrum edilməsindən bəhs edirdi. Müəllifin əsas tənqid hədəfi cəmiyyətin kəndli sinfinə biganə münasibəti idi. "Kəndlərimizdə əcəlsiz, dərmansız və müalicəsiz ölənlərin həddi hesabı yoxdur... Çox böyük kəndlərimiz var ki, içində məscidi və məktəbi yoxdur. Uzun illər camaatın qulağı vəz və nəsihət eşitməyib, haqq-taalanın əmrindən və peyğəmbərin qoyduğu yoldan... bixəbər qalıb vəhşilə halında yaşamaqdadırlar" (49, № 58) Ədib bütün bunlara görə kənd əhlilə "qaranlıqda qalanlarımız" adlandırır. Çünki maarifsizlik onları "zül-mət içrə heyran və sərgərdan" qoymuşdur. Göründüyü kimi müəllifin təhlillərindən doğan nəticə məqalənin başlığında irəli sürülən ideyanı tamamlayır. Bu xüsusiyyət Firidun

bəy Köçərlinin konkret sosial problemlərə həsr olunmuş digər məqalələrində, o cümlədən "Taybuynuz öküz", "İranın oyanması", "Vətən məhəbbəti", "Əql əqldən ötkün olar", "Bir darülmüəllimin kifayətdirmi?", "Həyata dəvət", "Dünyada bəla nədən törəyir?", "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz", və s. məqalələrdə qabarıq surətdə nəzərə çarpır.

Firidun bəy Köçərli məqalələrinin mühüm bir qismini "Məişətimizə dair" ümumi başlıq altında yazmışdır. Müstəqil başlığı olan problem məqalələrində olduğu kimi "Məişətimizə dair" silsilənin də əsas təsvir və təhlil obyektini müasir burjua-mülkədar cəmiyyətinin xalq həyatında doğurduğu müxtəlif məsələlərdi. Lakin birincilərdən fərqli olaraq "Məişətimizə dair" silsilənin özünə məxsus ümumi məqsədi və ideyası var. O da adından göründüyü kimi milli məişətin inkişafa mane olan ağırlı, həllini gözləyən məsələlərdi. Yuxarıda haqqında danışdığımız müstəqil başlığı, vahid mövzu və problemi olan məqalələrdən fərqli olaraq müxtəlif həyat sahəsindən alınmış mövzular və problemlər vahid bir ideya ətrafında toplanır və onun açılmasına xidmət göstərir. Məsələn, 1908-ci ilin noyabrından başlayaraq həmin ilin dekabr ayına qədər "Tərəqqi" qəzetində dərc olunan "Məişətimizə dair" silsilənin yazılmasında müəllifin izlədiyi əsas məqsədi Şərqdə mühüm siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi bir zamanda azərbaycanlıların bütün bunlardan xəbərsiz qalıb, köhnə məişətdə yaşamalarını göstərməkdə. Bunun səbəbini "dərisi soyulan və qanı sorulan qara rəiyyət tayfasına" qarşı hakim təbəqənin həyata keçirdiyi bidadlıq, zülm və təcavüzdə görən Firidun bəy Köçərli onları nişan verməyi və əməllərini ifşa etməyi məqsədəuyğun hesab edir. Əsasən ruhanilərdən, dövlət məmurlarından, tacirlər-

dən, mülkədarlardan, bəylərdən, xanlardan ibarət olan talançı "fiqrələr" in hər biri haqqında danışır, ayrı-ayrılıqda hər birinin çirkin əməllərini ifşa edir. Ruhanilər, bəylər, xanlar, tacirlər, mülkədarlar, məmurlar, ziyalılar haqqında verilən məlumat birləşib xalq həyatının qəmli və kələkötür mənzərəsi haqqında təsəvvür yaradır və müəllifin qoyduğu ideyanın açılmasına, başqa sözlə, illüstrativləşməsinə səbəb olur.

Bəzən müəllif "Məişətimizə dair" ümumi başlıq altında yazdığı məqalələrə konkret başlıqlar da verir. Bu "İrşad" və "Yeni iqbal" qəzetlərində dərc olunmuş məqalələrində müşahidə olunur. Məsələn, "İrşad" qəzetində çıxan məqalələr "Yarımqıqlarımız", "El üçün ağlayan gözsüz qalar", "Əcəlsiz ölənlərimiz", "Təlimi- xeyir edənlərimizin cəzası", "Bir para bəyanatlar", "Müsəlmançılıq", "Yeni iqbal" qəzetində dərc olunmuş məqalələrə "Ehtiyac", "Təzə il və mövludirəsul", "Xanımlarımız" kimi başlıqlar vermişdir. Müstəqil və ümumi başlıq altında yazılmalarından asılı olmayaraq "Məişətimizə dair" silsilənin ümumi bir ideyası var idi. Bu isə "daxili işlərimizi" və "dolanacağımızı" təsvir etməkdən onun sağlam yollarla inkişafına yardım göstərməkdən ibarət idi.

"Məişətimizə dair" in vahid ideyanın təbliğinə həsr olunmuş problem məqalələr silsiləsi olduğunu müəllifin ayrı-ayrı məqalələrə verdiyi kommentariyalar da təsdiq edir. Belə ki, müəllif silsiləyə daxil olan bu və ya başqa məqalədə ondan əvvəl yazılmış məqalədə haqqında danışılan məsələnin üzərinə qayıdır. Müxtəlif mövzuda yazılan məqalələrin eyni ideyanı və problemin müxtəlif həlqələri olduğunu göstərirdi. Yazıçı "Tərəqqi" qəzetində "Məişətimizə dair" baş-

lığı altında dərc etdirdiyi məqalələrin 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində eyni başlıq altında dərc olunmuş məqalələrin davamı olduğuna işarə verərək yazırdı: "İki sənə bundan müqəddəm yuxarıda qoyduğumuz sərlövhədə bir neçə məqalə möhtərəm "İrşad" ruznaməsinin nömrələrində öz daxili işlərimizdən və dolanacağımızdan yazıb, bezi mətləblərdən bəhs etmişdik. Sonradan bir para səbəblərin vüqui ilə ki, ... yazmaqdan əl çəkdik." (54,162) Müəllif iki il ötəndən sonra yenidən eyni başlıq altında məqalələr yazmağa başladığının səbəbini aydınlaşdıraraq yazırdı: "Bu hüriyyət əsrində belə ədalətsizliyə baxdıqda ürəyimiz qan ilə dolur və daha artıq sükunəti-ixtiyar etməyə tab gətirməyib, qələmə əl uzadırdıq". (54, 164)

"Tərəqqi" qəzetində "Məişətimizə dair" silsiləsinin birinci məqaləsində ruhani və məmurların xalq üzərində icra etdikləri zülmətlər haqqında məlumat verən müəllif fikirlərini belə yekunlaşdırırdı: "Qasımbəy Zakirin rəiyyət tayfasına cövr və sitəm edən sair firqələrin barəsində yazdığı şerlərdən danışib əsil mətləbə keçəcəyik". (54, 166)

Silsilənin növbəti məqaləsində müəllif verdiyi vədi yerinə yetirərək "əhalinin qanını sorub, malını insafsızcasına qarət edənlərin" digər zümrəsi, "alış-veriş adamları", "tüccar sinfi" haqqında danışır. Silsilənin üçüncü intelligensiyaya həsr olunmuş hissəsini başlayarkən onun ötən nömrədə başlanan mətləbin ardı olduğunu oxuculara xatırladır: "İrəlili məqalələrimizdən "Tərəqqi"nin hörmətli oxucuları gördülər ki, əsllərindən o dərəcədə uzaqda və kənarda durmayıblar, necə ki, bizimkilər durubdur. İntelligensiyamız ilə camaatımızın arasında dərin və gen bir dərə vardır ki, hər iki tərəfi bir-birinə vasil etmək üçün lazımdır yol açmaq və

körpü salmaq" (54,169) cümləsini əlavə edib, problemin başqa bir tərəfi haqqında məlumat vermək istədiyini bildirir.

"Məişətimizə dair" silsilənin "Tərəqqi"nin 19 dekabr tarixli 137 sayında başlanan yeni hissəsində bu əlaqənin yeni formasından istifadə edir. Bu da ondan ibarətdir ki, silsilənin hər məqaləsinin sonunda sual qoyur, növbəti məqalədə həmin suala cavab verilir. Məsələn, silsilənin giriş hissəsini təşkil edən və müsəlman həyatının donuq vəziyyətində qalıb yeniləşdirmək üçün təşəbbüslərin yoxluğundan söhbət açan müəllif belə bir nəticəyə gəlirdi: "Bizim camaat işlərimiz hər yerdə bir sayaq ilə getməkdədir." Vəziyyətdən çıxış yolu axtaran ədib sual edirdi: "Bəs nə eləmək, nə çarə qılmaq?" Ədib bu sualın cavabını növbəti məqalənin mövzusunda çevirirdi.

"Tərəqqi"nin 28 dekabr tarixli sayında dərc olunmuş məqaləni ondan əvvəlki qoyduğu sualı xatırlamaqla başlayırdı. ("İrəlili məqalənin axırında qoyduğumuz suala cavab verib bunu demək istəyirik ki,...") Yeni məqalə əvvəlki məqalədə qoyulmuş "Bəs nə eləmək, nə çarə qılmaq?" sualının cavabı kimi meydana çıxır. Ədib yazır: "İndi məqalənin baş mətləbinə rücu edib deyə bilərik ki, mərzələrimiz çox isə də, onların ümdəsi və mühliki cəhalet və nadanlıqdır. Onun doğru və həqiqi müalicəsi elm və tərbiyədir." (54,191)

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, "Məişətimizə dair" silsilə müxtəlif tipli aktual sosial mətləblərin tədqiqinə həsr olunmasına baxmayaraq onlar eyni mövzunun ayrı-ayrı həlqələri olub, vahid bir ideyanın təbliğinə, həyata keçirməsinə xidmət göstərir.

Firidun bəy Köçərli publisistikası üçün ümumi və müstəqil başlıqlar altında, əsasən silsilə şəklində yazılmış problem məqalələr səciyyəvi olsada, ədib müraciət etdiyi həyat materialının məzmunundan və mahiyyətindən, ən başlıcası ictimai tələbdən irəli gələrək digər janrlara da müraciət etmişdir. Yazıçının müraciət etdiyi janrlardan biri icmaldır. Bir qayda olaraq icmallarda müəyyən zaman daxilində baş vermiş siyasi-ictimai və mədəni hadisələr ümumiləşdirilir, onların inkişaf mənzərəsi verilir. Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında icmalın dəyərli nümunəsi "Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı" məqaləsidir. Janrın spesifik xüsusiyyətilərini diqqət mərkəzində saxlayan ədib heç bir təfərrüatda yol vermədən Azərbaycan mətbuatının otuz illik tarixi inkişaf yolunu işıqlandırır. Məqalədə milli dövrü mətbuatın "Əkinçi", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül", "Şərqi-Rus" və birinci rus inqilabından sonrakı mərhələlərini aşkarlayır. İdeya istiqamətləri, nəşir, mühərrir və müəllif heyəti haqqında bilgi verməyə nail olur. Beləliklə, bir qəzet məqaləsində dövrü mətbuatın otuz illik inkişafının mürəkkəb mənzərəsi təzahür edir.

Firidun bəy Köçərlinin müraciət etdiyi janrlardan biri də məktub idi. Ədib məktubdan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Ömrünün əsas hissəsini Azərbaycan mühtindən kənarda, Qoridə yaşamış müəllim yazıçı dostları ilə ancaq məktub vasitəsilə əlaqə saxlamışdır. Akademik Bəkir Nəbiyevin "Firidun bəy Köçərli" monoqrafiyasından məlum olur ki, ədib müasirləri ilə muntəzəm olaraq məktublaşmış, yazılarının müqabilində onlardan külli miqdarda cavab məktubu almışdır." (100, 159-160). Akademik K.Talıbzadə Firidun bəy Köçərlinin Abdulla Şaiqlə yazışmalarından nü-

munələri xüsusi kommentariyalarla nəşr etdirmişdir. (126, 165-176)

Tarixən insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi işinə xidmət göstərən məktubdan Firidun bəy Köçərli publisistikada bir janr kimi istifadə etdi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Firidun bəy Köçərli yaradıcılığa məktubla başlamışdı. Ədibin "Tərcüman" və "Kəşkül" də dərc olunmuş yazıları "İrevandan məktub" başlığı altında dərc olunmuşdu. Sonralar ədib epistolyar janrında yazdığı məqalələri "İdarəyə məktub", "Ədəbiyyatımıza dair məktub" (1904), "Hörmətli "Şərqi-Rus" ruznaməsinə bir neçə sözlər", "müdiri-möhtərəm cənab Əhmədbəy", "Vətən dili" dərslisi haqqında cənab Şirvanskinin rəyi münasibətilə" (1910), "Bəradərim Cəlildən çap olunmağını iltimas edirəm" (Sabir haqqında-V.P) (1911), "Vəfati-şair" (1911), "Redaksiyaya məktub" (1912) və s. başlıqları altında dərc olunmuşdur. Məktubdan bir qayda olaraq Firidun bəy Köçərli sosial həyatda baş verən müxtəlif hadisələrə ilkin münasibətini ifadə edir. Baş vermiş hadisələr haqqında təəssüratını ifadə edən müəllif bunların bəzisinin üzərinə yenidən qayıtmış, haqqında daha geniş məqalələr yazmış və yazmağı planlaşdırmışdır. Məsələn, "Dəvət" qəzetinə göndərdiyi "İdarəyə məktub"da Şuşada baş verən hadisələrə münasibət bildirən və hər iki tərəfi sülhə çağıran ədib bir ay on üç gündən sonra "İrşad" qəzetində "Şişə faciəsi" adlı geniş məqalə ilə çıxış etmişdir. (49, № 179) "Məlumat" qəzetində M.Ə.Sabirin vəfatı münasibətilə dərin kədərini ifadə edən Firidun bəy Köçərli məqaləsini belə bir fikirlə yekunlaşdırırdı: "Mərhumun tərcümeyi-halı və asarı haqqında gələcəkdə əhəmiyyətli məlumat yazmağı möhtərəm oxucularımıza vədə

veririk.” (54, 278)

Bu tipli məqalələrdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, müəllif məqalələrdə məktub janrına məxsus xüsusiyyətlərdən istifadə edir. Məsələn, ədib “Dəvət”ə göndərdiyi “İdarəyə məktub” yazısını qəzetin nəşirinə müraciətlə başlayır: “Müdiri-möhtərəm fəzilətli cənab İsabəy Aşurbəyov. Əvvəla cənab haqdan zat-alilərinizin səhhət və afiyət üzrə payidar olmağınızı arzu edirəm.” (54, 124). “Redaksiyaya məktub” adlı digər bir yazı belə başlanır: “C. Redaktor! Xahiş edirəm qəzetinizin yaxın nömrələrindən birində mənim bu məktubuma yer verəsiniz.” (54, 284).

Firidun bəy Köçərli publisistikasında portret məqalələr xüsusi yer tutur. Ədib “A.O.Çernyayevskinin xatirəsi” (1894), “Mirzə Abdulla Məmmədzadə və Rəhimbəy Qayıbovun xatirəsi” (1912), “A. O. Çernyayevski” (1914), “Sultan Məcid Qənizadə” (1912), “Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili” (1912), “Xalq müəllimi Məmməd Qarayevin xatirəsi” (1913), “Dost və müəllim N.O.Lomourinin xatirəsi” (1915), “Haşimbəy Vəzirov” (1916) adı altında bir sıra portret oçerk yazmışdı. Elmi ədəbiyyatda bu qəbildən yazılara nekroloq və yubiley məqalələri də deyilir. Firidun bəy Köçərli məqalələrinin yazılma səbəbləri aydınlaşdırılsa, bu mülahizəyə bəraət qazandırmaq olar. Çünki ədibin adı çəkilən məqalələri məhz deyilən səbəblərlə əlaqədar yazılmışdır. Portret oçerklərin həsr olunduqları maarif və ədəbiyyat xadimləri Firidun bəy Köçərlinin yaxından bələd olduğu şəxsiyyətlər idi. Yazıçının qarşısında onların tarixi xidmətləri haqqında aydın məlumat vermək vəzifəsi dururdu. Ona görə müəllif bildiklərini səfərbər edib, tədqiqata

cəlb edir, beləliklə, onları bir xadim, şəxsiyyət və insan kimi səciyyələndirməyə nail olurdu. Həmçinin onlardan hər biri fərdi keyfiyyətləri ilə canlanır. Məsələn, böyük müəlliminin vəfatının bir illiyi münasibətilə yazılmış “A. O. Çernyayevskinin xatirəsi” və iyirmi illiyi münasibətilə qələmə alınmış “A. O. Çernyayevski” məqalələri dərin səmimiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. A. O. Çernyayevskinin fəaliyyətini Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının təşkili ilə əlaqədar şəkildə təhlil edən Firidun bəy Köçərli onun zəhmətsevərliyini, yorulmadan çalışmağını, ən başlıcası yetirmələrinə sonsuz məhəbbətini, Azərbaycan xalq maarifinə xidmətlərini ön plana çəkirdi. Ömrünün ən yaxşı on beş ilini müsəlman uşaqlarının xidmətinə verən A.O.Çernyayevskinin xidmətləri təkcə şöbənin təşkili, tədrisdə yeni eranın başlanğıcını qoyan “Vətən dili” dərsliyinin yaranması ilə məhdudlaşmırdı. O, seminariyada ailə tərbiyəsi almayan, xeyirxah əməlləri qavramağa hazırlanmayan, məhəllə məktəblərində müxtəlif mənfi verdişlərlə zəhərlənmiş uşaqlarla qarşılaşmışdı. O, bunları səbrlə, ata məhəbbəti, təmiz insani münasibəti ilə tərbiyə edib həqiqi vətəndaşlar etmişdi. Bütün bunlara görə yetirmələrinin hörmətini qazanmışdı. “Mərhumun özü keçmiş yetirmələrinin böyük hörmətini və səmimi məhəbbətini qazanmışdı. Onların arasında elə adamlar var mürəbbilərinə müqəddəs varlıq kimi baxır, onun yüksək əxlaqlı və təmiz təbiəti qarşısında pərəstiş edirlər.” (140, № 282)

Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili Firidun bəy Köçərlinin nəzərində sözün həqiqi mənasında xalq müəllimi idi. O, öz xalqının xoşbəxtliyini maariflənməsində görmüş, ana dilinin tədrisinə yüksək əhəmiyyət vermiş “dərslilər və çoxlu bə-

dii əsərləri” ilə “işığa doğru bir pəncərə açmağa” nail olmuşdur. (54, 286) “Rus-müsəlman” məktəblərinin iyirmi beş illiyi münasibətilə yazılmış “Sultan Məcid Qənizadə” məqaləsində həqiqi xalq müəllimi və realist sənətkar obrazı yaradılmışdır. Ədibin həyat və yaradıcılıq yolu haqqında nisbətən müfəssəl məlumat verən pedaqoq alim onun fəaliyyətində qeyri-adi bir fədakarlıq əlaməti görürdü. O, yazırdı: “Müəllimliyin ağır işlərini, müqəddəs vəzifə və təkliflərini əmələ gətirməkdə sabitqədəm durub, hünər göstərən müəllimlərimizdən biri də möhtərəm bəradərimiz Soltan Məcid Qənizadə cənablarıdır ki, iyirmi beş il sərəsər məarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə sөy etməkdədir. Gələcəkdə dəxi belə sədaqətlə millətimizin tərəqqi və tealasına xidmətlər göstərməsinə ümidvarıq” (54, 288) O, bunu ədibin doğma xalqına böyük məhəbbətinin ifadəsi kimi qiymətləndirir.

S.M.Qənizadə yaradıcılığını həqiqi istedadın təzahürü hesab edən ədibin əsərlərinin xalqın fikri inkişafı üçün əhəmiyyətini ön plana çəkirdi və onları oxumağı hamıya məsləhət görürək yazırdı: “Məktubati-Şeydabəy” sərlovhəsi ilə yazdığı “Müəllimlər iftixarı” və “Gəlinlər həmayili” adlı kitabçalar Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu bildirir. Bu əsərlərin hər birində təzə fikirlər, vüsetli xəyallar, dərin mənalar, nazik işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edirik.” (54, 291)

Xalq müəllimi və publisist yazıçı Məmməd Qarayev xalq içindən çıxan və özünü bütünlükdə xalq işinə həsr edən fədakar müəllim nümunəsi idi. Uşaq ikən valideyndən məhrum olan Qarayev xalq müəllimi Əhməd ağa Mustafayev və arvadı Sənubər xanımın himayəsində böyümüş, semi-

nariyada təhsil illərində nümunəvi əxlaqı və istedadı ilə seçilmiş, hamının sevimlisi olmuşdur. Malıbəyli kəndində müəllim işləyən Məmməd Qarayev sadə zəhmət adamlarına qeyri-adi məhəbbət bəsləmişdir. Əməli və qələmi ilə kənd əhlinə fədakarlığına qulluq edən M.Qarayevin vaxtsız ölümünü böyük itkisi kimi qələmə verən Firidun bəy Köçərli bir sıra səciyyəvi detallar misal gətirməklə ona dərin məhəbbət yaratmağa nail olur.

Portret janrının tələblərinə riayət olunmaqla yazılan bu məqalələr silsiləsinin hər biri təsvirin dərinliyi, dəqiqliyi və illüstrativliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Bununla yanaşı Firidun bəy Köçərli publisistikasına məxsus bir sıra ümumi xüsusiyyətlər də vardır. Bunlar haqqında danışmadan Firidun bəy Köçərli publisistikasının janr xüsusiyyətlərinə, ümumiyyətlə sənətkarlıq məsələlərinə tam aydınlıq gətirmək olmaz.

Firidun bəy Köçərli publisistikasına məxsus ümumi xüsusiyyətlərdən biri sinkretlikdir. Ədib konkret bir janrdə yazdığı məqalədə digər janrlara məxsus əlamət və xüsusiyyətlərdən istifadə edir. Bu keyfiyyət onun problem məqalələrində daha qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Məsələn, “Məişətimizə dair” başlığı altında yazılan və konkret olaraq ruhanilərin, məmurların və iri mülk sahiblərinin tənqidinə həsr olunmuş silsilə məqalələrini başlamazdan əvvəl silsiləsinin birinci hissəsinin yazılması ilə ikinci hissəsinin yazılması arasında ötən iki il ərzində Şərqi regionunda baş verən siyasi hadisələr-İranda “bomba sədası”nın eşidilməsindən, “Müzəfərəddin şahın verdiyi hürriyyətin geri alınması”, “hürriyyət tərəfdarları ... Azərbaycanın mərkəzi olan Təbriz şəhərində tapıldı” (54,162), osmanlıda “hürriyyətpə-

rəstlər ilə mühafizəkarlar arasında bəzi iğtişaş və fəsadlar"ın "vüqua" gəlməsi və s. haqqında məlumat verir. İlk baxışda bunlarla məqalədə qoyulan problemlər arasında əlaqə görünür. Kənar mətləb təsiri bağışlayır. Əslində bu müəllifin əsas məqsədinin ifadəsi üçün hazırlıqdır. Bunun ardınca o, belə bir cümlə işlədir: "Bu müddət ərzində ələmi-islamda vüquə gələn işlərə biz kanardan tamaşaçı olduq". (54,163) Deməli, ədibin məqsədi Şərqdə baş verən siyasi, inqilabi proseslərin Qafqaz Azərbaycanı mühitində əks səda doğurmamasıdır. Yazıçı bunun səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışır. Beləliklə, silsilənin giriş hissəsində verilən siyasi icmalla əsas problem arasında məntiqi rabitə yaranır. Problem məqalələrində Firidun bəy Köçərli yeri düşdükcə səyahətname janrına məxsus elementlərdən istifadə edir. Bu baxımdan "Qarabağ Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair" məqaləsində maraqlı məqamlar var. Azərbaycan həyatında siyasi - ictimai durumun sabit qalıb dəyişmədiyini göstərmək üçün "əlli-altmış sənə bundan əqdəm" Qasimbəy Zakirin, əlli-altmış il sonra, 1905-ci ildə özünün Tərtərbasar səyahətini təsvir edir. Vaxtilə Qasimbəy Zakir "Bərdə şəhərinin sabiqdə olan rövneq və abadlığından bir nişani-ələmət" görmək qəsdilə Cavanşirə gəlir. "Qarabağın çox yerlərini keştgüzar edib" orada könül açan bir şey görmür. Səyahətdən pərişan olur.

Gürcüstanda yaşayan və gürcülərin birinci rus inqilabı sayəsində əldə etdikləri nailiyyətlərindən şadyanalıq etdiklərini gören ədib həmin hadisələrə həmvətənlərinin münasibətini öyrənmək məqsədilə Cavanşirə səyahət edir. Yazıçı səyahətnamələrə məxsus təsvir üsulundan istifadə etməklə əsil həqiqəti aşkara çıxarır. O, yazırdı: "Şagirdlər

dərstdən azad olub buraxıldı. Fürseti qənimət bilib, mən dəxi Cavanşirə azim oldum, vətəni- məlufu ziyarət edib, qohum-qardaş, dost-aşna ilə görüşüb, şad və xürrəm oldum. Və lakin çox çəkmədi ki, biz də Zakir kimi arzularımıza nail olmayıb məyus qaldıq". (54,106-107)

Beləliklə, müəllif səyahətname cəmrinin verdiyi imkanlardan istifadə etməklə müəyyənləşdirir ki, "əlli sənə bundan əqdəm Qasimbəy Qarabağ əhlinin övsaf və əxlaqını nəzmə çəkibdir, demək olur ki, haman halda qalıblar, irəliləki adət və qaydaları üzrə zindəganlıq etməkdədirlər". (54,105)

Firidun bəy Köçərli publisistikasında sıx-sıx elmi-populyar məqalələrə məxsus materialdan istifadə olunur. Belə hallarda elmi-nəzəri məsələlərə həsr olunmuş xüsusi məqalələrdə olduğu kimi oxucuları elmi məlumatlarla silahlandırmaq məqsədi izlənilir. Müəllif publisist əsərin toxumasına elmi mətləbləri daxil etməklə arqumentlərini əsaslandırmaq, fikirlərinin təsir qüvvəsini artırmaq məqsədi izləyir. Məsələn, "Məişətimizə dair" silsiləsinin "Müəllimlərimiz və onların halı" adlı məqaləsində müəllif hökumətin yerli xalqların maarifinə mənfi münasibətini tənqid etmək üçün tarixi faktlara müraciət edir. Burada 1879-cu ildə Qoridə "darülmüəllimin də cünbündə müsəlman şöbəsinin" açılması, sövti-üsulunun əlifba tədrisinə tətbiqi, onun seminaristlər tərəfindən əxz olunub ölkədə yaymaları, tədris planında ana dilinin yeri, məzunların kəmiyyəti haqqında məlumat verməklə xalq maarifinin vəziyyəti haqqında elmi təsəvvür yaradır.

Ədib "Almanların təlimi və tərbiyəsi" məqaləsində ölkədə maarif və tədris işlərinin militaristləşdirilməsinin səbəb-

lərini aydınlaşdırmaq üçün tarixə müraciət edir. "Yüz sənə bundan müqəddəm məşhur Napoleon tamami dünyanı təsxir etmək fikrinə düşüb bir çox yerləri zəbt etdi. Və Sena çayının kənarında almanlara qalib gəlib məmləkətlərini ziri-zəbər elədi. Buna səbəb Napoleonun qoşununda olan nizam və qayda və bundan əlavə hər əsgər öz vəzifəsini ifa etməyə kamalınca hazır olmağı idi. Təlim və tərbiyə işləri Napoleonun verdiyi düstürlə əmələ icra olunurdu. Bu düstürləmənin hökmüncə hər bir firəng öz millətinin və dövlətinin xadimi və hamisi olmağa borclu idi. Hər firəngin şan və rütbəsi dövlətinə yetirdiyi faydanın miqdarınca vəzn olunurdu. Ancaq orta və uca məktəblərdə və mədrəsələrdə ancaq o qisim elmlər və fənlər təlim olunurdu ki, onlardan Firəngistanın istiqbali-şövkəti və həqiqəti gözlənilirdi". (52, № 188-№191)

Yazıçının "Köçərilərin övza və əhvalı" məqaləsi etnoqrafik materiallarla zəngindir. Burada xalqın təsərrüfat məişətinin müxtəlif tərəfləri öz əksini tapmışdır. Köçərilərin ağır məişət şəraitinin təsvirinə həsr olunmuş məqalə etnoqrafik, folklor haqqında zəngin bilik mənbəyidir.

Firidun bəy Köçərli publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışarkən onun forma və məzmunun vəhdətini, birinin digərini tamamlamasını xüsusi qeyd etməliyik. Yuxarıda ədibin müxtəlif publisist janrlara müraciət etməsindən danışdıq. Bu təsadüfi hal deyildi. Yazıçının məqalələrinin formasını hər şeydən əvvəl onun məzmunu müəyyənləşdirirdi. O, elə forma və ifadə tərzini axtarıb tapırdı ki, müraciət etdiyi həyat hadisələrinin mahiyyətini dəqiq surətdə ifadə edə bilsin.

Bu baxımdan Firidun bəy Köçərli məqalələrinin kompa-

zisiyası diqqəti cəlb edir. Müşahidələr göstərir ki, yazıçı məqalələrinin quruluşuna xüsusi diqqət yetirmişdir. O, haqlı olaraq belə bir qənaətdə olmuşdur ki, hər bir əsərin oxucular tərəfindən mənimsənilməsi, dərk olunması, şüurlara, hisslərə təsir göstərməsi onun quruluşundan, ayrı-ayrı hissələrin düzülüşündən asılıdır.

Firidun bəy Köçərli məqalələrinin kompozisiyası bir qayda olaraq dörd əsas elementdən-sərlövhədən, başlanğıcdan, mətinin hissələrindən və sonluqdan ibarət olur.

Birinci əsas elementlər arasında sərlövhə xüsusi yer tutur. Sərlövhə necə deyərler, məqalənin taleyini həll edir. Oxucunun əsərlə tanışlığı buradan başlanır. O, sərlövhə ilə tanış olduqdan sonra onu oxuyub, oxumayacağı haqqında qərar qəbul edir. Ona görə Firidun bəy Köçərli çalışırdı məqalələrinə elə başlıq seçsin ki, o oxucunun diqqətini cəlb etsin, onda oxumağa maraqlı olsun. Bir qayda olaraq Firidun bəy Köçərlinin sərlövhələri həmişə aydın olurdu. O, bir başa məqalənin mövzusunun, məqsədini nişan verirdi. Məsələn, "Qaranlıqda qalanlarımız", "Yarımqıqlarımız", "Müəllimlərimiz və onların halı", "İrənin oyanması", "Xanımlarımız", "Məişətimizə dair" və s.

Bu tipli məqalələrdə sərlövhə elə seçilmişdir, onda mövzunun əsas mahiyyəti ifadə olunmuşdur. Oxucu məhz başlıqda mövzu haqqında fikir hasil etmişdir. O ilk tanışlıqdan söhbətin nədən getdiyini özünə aydınlaşdırmışdır. "Məişətimizə dair" silsiləsində istismardan, hüquqsuzluqdan, müsəlmanların ağır, maarifsiz məişət tərzindən, "Qaranlıqda qalanlarımız"da güzəranın dəhşətlərindən, "İrənin oyanması"nda "müəmmalı Şərqi"nin qaranlıq nöqtəsində baş verən siyasi hadisələrdən söhbət getdiyini anlaşıdır.

Firidun bəy Köçərli sərlovhələrinin bir qismi informatik səciyyəyə malik idi. O, oxucuya bu və ya başqa siyasi, ictimai və mədəni hadisənin baş verməsini xəbər verirdi. Məsələn, "Həyat" qəzetinin bağlanması münasibətilə, "Müsləman müəllimlərinin hümməti" və s. Göründüyü kimi, bu məqalələrin hər birində bir hadisə haqqında məlumat vermək nəzərdə tutmuşdur. Birincinin adından oxucu "Həyat" qəzetinin bağlanması haqqında məlumat alır və onun bağlanmasının səbəblərini öyrənir. İkincisinin başlığı elə seçilmişdir oxucu müsəlman müəllimlərinin hümmətinin nədən ibarət olması ilə maraqlanır.

Məqalələrin bir qrupu birbaşa ətrafda baş verən hadisələrə müəllifin mövqeyini ifadə edir. Bu ədibin "El üçün ağlayan gözsüz qalar", "Təlimi-xeyir edənlərimizin cəzası", "Bir para bəyanat", "Bir müəllimin bizə cavabı" məqalələrində qabarıq surətdə təzahür edir. "El üçün ağlayan gözsüz qalar" xalq məsəlidir. O insanların çoxəsirlik həyat tərübəsinin nəticəsi kimi yaransa da, insanları mübarizədən, zülmə müqavimət göstərmək təşəbbüsündən çəkindiriyinə görə zərərli mahiyyət daşıyırdı. Məsələn, bu cəhəti Firidun bəy Köçərlinin diqqətindən yayınmamışdı. O, bu barədə yazırdı: "İttifaq və ittihadımızın yoxluğunu, milliyyət hissimizin azlığını və xüsusən əmək itirməyimiz və qədirşünas olmadığımızı atalarımız kərrat və defaətlə deyiblər: "El üçün ağlayan gözsüz qalar". Bu məsəldən anlaşılana budur ki, həmin vaxt camaatımızın qeydkeşləri, sərxeyl və pərəstarı olubdur. Amma hər kəs onun yolunda cəfa və eziyyət çəkibse, onun nicat və səadəti üçün sərfi-hümmət edibse, axırda gözsüz qalıbdır. Bu məsələ ona işarə edir ki, millət xadimləri çəkdikləri zəhmət və məşəqqətin əvə-

zində pislik və xəyanət görüb qisim-qisim bəlalara giriftar olub axırda kor və peşiman kənara çəkiliblər." (49, № 86) Belələrindən biri məşhur müəllim və dramaturq Haşimbəy Vəzirov idi. Ədib yazırdı: "Haşimbəyin özünün işarəsindən məlum olur ki, onun nahaq yerə müttəhim olmağına müsəlman qardaşlar səbəb olubdur. Bəzi bədniyyət və sahib büğz və həsəd Haşimbəyin millət yolunda göstərdiyi xidmət və canfəşanlıqdan və camaatın ol cənaba izhar qıldığı ehtiram və məhəbbətdən məyus və mükəddər olub... o biçarəni güdaza vermək fikrinə düşüblər. Haşimbəy Vəzirov bir neçə şərəfət və qərəz əhlinin hiylə və iftirası ilə dövlət nəzərində müttəhim olub keçən yanvarın axırında həbs olunmuşdur." (49, № 86)

Millətin yolunda göstərdiyi fədakarlığın əvəzində xəyanətlə qarşılaşması faktına münasibət bildirmək üçün ədib "El üçün ağlayan gözsüz qalar" məsəlini tam əlverişli hesab etmiş, belə bir başlıqla hadisənin mahiyyətini ifadə etmişdir. "Təlimi-xeyir edənlərimizin cəzası" sərlovhəsi uzun illərlə xalq maarifi sahəsində işləyən, lakin zəhməti camaat tərəfindən təqdir edilməyən Haşimbəy Nərimanbəyovun taleyinə münasibəti ifadə olunmuşdur. "Bir para bəyanət", "Qaranlıqda qalanlarımız" və "Yarımqıqlarımız" məqalələrində ədib tərəfindən qoyulmuş məsələləri başa düşməyib, onları yanlış təfsir edənlərin mövqeyinə münasibət ifadə olunur. Ona görə ədib məqalələrin birini "bəyanət" digərini isə "cavab" adlandırır, mövqeyini ifadə edir.

Firidun bəy Köçərlinin seçdiyi sərlovhələri arasında məqalənin janrına işarə edən ("İrəvandan məktub", "İdarəyə məktub", "Hörmətli "Şərqi-Rus" ruznaməsinə bir neçə söz"), satirik ("Çağrılmamış qonaq") səciyyə daşıyan, an-

titeza və təzad şəkilində qurulan ("Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz"), sual şəkilində qurulan ("Dünyada bəla nədən törəyir?"), mövzunu şərh edənlər də ("Vətən dili" dersliyi haqqında Şirvanskinin rəyi münasibətilə") var. Sərlövhə oxucunu qabaqcadan məqalənin məzmunu ilə tanış edən və diqqət cəlb edən mərhələdir. Mətnin əsas hissəsi ilə tanışlıq əsasən onun başlanğıcından başlanır.

Firidun bəy Köçərlinin məqalələri arasında bir-birini təkrar edən başlanğıc yoxdur. Ədibin hər məqaləsi yeni ahəngdə başlanır. Ona görə də başlanğıclar tipləri baxımından müxtəlifdir. Məqalə başlanğıcları arasında elələri var, onlar sərlövhəni davam edir. Məsələn, "Ana dili" (109) məqaləsi belə başlanır: "Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli-müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şivəyi-lisanını bəyənib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yafes kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın". (54, 292)

"Məlumat" qəzetində M.Ə.Sabirin ölümü münasibətilə dərc olunmuş "Vəfati-şair" sərlövhədən sonra xəbərlə başlanır. "Bu günlərdə "Məlumat" ruznaməsinin axıncı nömrələri yetişdi. Bəradərim Səhhətin verdiyi "Qara xəbəri" oxudum... Bu xəbər milli şairimiz Mirzə Ələkbər Tahirzadə Sabirin vəfatı xəbəri idi". (54, 278)

Göründüyü kimi hər iki məqalədə başlıqla birinci abzas bir-birinin davamı olub, biri digərini tamamlayır.

Bəzən məqalədə sərlövhədən sonra gələn birinci abzas əvvəl dərc olunmuş məqalənin məzmununa işarə ilə baş-

lanır. Məsələn, "Tərəqqi" qəzetinin 1909-cu il 26 aprel 88-ci sayından dərc olunmağa başlayan "Məişətimizə dair" in birinci abzasında silsilənin 1908-ci ildə "İrşad" qəzetində başladığına işarə edirdi, onun yarımçıq qaldığını oxucunun nəzərinə çatdırır. Beləliklə, yazılan məqalənin iki il əvvəl dərc olunmuş problemin davamı olduğunu, onu davam etməyə təlabatın yarandığını bildirir.

Yeni yazılan məqalədə əvvəl yazılan məqalənin xatırlanması bir də problemin zaman üçün əhəmiyyətinə oxucunun diqqətini cəlb etmək məqsədinə xidmət edir. Bu baxımdan "Tərəqqi" qəzetində dərc olunmuş "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz" məqaləsindəki qeyd maraqlıdır. Müəllif əvvəl dərc olunmuş və həmin mövzuda yazılmış məqalədə qoyulmuş problemi sadəcə yada salmırdı. O, ötən illərdə çap olunmuş yazının məzmunu haqqında yığcam məlumat verir və yazırdı: "Neçə vaxt bundan müqəddəm "Hərəkətsiz hissəmiz" sərlövhəsi ilə "Tərəqqi"də yazdığımız bir məqalədə məzkur hissənin aləmi-islamda ünəs əhlindən ibarət olduğunu şərh və bəyan etmişdik. Məqalənin axırında bu mətləbə daha da bəst verməyi vəd etmişdikse də, vaxtında vədəyə əməl edə bilmədik. Möhtərəm oxucularımız əfv buyursunlar". (54, 221)

Belə bir kommentariyadan sonra ədib məsələnin təhlilinə keçir onun mahiyyətini və özünün münasibətini açıqlayaraq yazırdı: "Necə ki, fəlic azarına mübtəla olan bir bədənə məriz və illətli hissəsi salamat olan hissəsinə kömək əvezinə ağırlıq və əziyyət yetirir, habelə aləmi-islamda da müsəlmanların bir nisfi ki, ibarət ola ixtiyarsız, elm və tərbiyəsiz biçarə arvadlardan, nisfi-digərinə böyük həml olub, onların tərəqqi etməyinə...mane olur. Həm əqlən və həm

şərən arvadlar kişilərin bir şaqçası və dilimi olmağı mühəqqəqdir.” (54, 221)

Bu abzasda, görüldüyü kimi, Firidun bəy Köçərliyə qadın həyatı, hüququ və məişəti üzərində apardığı müşahidələrin əsas nəticəsi ifadə olunmuşdur. O, bütün məqalə boyu bunu konkretləşdirməyə, isbat etməyə çalışır.

Firidun bəy Köçərli məqalələrinin bir qismi müxtəlif yazıçıların əsərlərindən gətirilən sitatlarla başlanır. Ədibin çox sevdiyi belə başlanğıc forması “Məişətimizə dair” silsiləsində, “Qaranlıqda qalanlarımız”, “Dünyada belə nədən törəyir?”, “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz”, “Qarabağda Cavanşir mahalının əhvalı və övzasına dair”, “Almanlarda təlim və tərbiyə” məqalələrində bariz şəkildə gözə çarpır.

Son dərəcə uğurla seçilmiş ədəbi əsərlərdən gətirilən misallar bir qayda olaraq ədibin müzakirəyə qoyduğu sosial problemlərlə birbaşa həmahəng olur və məqalənin ideya məzmunu ilə birbaşa səsleşir. Misala istinad edib, əsl məsələnin şərhinə keçən ədib bununla mətləbin oxucu üçün başa düşülməsini asanlaşdırmaqla yanaşı eyni zamanda onun bədii təsir qüvvəsini, emosional gücünü artırır. Məsələn, “Qaranlıqda qalanlarımız” məqaləsi XX əsrin bütün mədəni və dini təsisatlarından mərhum edilmiş, zülmətdə yaşayan kəndli kütləsinə hakim dairələrin və ziyalıların biganə münasibətinə, özlərini onlardan üstün tutmalarının tənqidinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan sosial həyatında özünü qabarıq surətdə nəzərə çarpdırən bu məsələ ilə, İ.A.Krlovun rus aristokratiyasının əhəlinin aşağı təbəqəsinə mənfi münasibətinin tənqidinə həsr olunmuş “Ağacın yarpaqları və kökləri” təmsilininin ideyası arasında eyniyyət görüldüyünə görə, məqaləni, onun məzmununu na-

ğıl etmək və bu iki fakt arasında əlaqə yaratmaqla başlayır. O, belə bir nəticəyə gəlir ki, rus aristokratiyasını təmsil edən və gözəlliyilə fəxr edən yarpaqlar “yerin altında qaranlıqda dolanıb” onlara “dirilik” verən köklərin əhəmiyyətini başa düşmədikləri kimi Azərbaycanın yuxarı və ziyalı təbəqələri də kəndlilərin “mayeyi-həyat”, “səbəbi-eyşündəkanlıq” olduğunu nəinki qiymətləndirmirlər, əksinə, onlara “qara rəiyyət” adı qoyub, onlarla “ülfət və müləqat etməyi kəsri-şanü şərəfət” hesab edirlər.

İ.A.Krlov təmsili ilə Azərbaycan həyatında qabarıq surətdə müşahidə olunan vəziyyət arasında aparılan paralel müqayisə Firidun bəy Köçərliyə əsərinin tənqid hədəfinə qarşı çevrilmiş zərbəsini ikiqat artırmış, yüksək emosionallığa malik bir əsərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Dünyada belə nədən törəyir?” məqaləsinin əsas tənqid hədəfi müsəlmanların qorxaqlığı və cürətsizliyi, bunun nəticəsində vətənlərində özlərini qərib sayıb, onu yadellilərin tapdağına vermələridir. “İngilis, firəng, alman və yəhudi və qeyriləri haraya getsələr... oranı özlərinə mütəəlliq yer hesab ediblər.” Ədib bunun səbəblərini araşdırır. Xaricilərin yad yerlərdə “heç bir şeydən” və “heç bir kəsdən xof” etməmələrinin səbəbini onların “əlm və biliklər”ə yiyələnmələri, ev, ailə, məktəb tərbiyələrinin düzgün qurulması ilə izah edir. Lakin bu vacib məsələlər müsəlman mühitində düzgün qurulmamışdır. “Bu əlmsizlikdən və avamlıqdan müsəlmanların ürəyinə qorxu bərk sirişt edibdir. Cəhl və nadanlıq onları cürətsiz, hünərsiz və bir növ üftədə, xar və zəlil edibdir.” (54, 215)

Yazıçı müsəlmanların bütün belə və bədbəxtliklərinin səbəbinin bilməməkdən törənən qorxu hissindən doğduğunu

nu göstərmək üçün Lev Tolstoyun "Dünyada belə nədən törəyir?" hekayəsini misal gətirir. Belənin törənməsini müxtəlif amillərlə izah edən yazıçı, başqa heyvanlardan fərqli olaraq maralın halını qorxu ilə izah edir. "Səs və şıqqıltı"ni əmələ gətirən səbəbi bilmədiyinə görə "əbəs yerə canını fota" verən maralın vəziyyəti ilə müsəlmanların arasında bir bənzəyiş görən Firidun bəy Köçərli yazırdı: "Həmçinin hərgah bizim müsəlmanlar qorxub vahimə etdikləri şeylərin əsil və künhünü bilsələr, bilaşübhe onlardan qorxmazlar və bu qədər bəlalara və fəlakətlərə düşər olmazlar." (54, 215)

Firidun bəy Köçərli "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz" məqaləsini "Molla Nəsrəddin" jurnalının 14-cü nömrəsində çəkilməmiş şəklində təhlil ilə başlayır. Qeyri-bərabər şəkildə inkişaf edən insan əzələlərinin əmələ gətirdiyi eybəcərliklə cəmiyyətdə kişilərin fəal, qadınların passiv mövqeyini qarşılaşdırən yazıçı mövcud cəmiyyətin də karikaturalarda təsvir edilən insanlar kimi ikrah doğurduğunu bəyan edir. Belə bir paralel müqayisə aparmaqla cəmiyyətin sağlam əsaslar üzərində qurulmasını təmin etmək üçün kişilərin və qadınların hüquq bərabərliyinin təmin olunması ideyasını irəli sürür.

Azərbaycanlıların müasir dünyanın inkişafından kənar qalmasının təsviri və tənqidinə həsr olunmuş "Məişətimizə dair" silsiləsi Xacə Hafizin "Karvan rəfto to dər xabo biyaban dər piş, key rəvi, rəh ze ke pors, çe koni, çun başi?" beytilə başlayır. Ədib "milli ehtiyacları"nın "birisini də rəf etməmiş xalqla karvandan üzülüb qalmış nabeləd yolçunun vəziyyəti arasında eyniyyət görür və yazır: "Bəhərtəqdər zamanı-hazırda bu beytin məalı bizim hal və şanıma və övzayi-əhvalımıza ən münasib, ən müvafiq gəlir." (54, 187)

Göründüyü kimi, Firidun bəy Köçərli publisistik məqalələrinin başlanğıcı orjinaldır. Məqaləni başlıq üçün hər dəfə yeni forma seçən müəllif oxucuda maraq oyadır, onu dərhal haqqında danışılan məsələlərin aləminə daxil edir.

Başlanğıcdan sonra müəllif fikrinin inkişafına kömək edən digər bir mərhələ-mətnin məntiqi hissələrə bölünməsi gəlir. Məqalənin hissələrə bölünməsi mexaniki bir bölgü kimi başa düşülməməlidir. Bu publisist yaradıcılıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Məqalə hissələrə bölünməlidir ki, müəllif fikrinin açıqlanmasına və oxuculara asanlıqla çatmasına kömək etsin.

Belə hallarda müəllifin qarşısında çətin vəzifə durur. Belə ki, o həm məqaləni problemlər üzrə konkret hissələrə bölməli, həm də hissələr arasında əlaqə yaratmalıdır. Firidun bəy Köçərli silsiləli məqalələrində bu vəzifələri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir. Bu baxımdan ədibin 1908-ci ilin 19 dekabrından "Tərəqqi" qəzetində dərc olunmağa başlayan "Məişətimizə dair" silsiləsi təhlil üçün maraqlı fakt verir. Silsilə qəzetin 1908-ci il dekabr (15 XII, 19 XII, 28 XII), 1909-cu il fevral-mart nömrələrində (3. II, 5. II, 19. III) dərc olunmuşdur. Silsilənin birinci məqaləsində müsəlmanların geriliyindən və bundan qurtarmaq üçün göstərilən təşəbbüslərin nəticəsiz qalmasından söhbət açan müəllif onun ikinci həlqəsində tərəqqiyə mane olan amillər sırasında cəhalet və nadanlıqı birinci cərgəyə çəkir və onun yaranma səbəblərinə silsilənin xüsusi məqalələrini həsr edir. Onlardan biri məktəbin həyatla əlaqəsinin zəifliyinə və məktəbin xalqın ehtiyacını təmin edə bilməməsinə, digərini maddi vəziyyətin ağırlığı və şəraitin yoxluğu üzündən müəllimlərin kəndi tərk edib, əhalini sahipsiz qoymalarına, o birisində müəllim

hazırlığının və təlimatının yarıtmazlığına həsr olunmuşdur.

Bir ümumi başlıq altında eyni problemin müxtəlif qütblərini ədib ustalıqla bir-birinə bağlayır və silsilənin vahid kompozisiyasının yaranmasını təmin edir.

Məsələn, haqqında söz gedən silsilədə xalqın geridə qalmasından söhbət açan ədib məqaləni "Bəs nə etmək, nə çarə qılmaq?" sualı ilə bitirir və oradaca əlavə edirdi: "Bu suala gələcək məqələmizdə cavab verərik".

Silsilənin ikinci məqaləsi birincidə qoyulan suala cavabın axtarışı ilə başlanır. Ədib verdiyi vədə əməl edərək mətləbi belə başlayırdı: "İrəliki məqalənin axırında qoyduğumuz suala cavab verib bunu demək istəyirik ki, biz müsəlmanlar ki, yenicə qəflətdən ayılmağa, tərpenib hərəkət etməyə meyl və rəğbət göstəririk..." (54, 190)

Cəhalet və nadanlığın xalq həyatında doğurduğu çətinliklər haqqında məlumat verən ədib növbəti məqalədə onun müalicə yolları haqqında danışmağı planlaşdırır. Oxucunu onun mütaliəsinə hazırlamaq məqsədilə məqaləni belə bitirir: "Aya, kimlər və nə vəsilələr ilə millətimizin bu naxoşluğuna gerek müalicə eləsinlər və onları cəhalet qaranlığından elm və mərifət işığına çıxartsınlar? Bu xüsusda gələcək məqələmizdə danışarıq". (54, 192)

Konkret problemlərə həsr olunan məqalələrdə silsilə məqalələrə məxsus bu xüsusiyyət abzaslar vasitəsilə təmin olunur.

"Dinmə, ver" məqaləsi yerli çar hakim dairələrinin rüşvətخورluğunun tənqidinə, qanundan kənar əməllərinin təsvirinə həsr olunmuşdur. Yazıçı onların xalqdan qopardıqları pulları ironik şəkildə "dinmə, ver" adlandırır. Ədib bunun mahiyyətini açmaq üçün məqalənin birinci abzasında ümu-

mi vergi qanunundan bəhs edir və onun yerinə yetirilməsini bütün vətəndaşlar üçün zəruri sayır. Çünki bu "ümumi-məmləkətin səlah və müsəlman millətlərinin asayiş və fəlahına" xidmət edir. (50, № 47)

İkinci abzasda verginin "qanun və qayda"dan xaric bir növündən bəhs edir. "Və xilafi əql və vicdan və ədalət olduğundan adama ziyadə ağır gəlir... bütün dolanacağı zəhər alud olur. Bu vergi cəbrən və zorən icra olduğu üçün müstəhəqqinə yetişməyir, birisi zəhmət çəkib qazanır, yığır, qeyri birisi heç bir iş görməyib... onun zəhmətinin səməri ilə nəfərdar olur..." (50, № 47)

Bu vergi quldurların bıçaq boğaza dirəyib "dinmə, ver" vergisi qəbilindəndir." (50, № 47) Bu abzasla yazıçı əsl mətləbə keçmək üçün vəsilə yaradır. Növbəti abzaslar "dinmə, ver" in mahiyyətini illüstrativləşdirən epizodlardan ibarətdir.

Bunlardan birində Bakıda qumarbazların varlı adamlardan ölüm hədəs ilə pul almalarından bəhs olunur. Növbəti abzaslarda məmurların Qazaxın Salahlı və Şıxlı kəndlərinin əhalisinin başına gətirdikləri fəlakətlərdən danışılır. Knyaz Qalitsinin əmrilə Qarayazı meşəsinin ixtiyarı camaatdan alınib, qaravulçulara-uryadniklərə və strajniklərə verilməmişdir. "Bunlar kefləri istədiyi taksını təyin edib hər kəsin səcri (qaramal) hesabınca ildə neçə dəfə mal sahiblərindən pul alırlar. Bu şərtlə ki, verilən pulun əvəzində qəbz tələb olunmasın..." (50, № 47)

Müxtəlif həyat səhnələrindən tərtib olunmuş epizodlardan ibarət abzaslar ümumiləşib xalqın ağır məişətinin dəhşətli mənzərəsini yaradır. Bu xüsusiyyət Firidun bəy Köçərlinin bütün məqalələri üçün səciyyəvidir.

Firidun bəy Köçərli məqalələrinin kompozisiyasında əsas elementlərdən biri də sonluqdur. Ədib aparılan müşahidələrin təhlilinin gedişindən asılı olaraq məqalələrini müxtəlif şəkildə qurtarır.

Məqalələrin bir qrupunda müəllif apardığı təhlillərdən konkret nəticəyə gəlir və bununla da fikirlərini yekunlaşdırır. Məsələn, "Qarabağda Cavanşir mahalının əhvalı və övzasına dair" məqaləsini aforistik şəkildə belə tamam edir. "Cavanşir bəlkə keçmişdə həqiqətən cavan şir imiş, indi o "cavan şir" yox, "qoca şir" olubdur..." (54,108)

Bir sıra hallarda Firidun bəy Köçərli məqalələrini xüsusi təkliflər və tövsiyələrlə bitirir. Belə məqalələrin son cümləsi bir qayda olaraq "ümidvaram" sözü ilə başlanır. Məsələn, "Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsi belə qurtarır: "Ümidvaram ki, bundan sonra qaranlıqda qalanlarımız üçün dəxi işıq, nicat və səadət yolu açıla və bəlkə bundan sonra ikmali-təhsil edənlərimizin qəlbinə dəxi bir həqiqi məhəbbət düşsə ki, qaranlıqda qalanlarımızın nicat və səadəti yolunda can-dildən sərfi-hümmət edələr." (54, 111-112)

"El üçün ağlayan gözsüz qalar" məqaləsi belə yekunlaşdı: "Gəlin səy edək atalarımızdan eşitdiyimiz "el üçün ağlayan gözsüz qalar" zərbül məsəlinin məzmunu içimizdən götürülsün və onun əvəzində ittihad və ittifaqımıza dair "el ilə gələn qada-bəla toy-bayramdır", "palaza bürün, el ilə sürün" məsəlləri istemal və çarə olsun." (49, № 86)

Məqalələrin bəzisi proqnozla bitir. "Zaqafqaziya seminariyası" məqaləsində seminariyanın Qoriden köçürülməsi məsələsini müzakirəyə qoyan müəllif onun Tiflisə köçürülməsini təklif edir və verəcəyi nəticələri haqqında belə bir

proqnoz verirdi: "Tiflisdə hər millət toplanır. Nə gürcülərin, nə ermənilərin və rusların və nə də müsəlmanların seminariyasının Tiflisə köçməyinə bir sözü ola bilməz. Və bu halda müsəlman şöbəsinin ayrılmağına xəzinədən artıq pul buraxılması dəxi lazım gəlməz. Bu barədə üç-dörd sənə bundan müqəddəm genə söz açmışdıq. Amma axırı bir yerə müncər olmadı." (50, № 78)

"Əql əqləndən ötkün olar" məqaləsində Tiflisdə çıxarılan erməni-müsəlman sülh yığıncağına daha geniş ziyalı və bəy-xan kütləsinin cəlb olunmasının faydasından söhbət açan müəllif yazırdı: "Hər halda əql əqləndən ötkün olar. Ümumi məsələlərdə mübadilə əfkar olunmasa, iş lazımcaca təhqiq və tədqiq olunmaz. Anladığımız görə genə də gec deyil. Vaxt bilmərrə itməyibdir. Bu işdə əhli-xeyrə və sahib tədbirimizə möhtərəm vəkillərimiz gərək gəlib bacardıqları himmət və müavinəti göstərsinlər." (49, № 62)

Firidun bəy Köçərli məqalələrinin kompozisiya xüsusiyyətlərindən danışarkən bir xüsusiyyətə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu da məqalələrdə yeri düşdükcə ədibin miniatürvari hekayələrdən istifadə etməsindən ibarətdir. Müəllifin şəxsi müşahidələri, şahid olduğu hadisələr, oxuduğu kitablardan əxz etdiyi əhvalatlar əsasında düzəlmiş bu "hekayələr" publisist məqalələrin mövzusu və ideyası ilə səsləndiyi kimi onun ekspressiv təsir qüvvəsini xeyli artırır.

Bu cür hekayələrdən "İranın oyanması", "Taybuynuz öküz", "Dünyada belə nədən törəyir?", "Qaranlıqda qalanlarımız", "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz", "Əcəlsiz ölənlərimiz" və sairə məqalələrdə istifadə edilmişdir.

"Əcəlsiz ölənlərimiz" ədibin kəndli məişətinin təsvirinə həsr olunmuş məqalələrindəndir. Bu mövzuda yazılmış di-

gər məqalələrində olduğu kimi o, burada da əhalinin həkimsizlik və dərmonsuzluq ucbatından fot olmasından söhbət açır. Fikirlərini konkret şəkildə isbata yetirmək üçün həmkəndlisi İbrahim kişinin oğlunun faciəsini nağıl edir. Yazıçının kəndə kəldiyini eşidən İbrahim kişi yanına gəlib ondan xəstə oğlunun dərdinə əlac etməsini xahiş edir.

Ədib İbrahim kişi ilə görüşü belə təsvir edir: "Məni gören kimi hövlnak özünü üstümə salıb dedi:

-Ay başına dönüm, oğlum ölür. İki gündür döşənibdir. Amandır ona bir əlac elə.

Kişinin bu iztirabı və pərişan halı məni çox təşvişə saldı və bilmədim ki, ona nə növ təsəlli verəm.

Dedim:- A kişi, mən həkim deyiləm ki, sənin oğluna müalicə edəm. Genə gör ətrafda oğlunun naxoşluğundan başı çıxan adam varsa, onu getir."

Bundan sonra İbrahim oğlunun on gün naxoş olub titrəməsindən, Kərbəlayi İsmayılın "qara hiləni narın döydürüb bala qatdırıb ona verməsindən və atəşin qələbə edib yandırmasından" danışır.

İbrahim söhbətini belə yekunlaşdırır: "...Aşkar alışıb yandır və deyir ki, Tərtər çayının hamı suyunu gerek mənim qarnıma tökəsiniz. İndi, a başına dönüm, nə qədər su veririk, genə yandım - deyib fəryad edir." (49, № 108)

Göründüyü kimi, bu bitkin bir hekayədir. Ədib publisist mətnə bunu daxil etməklə hər cür qayğıdan məhrum Azərbaycan kəndlisinin faciəsini göstərə bilmişdir.

Yaxud, "İranın oyanması" məqaləsində ədib köhnə tanışının dili ilə ölkənin vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmaq üçün Ərəbistan yarımadasında yorulmuş dəvələrin karvandan ayrılması və qaranlıq düşəndən sonra vəhşilərin onu

parçalaması haqqında hekayəni məqalənin mətninə daxil edir. Yazıçı yorulmuş dəvənin vəziyyəti ilə müasir İranın siyasi böhranı arasında müqayisə aparır. Firidun bəy Köçərli belə bir qənaətə, gəlir ki, karvandan ayrılmış dəvə vəhşi heyvanların təcavüzünə məruz qaldığı kimi İran da Avropa kapitalistləri tərəfindən parçalanmağa məhkumdur.

Firidun bəy Köçərli azərbaycanlıların öz vətənlərində hüquqsuz yaşamalarını Bakı-Sabunçu qatarında bir yerli ilə ingilis arasında baş verən ixtilafı təsvir edən epizod vasitəsilə ifadə etmişdir.

Bütün bu deyilənlər Firidun bəy Köçərli'nin fikirlərinin oxuculara çatmasını asanlaşdırmaq üçün onların quruluşu üzərində xüsusi işlədiyini və bundan ötrü rəngarəng üsullar tapdığını və bacarıqla yerli-yerində istifadə edə bildiyini göstərir.

Firidun bəy Köçərli, ümumiyyətlə, yaradıcılığında, o cümlədən publisistikasında üslub məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ədib haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, sənətkar şəxsiyyəti hər şeydən əvvəl onun üslubunda ifadə olunur. Çünki alimin, yazıçının, publisistin şəxsiyyəti, psixoloji tərz və tempiramenti qabarıq surətdə əvvəl onun üslubunda təzahür edir.

Üslubun dolaşlıqlığı, anlaşılmazlığı ideyanın, fikirlərin qeyri-müəyyənliyinin əlamətidir. Ədib yazırdı: "Bizim yeqinimizdir ki, dili dolaşlıq şəxsin fikri də dolaşlıqdır." (54, 294)

O, dildə ibarəpərdazlığın, fikri qəliz ifadələrdə ifadə etməyin əleyhinə idi. Publisist alim fikirlərini müəmmalı şəkildə ifadə edib qəliz üslub yaradanların fəaliyyətini məqbul saymırdı: "İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların

kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərsərilərin və müxtəlif-şüur kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür". (54, 294-295)

Firidun bəy Köçərliyə fikrincə A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani və başqaları aydın ədəbi mövqeyə və məsləkə malik olduqlarına görə dəyərli əsərlər yaratmışlar. "Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Nəsihətnaməsi", Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaları, Qasımbəy Zakirin məktubları, Hacı Heybətəli Fədanın "Məkkə səfərnaməsi", Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsən bəy Məlikzadənin ülum və fənunə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr - cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir." (54, 293)

Firidun bəy Köçərli üslub məsələlərinə son dərəcə tələbkər münasibət bəsləyirdi. O, Yusif Vəzir Çəmənzəminliyə göndərdiyi 12 fevral 1914 -cü il tarixli məktubunda yazırdı: "Keçmişdə də sizə yazmışdım ki, sizin diliniz açıq və sadədir. Amma onda azacıq bir rəkəkət görünür. Onu islah etmək lazımdır. İndi demək olar ki, o rəkəkət görünmür, vəli bəzi məqamlarda osmanlı türklərinin şiveyi-lisanı müşahidə olunur. Bu hala səbəb yəqin ki, osmanlı türklərinin istilasında yazılan kitabların və hətta ruznamələrin mütaliəsidir. Və bir də mənanı ifadə etmək üçün lazım olan istilah və sözlərin kamyabılığıdır." (53)

Buradan irəli gələrək Firidun bəy Köçərli XX əsrin əvvəllərində çox saylı publisistlər arasında özünün orjinal üslubunu yaratmışdı. O, bir sıra özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilirdi.

Firidun bəy Köçərli XX əsrin əvvəlinin gərgin ideya mübarizələrində aydın mövqeyi olan publisist idi. O, məqalə-

lərini sakit kabinetlərdə düşünüb yazmamışdı. Ədibin ayrı-ayrı məqalələrdə verdiyi məlumatdan aydın görünür ki, o vaxtaşarı Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində olmuş, müşahidələr aparmış, gördüyü fərəhsiz həyat səhnələri, hüdudsuz istismarı, cəhalet və nadanlıq kirdabında zay olan insan ömürləri təsvir etmişdir. O, publisist yazıçı istedadını qarşılaşdığı eybəcər hadisələrə, onları doğuran səbəblərə və həyata keçirən burjua-kapitalist cəmiyyətinin dayaqlarına qarşı mübarizəyə həsr etmişdir. Bütün bunlara qarşı mübarizə aparmaq ehtirası Firidun bəy Köçərli publisistikasının ruhuna hopmuşdu. Ədib ona kəskin polemik pafos aşılarmışdı. Yazıçı ilk qələm təcrübələrindən başlayaraq müxtəlif janrlarda yazdığı məqalələrdə qanunsuz-"xilafi-zakon" hərəketləri ilə xalqa zülm edən məmurları, rəiyyəti cəhalet və nadanlıq zülmətində saxlayan və bununla da onların üzərində hökmranlıqlarını genişləndirən mülkədar, bəy, xan sinfini, şəriət qanunlarını şəxsi mənfəətləri xatirinə təhrif edən ruhaniləri, "qara rəiyyət"ə ikrahla baxan ziyalıları tənqid etmişdir. O, bunlara qarşı kəskin ifadələr işlətməkdən, onları rişxənd və istehzaya hədəf etməkdən çəkinməmişdir. Firidun bəy Köçərli publisistikası tendensiyalı səciyyəyə malikdir.

Ədib təsvir etdiyi hadisə və insanlara münasibətini gizlətmir, fikrini açıq surətdə bildirir. Məsələn, "Məişətimizə dair" silsiləsinə daxil olan məqalələrin birində ədib bir bəylə söhbətini misal gətirir. Yazıçının "rəiyyət uşaqlarının təlimi üçün bir məktəb" açmaq barədə təklifini bəy narazılıqla qarşılayır. O, təbəəliyində olan əhalinin savadlanmasını özünə fəlakət hesab edir, "Mən əlan öz mülkümün içində bir balaca padşaham" deyib bunun yol verilməz olduğunu

bildirir. Firidun bəy Köçərli onun düşüncə tərzində bir müstəbillik, nadanlıq, gerilik əlaməti görür və yazırdı: "Əlbəttə, sərkərin bu batil etiqadda olmağı onun öz avamlığını dəxi göstərir." (54, 169). Firidun bəy Köçərli "Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsində "universitetin axırıncı kursunda elm təhsil edən dövlətmənd bir ağazadə" ilə söhbətini misal gətirir. Ədibin "universiteti qurtarandan sonra niyyətiniz harada qulluq etməkdir" sualına o, "harada pulu çox versələr, orada" cavabını verir. Tələbə ağazadənin cavabı, "əlan Bakı milyonçularının birisində xidmət" etməsi müəllifdə qəzəb doğurur. Çünki o, şəxsi rahatlığını millətin mənafeyindən üstün tutur. Firidun bəy Köçərli qəzəblə yazırdı: "Qızılgümüşün qüvvəyi-cazibəsi müqabilində heç bir əfkari-aliyəmiz tab gətirə bilmir. Təəccüb budur ki, hansı bir ziyalı və mədəniyyətli müsəlman qardaşı dindirirsən ahi-cigərsuz ilə deyir: "Millət əldən getdi, dinimiz puç oldu, sair tayfalar bizi qoyub irəlilədi"... bu qisim laf-kəzafdan dem vurub boşboğazlıq edirlər." (54, 111)

"Şuşa faciəsinə dair" məqaləsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri təxribatdan söhbət açan Firidun bəy Köçərli qəzəb hisslərini ifadə edərək yazırdı: "Ermənilərin ruhani rəisi cənab Aşot sülh və əmniyyətə qulluq etməyi öz vəzifəsindən xaric bir əməl hesab edib, səy və təlaşını ancaq ona sərf eləyir ki, müsəlmanları haqq-nahaqq müttəhim edib, hətta yeri düşəndə onları fəlakətə versin. O, cənabın böylə təkid ilə Qalaşcanovu Qarabağa dəvət etməkdən görünür ki, ümdə məramı bu imiş ki, yaranal ilə bahəm yüz illik halal qonşuları, biçərə müsəlmanları top ağzına bağladıb qırdırsın, mal və dövlətlərini tarac edib, mənzillərinə və məskənlərinə od vurdursun." (49, № 179)

Yaxud, Şuşa faciəsinin baş verməsini - "bica yerə qanların tökülməsinə", gözəl şəhərin yanıb tələf olmasını "xan-zadələr, bəyzadələr və əhli-kamal sayılanlar"ın "şəhəri və onun camaatını bisahib qoyub oradan çıxmaları" və "fitnə və fəsadı yatızdır"maq üçün tədbir görməmələri ilə izah edən Firidun bəy Köçərli bütün bunları xalqın üzərinə yaxılmış ləkə hesab edərək yazır: "İndi odur ki, biz deyirik, gözəl cavanların qanı bizim üstümüzə tökülüb, insafımızı həmişəlik ləkələndirdi. İndidən sonra vay bizim halımıza! Hər birimiz fəryad edib deməliyik: "Ya leyteni kənt türəba..." (49, № 179)

Hadisələrə münasibət bildirmək ehtiyacından doğan emosionallıq Firidun bəy Köçərli publisistikasında obrazlığın qüvvətlənməsinə səbəb olur. Bu isə onun məqalələrinə bədillik, gözəllik, təsvirlik, parlaqlıq verir. Yazıcının istifadə etdiyi obrazlar arasında təşbeh xüsusi yer tutur.

Firidun bəy Köçərli təşbehləri özünün ifadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. O, bunları elə ustalıqla seçir və yerində işlədir. Oxucu təsvir olunan surəti və hadisəni asanlıqla təsəvvür edə bilir, onu sanki görür. Məsələn, ədib yatmış müsəlman cəmiyyətinin vəziyyətini dəqiq təsvirini vermək üçün onu "köhnə dəyirmanın çürümüş çarxı"nın "ağır və ahəstə və bir qayda üzrə dolanmasına" bənzədir. Bununla diri ikən ölüyə, ölü ikən diriyə oxşayan cəmiyyətin vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yarada bilir. "Dünyada bəla nədən törəyir?" məqaləsində müxtəlif işlərdə ittiham edilib "naçalnik dəftərxanasına" çağırılan "qara rəiyyət" camaatının "zar və zəbun" halını "ziyanlıq mal"a, "məhkəmələrin səhnində, silistçilərin qapısında, pristavların heyətində" (54, 216), döşənən müsəlmanları qoyun sürüsünə, ana dilini bəyənmə-

yib Osmanlı dilini təqlid edən yazıçıları "meymuna" oxşadırdı. (54, 294)

Firidun bəy Köçərli bəzən mifoloji obrazlardan istifadə etməklə təşbeh yaradırdı. Məsələn, "Molla Nəsrəddin" jurnalının birinci sayının üz qabığında təsvir edilmiş "cəhalet yuxusunda yatanlar"ın (54,118) səltənətini yuxu allahı Morfeyin ağuşu ilə müqayisə edirdi.

Firidun bəy Köçərli geniş erudisiyaya malik alim, publisist idi. Ədibin müxtəlif elm sahələrinə dair zəngin biliyi publisistik üslubunun ifadə tərzində, emosional təsir qüvvəsinin artmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. O, publisist məqalələrində bədii və elmi əsərlərə tez-tez müraciət etmək, onlardan sitatlar gətirmək, məzmununu danışmaqla qarşısına qoyduğu problemin həllinə nail olmuşdur. Bu məqsədlə o, Aristoteldən, Firdovsidən, Sədidən, Hafizdən, Mollayi-Rumidən, Puşkindən, Kırlovdan, Turgenevdən, Nekrasovdan, Tolstoydan, M.F.Axundzadədən, Q.Zakirdən, S. Ə. Şirvanidən, Z. Marağayidən, Ə. Ağayevdən, Ü. Hacıbəyovdan, "Novoye vremya" və "İrşad" qəzetlərindən, "Molla Nəsrəddin" jurnalından, rəsmi sənədlərdən bir sıra sitatlar gətirmiş, onlara müxtəlif tərzdə istinad etmişdir. Müəllifin çox mənbələrdən gətirdiyi sitatlar, iqtibaslar kəmiyyət etibarını ilə çox olduğu kimi, onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadənin məqsədləri də rəngarəngdir.

Ədibin məqalələri arasında elə nümunələr var onların kompozisiyası sitatlar üzərində qurulur. Yazıçı bu və ya başqa əsərin məzmununa istinad etməklə, yaxud sitatlar gətirməklə fikirlərini açıqlayır. Məsələn, "Qaranlıqda qalanlarımız", İ. A. Kırlovun "Ağacın yarpaqları və kökləri" təmsilinin, "Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına

dair" məqaləsində Q.Zakirin "Bərdə xəbərləri" şeri, "Dünyada bəla nədən törəyir?", Lev Tolstoyun eyni adlı hekayəsi, "Həyata dəvət" üləmə vəzləri Petrov adlı bir alimin Tolstoy haqqında inşası üzərində qurulmuşdur. Məsələn, Cavanşir mahalının keçmiş qüdrət və ehtişamını göstərən müasir miskin halının səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün yazıçı Q. Zakirin "Bərdə xəbərləri" şerine müraciət edir. Əsərin ayrı-ayrı bəndlərini misal gətirməklə mahalın möhtəşəm tarixini canlandırır. Mahalın "səbiqdə olan rövnaq və abadlığından bir nişanə-ələmət" görmək məqsədilə ora səyahət edən Zakirin qarşılaşdığı ürek bulandıran mənzərələrin təsviri, M.F.Axundzadəyə məktubu və özünün şəxsi müşahidə və təəssüratları əsasında bəyan edir. Beləliklə, Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasının təsviri bədii əsərlərdən gətirilmiş çoxlu sitatlarla müşayət olunur.

Müsəlman üləmalarının əhalini tərkidünyalığa çağırışları ilə Lev Tolstoyun "məzərrət və şərərətə müqavimət etməməlidir" təbliğatı arasında sıx bir yaxınlıq gören ədib bu zərərli təlimin mahiyyətini xalqa göstərmək üçün Petrov adlı bir "rus ədibinin" məqaləsindən istifadə edir. O, Petrovdan münasib sitatlar gətirməklə hər iki təlimin ziyanını açıb göstərir, onun nəticələrinə əsasən "həyatı sevmək və onun qədrini bilmək" qənaətini irəli sürür.

Maarifin həyatla əlaqəsinin zəifliyini, onun xalqın ehtiyaclarını ödəmədiyini, köhnəliyini göstərmək üçün Seyid Əzimə, abır, həyanın qadın ləyaqətinin əsas atributu olduğunu təsdiq etməkdən ötrü Aristotele istinad etmişdir. O, Şərqdə qadına mənfi münasibətin köklərini açmaq üçün Firdovsinin "Şahnamə", Mollayi-Ruminin "Məsnevi"sində, Ə. Ağayevin əsərlərinə müraciət edir.

Firidun bəy Köçərli məqalələrinin oxucular tərəfindən qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün bir sıra üslub vasitələrindən istifadə edirdi. Bunlardan biri ritorik sual idi. Məlum olduğu kimi, ritorik sual cavab tələb etmir. O, ancaq oxucunun diqqətini təsvir edilən hadisənin müəyyən vəziyyətinə və istiqamətinə cəlb edir. "Qaranlıqda qalanlarımız" məqaləsində yarpaqlar öz gözəlliklərini nümayiş etdirmək üçün ritorik suallardan istifadə edirlər: "Məgər bu səhranı ziynətləndirən və ağacın özünə hüsn və lətafət verən biz yarpaqlar deyilik? Əgər biz olmasaq, ağac nəyə bənzər və özümüzü tərif etməkdə məgər bizim haqqımız yoxdur? Biz deyilikmi çobanı sürüsü ilə günün istisindən saxlayan və onlara rahatlıq bəxş edən?" (54, 109)

Firidun bəy Köçərlinin ritorik suallarının spesifik bir xüsusiyyəti də var: O, sual verir. Lakin sualların cavabı da suallar vasitəsilə verilir. Beləliklə, iki qat ritorik suallar məqalənin təsir qüvvəsini qeyri-adi dərəcədə artırır. Məsələn, "Vətən məhəbbəti" məqaləsində rus şairlərindən birinin rus xalqının vətənə soyuq münasibətinin zəifliyi haqqında fikrini misal gətirib sual verirdi: "Rusiya kimi böyük, qüvvətli və şövkətli dövlət məhəbbətə layiq olmadığı halda bizim müsəlman məmləkətlərinin haqqında nə söyləmək olar?" (49, № 63)

Sual ritorik olduğuna görə müəllif ona müstəqil şəkildə müsbət və mənfi cavab vermir. O, yeni ritorik suallar verməklə məsələyə aydınlıq gətirir. "Aya İran və Osmanlı məmləkətlərində də vətənpərvərlik şərtləri icra olunurmu? O dövlətlərdə də, hürriyyət, rahatlıq, əminlik, haqsünaslıq, üxüvvət, hakimiyyət, ittihad, mənəfəət, ədalət, rəsuyətpərvərlik varmı? Və əbnayi-vətənin qəlblərində həqiqi vətən-

pərəstlik hissələri varmı? Əgər varsa, onlar öz əziz vətənlərinə hansı böyük xidmətlər edirlər? Onun bəqası, səadəti, şövkəti və camalı yolunda nə qism hünərlər göstəriblər? Hansı fədakarlığı və cannisarlığı meydana qoyublar?" (49, № 74)

Firidun bəy Köçərli publisistikasında təhkiyənin əsas formalarından biri kimi sual-cavabdan da istifadə olunur. Belə hallarda zəruri problemlərlə əlaqədar müəllif müəyyən suallar qoyur və onlara cavab verir.

Məqalədə qoyulan sualın məqsədi aydın olsa da onun cavabı verilir və fikir daha da möhkəmləndirilir. Məsələn, "Heyata dəvət" məqaləsində ruhani vəzindən gətirdiyim misal bu baxımdan səciyyəvidir. Bir abzasdan ibarət olan bu vəzin birinci tərəfi sualdır: "Dünya beş gündür, beşi də qara". Beş günlük ömürdən ötrü bu fəna dünyada səy və təlaş etməyin, mal və dövlət şövqünə düşməyin, kəsb və hörmət qeydinə qalmağın, ömrü bihudə çürütməyin lüzumu varmı?" (54, 279)

Abzasın ikinci hissəsini birinci hissədə verilən suala cavab təşkil edir: "Kişi gərək axirəti üçün çalışsın, onun üçün sərmayə qazansın, ölümünü yadından çıxarmasın, gözünü axirət guşəsinə tiksın" (54, 279). Bəzən elə də olur ki, müəllif bu və ya başqa məsələ haqqında məlumat verir, vəziyyəti tamamilə aydınlaşdırır. Lakin mövcud vəziyyətlə razılaşmır, onun qeyri-mümkün olduğunu göstərmək üçün suallar verir. Məsələn, yazıçı XX əsrin əvvəllərində Osmanlıda yaranmış siyasi irticanın şiddətindən söhbət açaraq yazır: "Osmanlı dövlətinə gəldikdə ancaq bunu təsdiq edə bilərik ki, burada hər şey varsa da, hürriyyət və azadlıq yoxdur. Bir vücudun ixtiyarı yoxdur ki, küçə və bazarda

və hətta öz evində vətəninin xeyrinə və səlahi üçün iki kəlmə söz söyləsin və qüsurlu ifadə qılsın. Cümlənin ağzına bu barədə xamuşluq möhrü basılıbdır.

Böylə vətəni səmimi qəlb ilə sevmək olarmı? Və onun yolunda can qurban vermək rəvadırmı?" (49, № 74)

Firidun bəy Köçərli publisistikasının bütün bədii təsvir qüvvəsinin artırılmasında təkrarların da özünə məxsus yeri vardır. Oxucuya təsir göstərmək, təsvir edilən hadisə haqqında onun münasibətini formalaşdırmaq məqsədi izləyən təkrarlar müxtəlif formada olur. Onun formalarından biri abzas və ya cümlələrin eyni söz və ifadə ilə başlanmasıdır. "Filhəqiqə heç bir millət mədəniyyət aləmindən, ... bizim kimi uzaq düşməyibdir. Heç bir millətin, heç bir qövmlər və tayfanın üstündə o qədər ağır təkliflər ... qalmayıbdır, nə qədər ki, biz müsəlmanların üstündə qalıbdır." (54,188)

Göründüyü kimi cümlənin başında "hər millət" ifadəsi təkrar olunmaqla fikrə xüsusi emosionallıq əşilanır.

Bəzən həmcins cümlələrin sonunda eyni ifadənin təkrar edilməsi ilə təkrar yaranır. Məsələn, "Amma işə gələndə hamı çarpalardan əvvəl yada düşən taybuynuz öküz olur. Odunamı getmək, suyamı getmək lazımdır, taybuynuz öküz olsun, cüt əkməkmi lazımdır, yenə taybuynuz öküz gəlsin, dəyirmanı dən aparmaq və dəyirməndən unu evə gətirmək taybuynuz öküzün borcudur, xırmanda taxıl döymək ancaq taybuynuz öküzün işidir". (54,115)

Firidun bəy Köçərli üslubunda sinonim təkrarlardan daha geniş istifadə olunur. Bir qayda olaraq hər hansı məfhumu yaxud şəxsi səciyyələndirmək sinonim sözlərin silsiləsindən istifadə olunur. Məsələn, "Milləti ayıldan və onun ruhani və cismani qüvvələrini hərəkətə gətirən, qəlbini zi-

yalandırır, ruhunu tazələndirən gözəl və ali fikirlər, hüsni-tədbirlər, doğru və salamat sözlər və səmimi- qəlbədən çıxan avazlar olacaqdır". (54, 87)

Bütün bunlar göstərir ki, Firidun bəy Köçərli publisistikasının məzmunu kimi forması da zəngindir. Yazıçı qoyduğu problemlərin həlli üçün əlverişli forma tapmış, zəngin bədii vasitələrdən bol-bol istifadə etmiş və kamil bədii əsər qədər təsirli publisist əsərlər yaratmışdır.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “ANA DİLİ” MƏQALƏSİ

Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli-müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin işvəyi-lisanını bəyənib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn Yafəs (Yafəs-qədim rəvayətlərə görə, Nuhun üç oğlundan biridir. Onun adı dilçilər tərəfindən bir müddət şərti olaraq, bir qrup dil mənasında işlənmişdir. Ş. Saminin “Qamusil-elam” da yazdığına görə, Yafəsin türk-monqol tayfalarının ulu babası olması haqqında rəvayətlər də vardır.-54,322) kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın.

Hər kəs öz iddiasında möhkəm durubdur. Bəzi dəlillər gətirmək ilə öz qövl və rəylərini haqq bilir, qeyrilərinin qövl və rəylərinə iltifat, etina etmək istəmir. Bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsinlər və malı hesab etsinlər, övladına o dildə təlim və tərbiyə versinlər. Bizim əqidəmizcə bu məsələdə uzaq getmək lazım deyil.

Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ana südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu allah-taalanın

gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsin borcudur.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşiniski (Uşiniski K.D. (1824-1870) böyük rus pedaqoqudur. Rusiyada pedaqogika elminin əsasını qoymuşdur. Onun tərtib etdiyi əlifba kitabı ilə on milyonlarla rus məktəblisi təhsil almışdır. Uşiniski pedaqogika elminə dair məqalələr yazmış, “Ana dili”, “Uşaq aləmi və müntəxabat” kimi məşhur dərsliklər tərtib etmişdir.-54, 322) deyir: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz.” Bu doğrunu sayır millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağılına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə sevgi verib, onda olan rəkakəti götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər.

Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. Hansı rus ədibi olursa-olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub asanlıqla başa düşür, habelə də nemə, firəng, ingilis və bizim Qafqazda gürcü, erməni ədiblərinin dilləri. Amma İstanbulda nəinki ədiblərin, hətta balaca bir qəzetdə xəbər yazan hərifin dilini İstanbuldan başqa sayır yerin türkləri anlamaz. Bundan məlumdur olur ki, osmanlı ədibləri ana dilinin qədrini bilməyib, onu unudublar və özləri üçün başqa “volapuk” (Volapuk-1879-cu ildə Şleyer tərəfindən düzəldilmiş süni beynəlxalq dildir. Həmin söz anlaşılmaz, qarmaqarışlıq dil mənasında da işlənir. -54, 322) ittixaz ediblər.

Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır. Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası sirişt edibdir. Amma bununla belə dilimizi o qədər qəliz və dolaşiq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dili bir dərəcədə dövlətləndiribdir. Doğrudur, bizim qalib və mahir ədiblərimiz az olubdur, amma olanları ana dilini candildən seviblər və yazılarını açıq və aydın yazıblar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Nəsihətnaməsi", Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyaları, Qasım bəy Zakirin məktubları, Hacı Heybət bəy Fədanın "Məkkə səfərnəməsi", Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kəlamı, Həsən bəy Məlikzadənin (Zərdabinin-V. P.) ülum və fününə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr-cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir.

Amma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər xələl yetirməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər.

Allah Əlibəy Hüseynzadəyə (Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940) jurnalist və yazıçıdır. "Həyat"(1905-1906) qəzeti və "Füyuzat" jurnalı kimi mətbuat orqanlarının redaktoru olmuşdur. Ə. Hüseynzadə əsərlərində Azərbaycan dilini osmanlaşdırmaq tərəfdarı kimi çıxış edirdi ki, bu o zaman bütün yazıçı və jurnalistlərin etirazına səbəb olmuşdur. - 54, 322) insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat əyləşib, bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O, cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz

ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə biri-birinə macal verməyib, "böyük hünərlər" göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: "işbu", "iştə", "şimdi", "şol", "əfəndim", "baqalım", "nasıl" sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəli təlimi-qiraət kitablarımızda "ata", "ana", "yaxşı" kimi çox işlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bizim əqidəmizcə, bu müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət etməkdir. Biz bir tərəfdən ilminskilərə, miroyevlərə, levinskilərə nifrin edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

Doğrudan da, bir fikir etmək lazımdır. Allah-taala dili insana veribdir ki, onunla insan fikirlərini və hisslərini bəyan etsin. Bu barədə Taleyranın (Taleyran Ş. M. (1754-1838)- fransız diplomatıdır. Napoleon Bonapartın hakimiyyəti illərində xarici işlər naziri olmuşdur. -54, 322) sözü haqq deyil ki, güya dil insana fikrini gizlətmək üçün verilibdir. Bu bir batil qövldür ki, siyasi işlərdə az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dolaşiq şəxsən fikri

də dolaşıqdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dələlət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərsərilərin və müxtəllişşüür kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür. "Şələlə"nin 22-ci nömrəsində möhtərəm muəllim M. M. doğru yazır ki, səkkiz yüz ildən bəri türk qövmü yapıdığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan bircə dilidir ki, indi onu da türk yazıçıları və türk ədibləri əlindən almaq istəyirlər. Altun Qələmin ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi. Hər nə isə bu bərədə danışmağı artıq bilirik. (Bax: M.M. "Dil məsələsi yaxud Altun qələmə cavab", "Şələlə" jurnalı, 1913, № № 21,22.) Məqalə "Qafqaziya lisan və şivəsi ilə kitabət" ümumi başlığı altında çap olunmuşdur. Məqalənin sonunda Altun qələm müəllim M. M.-ə cavab vermişdir. O, məqalə müəllifinin Azərbaycan ədəbi dilini ərəb, fars və osmanlı sözlərindən təmizləmək, saflaşdırmaq üçün irəli sürdüyü fikirləri çox əsassız tənqid edir. F. Köçərli: "Altun qələmin ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi" dedikdə, bu cavabın qeyri-elmiliyinə, yanlış və zərərli mülahizələrlə dolu olmasına işarə edir".(54, 322) Ancaq təəssüf etməli və bizə ağır gələni budur ki, möhtərəm İsabəy Aşurbəyli külli xərc töküüb, "Şələlə" jurnalını təb və intişarı yolunda əlindən gələni əsirgəmir; vəli Səbrizadə cənabları haqqı olmaya-olmaya kişinin xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. Jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Əgər "Şələlə" belə gözəl şəkildə ki, təb olunur, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları

maarif kəsbinə rəğbətəndirərdi. Vəli... indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir.

Millətini seven, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqə edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dilde yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər. (54, 292-295)

Firidun bəy Köçərli.

"Molla Nəsrəddin" jurnalı

16 sentyabr, 12 oktyabr 1913, № 2

2, № 22,23.

“Ana dili” məqaləsi: mübahisələr və müzakirələr

XX əsrin 10-cu illərində Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini və təmizliyini təmin etmək, ictimai funksiyasını, işlək dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə yeni və gərgin mərhələyə daxil oldu. “İqbal” qəzetində “Nari” təxəllüsü ilə bir müəllif “Dilimiz”, Türk İbn Yafesin “Dil ətrafında” məqalələri ilə başlanan müzakirələr redaktorun xüsusi kommentariyaları ilə müşayiət olundu. 1913-cü ilin 19 yanvarında Bakıda nəşrə başlayan “Şələlə” jurnalı özünün 11-ci sayından etibarən “Qafqaz lisan şivəsi ilə kitabət” rubrikası təşkil etdi. Burada jurnalın baş redaktoru, “Altun qələm”in “Bir qaç söz” yazısı ilə dərc olunmuş məsələsinin ardınca “M” kriptoniminin arxasında duran bir müəllifin “Dil məsələsi”, M.Ə.Rəsulzadənin “Asan dil, yeni lisan”, “Yeni lisançılar və türkçülər”, “M. M.”in “Dil məsələsi”, yaxud “Altun qələmə cavab” məqalələri, “M” kriptonimi arxasında duran müəllifin “Açıq məktubu” dərc olundu. Bir qədər sonra “İqbal” və “Şələlə” arasında ideya mübarizələri kəskinləşəndə, mübahisələr və ixtilaf dairəsi genişləndirildi, arada Seyid Hüseyn, Əli Səbri Qasimov, Nemət Bəsir və b. iştirak etməyə başladılar.

Mübahisələrdə Azərbaycan dilinin taleyi və ictimai mövqeyi ilə əlaqədar qoyulan məsələlər və irəli sürülən fikirlər müxtəlif idi. Burada geniş xalq kütləsinin dilinə əsaslanmaqla ədəbi dil yaratmaq ideyasını müdafiə edənlərlə yanaşı ana dilimizin varlığını inkar edib, onlara İstanbul şivəsini qəbul etməyi təklif edənlər, bütün türk

xalqları üçün ortaq dil yaratmaq ideyasını irəli sürənlər və azərbaycanlıların da, belə bir dildən bəhrələnmələri fikrini müdafiə edənlər də, var idi.

F.Köçərlinin “Ana dili” məqaləsi dil məsələsi ətrafında “İqbal” və “Şələlə”də ciddi mübahisələrin getdiyi günlərdə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunması təsadüf deyildir. O, bununla birinci rus inqilabı günlərindən başlayaraq xalqilik mövqeyində duran, Azərbaycan dilini yad təsirlərdən qorumaq uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparan və geniş kütlənin arzu və istəklərini ifadə edən “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və ona rəğbət bəsləyənlərin mövqeyini bəyan edirdi.

F. Köçərli dil ətrafında gedən mübahisələri, deyilmiş fikirləri ümumiləşdirərək yazırdı: “Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli müzakirələrə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərində tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şiveyi-lisanını bəyənib onun tərəfini saxlayır, bir paraları da, İbn Yafes kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın.”

F.Köçərli türk xalqları ailəsinə mənsub olan azərbaycanlıların şanlı tarixə, zəngin ədəbi ənənəyə malik olduğunu, xüsusi məkanda yaşayıb formalaşdığını nəzərə alıb, anaların ana dilinin müstəqilliyini müdafiə edir, onun yad təsirlərdən qorunması yolunda var qüvvəsi ilə çalışırdı.

Ədib yazırdı: “Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs

öz anasını və vətənini sevdiyi kimi ana dilini də sevir.”

Firidun bəy Köçərli böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskiyə istinad edərək hər bir xalqın dilini onun varlığını, milli müstəqilliyini təmin edən əsas və başlıca amil hesab edirdi. “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətənini əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar və ondan bir nişan qalmaz.”

Dilin xalqın tarixində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirən F.Köçərli onun müstəqilliyini inkar etmək, xalqa başqa bir dili zorla qəbul etdirmək üçün göstərilən təşəbbüsləri millətin varlığına xəyanət kimi qiymətləndirirdi. Bu baxımdan ədib birinci rus inqilabından sonra Azərbaycanda müxtəlif şəkildə təzahür edən osmançılıq meyillərini zərərli hesab edirdi.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Nəsihətnaməsinin”, M. F. Axundzadənin komediyalarının, Qasım bəy Zakirin məktubatı, Hacı Heybət bəy Fədanın “Məkkə səyahətnaməsi”, Hacı Seyid Əzimin “mövzun əşar və kəlamı”, Həsən bəy Məlikzadənin “ümumi və fünuna dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələrin” yazıldığı Azərbaycan dilini inkar edib, onu İstanbul şəhərində danışılan dillə əvəz etmək tədbirlərini, Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyəti, onun ədəbi gəncliyə təsiri ilə əlaqələndirən alim yazırdı: “Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o, alicənab İstanbulda rahat əyləşib bizim şümbəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O, cənabın elmi və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondandır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimize pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə bir-birinə macal

verməyib, “böyük hünərlər” göstərdilər. Az vaxt içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şol”, “əfəndim”, “baqalım”, “nasıl” sözləri qəzet sütunlarını doldurdu”

F. Köçərli Əli bəy Hüseynzadəni təqlid edən “yarımçıq elm təhsil” edənlərin fəaliyyətini Qafqazda ruslaşdırma siyasəti yeridən misionerlərin fəaliyyətinə bərabər tuturdu.

Ədib yazırdı: “Biz bir tərəfdən ilminskilərə, miroyevlərə, levitskilərə nifrən edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüz ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.”

Ədibi qəzəbləndirən o idi ki, “nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan” edənlərin xəyanəti üzündən açıq və sadə dilimiz gözəlliyini itirmək, kökündən ayrılmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır. “Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrənmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəlik təlimi-qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çox işlənən və əziz sözlər dərman üçün axtarılsa belə tapılmaz.”

F.Köçərli yad təsirlərə qapılıb təqlidçiliyi özünə peşə edənlərə rus ədiblərinin ənənələrini davam etdirməyi, ana dilini onlar kimi sevməyi məsləhət görürdü. “Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. Hansı rus ədibi olursa-olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı asanlıqla başa düşür...”

F. Köçərlinin "Ana dili" məqaləsi geniş xalq kütləsinin arzu və istəklərini ifadə etdi. Bununla yanaşı o, ziyalı dairəsində birmənalı qəbul olunmadı. Bununla bağlı "İqbal" qəzetində çoxlu məqalələr dərc olundu. Əsas məqalələr Əli Səttar və Əli Səbri Qasımova aid idi.

Əli Səttar "Təəssüf" ("İqbal" qəzeti, 1913, 28 oktyabr, 491-ci sayında) başlığı altında yazdığı məqalədə Firidun bəy Köçərlinin dilin milli müstəqilliyini müdafiə etməsinə qarşı çıxır, ümumtürk dili və ədəbiyyatı yaratmaq ideyasını müdafiə edirdi. O, yazırdı: "Möhtərəm Firidun bəy Həzrətlərinin yazdıqlarından anlaşılır ki, yeni və ümumi bir türk ədəbiyyatının vücuda gəlməsinə qane olmayıblar. Bu fikir başqaları tərəfindən dəxi meydana qoyuldu. Lakin sonra etiraza başladıkları görüldü. Zira hər kəsm müxtəlif türk şivələrinin birləşməsindən bir türk ədəbiyyatı vücuda gəlməsini biliyorlar. Rusiyanı dolanan səyyahların bunu söyləyib durması bu fikri daha tövsiyyələndirməkdədir."

F.Köçərlinin Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini inkar edib, onu osmanlı dilinə məxsus söz və fikirlərlə doldurmağa cəhd göstərənlərin ünvanına dediyi tənqidlər Əli Səttarı daha artıq narahat etmişdir. O, Firidun bəy Köçərlinin məqaləsində "meymun" və "müxtəlləşşüür" ifadələrinin işlənməsini etikadan kənar hərəkət hesab edirdi.

O, Firidun bəy Köçərliyə "əxlaq dərsi" verərək yazırdı: "Bu gün bir tənqidçi bir kəsi və ya bir mühərriri tənqid etdikdə onun səhv nöqsanlarını kendisinə göstərmək istədikdə ona "meymun" deyə xitab etməz, zənn ediyoram. Müqəllid... bu olmasın gərəkdir. Bir kəsə "müxtəlləşşüür" deməklə o islah edilməz. Burasını Firidun bəy Həzrətləri düşünmüş olsünlar gərəkdir. Bir çox qəliz ibarədə yazılanlar tapılır ki, onların fikir və biliklərini bir kəs inkar

edəməz. Bu nöqtəyi-nəzərdən anlaşılmaz dil yazanların heysiyyəti-nəfələrinə toxunulmayıb, yalnız dil və yazıları tənqid edilməli idi."

Əli Səttarın ardınca "İqbal"da Əli Səbri Qasımov "İnsaf" ("İqbal" qəzeti, 1913, 4 noyabr, 496-cı sayında) məqaləsi ilə çıxış etdi. O, Köçərlinin mövqeyində duraraq belə bir fikri müdafiə edirdi ki, "hər məmləkətin sakinləri, öz ab və havalalarına öz vəzi-məişətlərinə müvafiq və münasib ləhcə və şivə ilə bir ana dili düzəldib, o dil ilə adət eyləyib hər günə məqsudlarını bir-birinə anladılar."

Əli Səbri Qasımov xalqın əsrlər boyu danışib alışdığı dilin dəyişməsinə taleyüklü ağır məsələ hesab edir, bunu missionerlər zülmünə bərabər tuturdu. O, yazırdı: "Əlbəttə, bir ləhcəyə malik olan birdən-birə öz ləhcəsini tərk etmək istəsə, o vətən övladı və uşaqlarına zülm etməkdir. O cümlədən Qafqaz türkləri dəxi əsrlərdən bəri bir şivə və ləhcə ilə deyib danışmağa, anlayıb-anlatmağa adət etmişlər. Birdən birə öz ləhcələrini başqa bir məmləkət türklərinin şivəsinə salmaq yəqin ki, vəxt övladına zülm etmək deməkdir."

Dilin sadəliyi, anlaşılıqlı olması prinsipini əsas tutan Əli Səbri Qasımov, Əli Səttarı Firidun bəy Köçərli fikirlərini anlamamaqda ittiham edirdi.

O, "Təəssüf" məqaləsinin müəllifini başa salmağa çalışırdı ki, Firidun bəy Köçərlinin məqsədi Əli bəy Hüseynzadəni və ibarə ilə yazanları tənqid etmək olmamışdır. Onun məqsədi "İstanbulda yarımçıq elmə təhlil edib və elmdən elm və mərifətdən mərifət öyrənmədən və Əli bəyi təqlid etməklə məşğul olanları tənqid etmək idi. Əli Səbri Qasımov F. Köçərlinin məqsədini açıqlayaraq yazırdı: "Cümlə türklərin bir dili, bir ləhgəsi olmaq gərəkdir,"-deyə haqq yoldan çıxmaq,

ibarəpərdazlıq kimi rəzil bir sənətə yavuqlaşmaq vicdandan uzaq olsun gərəkdir. Bunu da inkar edəməz ki, təzə yazıçılarımızın daha doğrusu, müqəllidlərimizin yazdıqlarını bir kəndçi oxuyanda mütərcimə əşəd ehtiyac olur, anlamayıb da oxuduğu yerə atır. Ayə bu yazılanlar camaat üçün müdür, ya ki, beş-on nəfər ürfə üçündür ki, tək cə bunlar oxuyub bir şey qansınlar. Möhtərəm Firidun bəy muradı da bu olmalıdır.”

Əli Səbri Qasimov “İnsaf” məqaləsində Əli Səttarın mülahizələrinə düzəliş verdiyi məsələlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadə ilə bağlı idi. O, bu məsələlərə aydınlıq gətirərək yazırdı: “Firidun bəy guya Əli bəy Hüseynzadənin heysiyyəti-nəfsiyyətlərinə toxunubdur. Bu nəticə ilə də guya Firidun bəy haqsızlığını və özünün haqlı olduğunu isbat etmək istəyir. Əli bəy ibarəpərdaz deyildir. İbarəpərdazlıq lazım olmayan sözlər ilə cümləyə tul verib zoran isbatı-mətləb etmək deməkdir. Əli bəy yazdıqlarından belə şeylər yox olsun zənn edirik. Olsa da sayaqi-şairanə deyilən və cə üzrə olmalıdır. Hər çalışsan Əli bəy olmaz ... Müqəllid olmaq ilə Əli bəy olmaq olmaz.”

Əli Səbri Qasimov “İqbal” qəzetində “İnsaf” məqaləsi ilə çıxış etməklə nəinki Azərbaycan xalq yazıçılarının dil məsələsinə münasibətini müdafiə etdi o, eyni zamanda Əli Səttarın yanlış mülahizələrinə düzəliş verməklə problemə tam aydınlıq gətirdi.

Veydəddin Pirəliyev
“Dil və ədəbiyyat” jurnalı,
Bakı Dövlət Universiteti,
1999, № 4 (22)

NƏTİCƏ

F.Köçərli XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində var qüvvəsi ilə xalqının tərəqqisi yolunda qələm çalan Azərbaycan ziyalılarında biridir. Özünün çoxsahəli yaradıcılığı ilə F.Köçərli xalqının tərəqqisi naminə əsl vətəndaş kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, öz publisist məqalələri ilə vətəndaşları oyatmaq, onları ictimai həyata cəlb etmək, gözünü açmaq, başqa xalqlara hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, maarif və mədəniyyəti geniş miqyasda təbliğ etmək və xalqın gözündən cəhalet pərdəsini qaldırmaq sahəsində H.Zərdabi, N.Vəzirov və başqaları kimi təmənnəsiz çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, Firidun bəy Köçərli yaradıcılığı, konkret olaraq publisistikası üzərində apardığımız müşahidələr və araşdırmalar aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir:

1.Firidun bəy Köçərli 35 il davam edən yaradıcılıq fəaliyyəti ərzində ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid, folklorşünaslıq, bədii tərcümə, tədris-pedaqoji ədəbiyyat və s. sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin ədibin daha çox yüksək əhəmiyyət verdiyi və müntəzəm surətdə məşğul olduğu sahə publisistika olmuşdur. O, yaradıcılıq aləminə publisist məqalə yazmaqla gəlmiş, fəaliyyətini onunla da başa çatdırmışdır. Publisistika yazıçının fasiləsiz, ardıcıl surətdə məşğul olduğu sahə olmuşdu. Publisistikaya ədibin xüsusi əhəmiyyət verməsinin səbəblərinə gəldikdə bu onun vətəndaşlıq amalı, cəmiyyət həyatına nüfuz etmək, onun qüsurlarını, tərəqqiyə, irəliləyişə mane olan tərəflərini üzə çıxarmaq, köhnəlmiş, ömrünü yaşamış tərəflərini tənqid etməklə islahına nail olmaq və sağlam

cəmiyyət yaratmaq işinə xidmət edirdi. Yazıçı idealının böyüklüyü onu publisist yaradıcılığa sövq etmiş, milli məişətimizin "canlı tarixi"ni yaratmağa nail olmuşdur. Ədibin "Məişətimizə dair" ümumi başlıq altında yazdığı silsilə və digər məqalələri XIX Əsrin sonu, xüsusilə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan həyatının salnaməsi hesab oluna bilər.

2.Firidun bəy Köçərli publisistikasının mövzu dairəsi genişdir. Kəndli məişətinin ağırlığı, qadın hüquqsuzluğu, çarizmin məfkur müstəmləkəçilik siyasəti, məmur, bəy, xan zülmü, ruhani istibdadı, ziyalı biganəliyi, əhali kütləsinin nadanlığı və cəhələri, bundan doğaraq siyasi passivlik və sairin tənqidi onun əsas obyektini təşkil edir. Bu müxtəlif məsələləri vahid ideya da birləşdirir: tənqid etməklə mövcud idarə üsulunun yaramazlığını göstərmək, ağıla əsaslanmış müasir mütərəqqi qanunlara söykənən sivil cəmiyyət yaratmaqdan ibarət idi.

3.Firidun bəy Köçərli maarifçi idi. O, mövcud cəmiyyəti islah edib yenidən qurulmasını irəli sürərkən maarifçilik fəlsəfəsinə istinad edirdi. O, belə hesab edirdi ki, yalnız maarifi yaymaq, ağılları ziyalandırmaq yolu ilə cəmiyyətin yenidən, əhalinin bütün təbəqələrinin hüquq və rifahının təmin olunmasına nail olmaq mümkündür. Yazıçı bir sıra məqalələrində kəndli təbəqəsinin yoxsul məişətindən danışdı. O, bu iqtisadi durumun da səbəbini maarifsizlikdə axtarırdı. Ədib belə hesab edirdi ki, əhali savadlansa, təsərrüfat həyatını müasir elmi biliklərin imkanları əsasında becərsə, hüquqlarını bilib istismarçı siniflərə boyun əyməyə maddi vəziyyəti də düzələr. Bütün bunların həyata keçməsi üçün pedaqoq alim

maariflənməyi, əski məktəbləri ləğv etməyi, təhsil sistemini müasirləşdirməyi, məktəbin həyatla əlaqəsini sıxlaşdırmağı, onu əhalinin ehtiyaclarına uyğun qurmağı tələb edirdi.

4.Firidun bəy Köçərli publisistikası məzmun və ideyaca dolğundur. O, əsrin son dərəcə aktual məsələlərinə toxunmuş, cəsarətlə zəruri problemlərini qaldıraraq həll etmişdir. Lakin bütün bunlar quru şərhərdən ibarət deyildir. Ədib ağır sosial problemləri qaldıraraq həll edərkən onların ifadəsi üçün forma axtarırları etmiş, münasib ifadə tərzini seçmişdir. Bu mənada Firidun bəy Köçərli publisistikası maraqlı sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Demək olar, o, bədiiliklə publisistliyin vəhdətindən, sistemliyindən yararlanmışdır. Bu keyfiyyət ədibin publisist əsərlərinin janr əlvannlığında, kompozisiya qurmaq bacarığında, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmək maneralarında qabarıq surətdə müşahidə olunur. Bütün bunlar Firidun bəy Köçərli publisistikasına emosionallıq aşılayır, təsir gücünü artırır, oxunaqlı edir. Bu keyfiyyətlərinə görə Firidun bəy Köçərli publisistikası XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində yaranan Azərbaycan publisistikasının ümumi fonunda orijinal səhifə təşkil edir.

5.F.Köçərlinin milli ədəbiyyat tarixi ilə, klassiklərimizin tədqiqi ilə bağlı fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm sahələrindən biridir. Klassik irsə münasibət, çağdaş irsin dəyərləndirilməsi, cəmiyyət və sənətkar probleminin açıqlanması, ədəbiyyat nümunələrinin çap etdirilməsi, publisistikanın xüsusiyyətləri və bu kimi sənət incilərinin F.Köçərli irsində həlli monoqrafiyanın əsas məziyyətlərindəndir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Abbasov A. Əbədiyyətə qovuşan sənətkar, Bakı, 1985, 249 s.
2. Abdullayev Ə. Maarif pərvanəsi, Bakı, 1982, 94 s.
3. Ağayev İ. Əliqulu Qəmküsar (həyatı və yaradıcılığı), Bakı, 1976, 118 s.
4. Ağayev İ. Satirik "Zənbur" jurnalı, Bakı, Elm, 1969, 121 s.
5. Ağayev İ. Ələbbas Müznib, Bakı, Elm, 2000, 87 s.
6. Ağayev İ. "Molla Nəsrəddin" in poetikası, Bakı, 1985, 164 s.
7. Ağayev İ. "Molla Nəsrəddin" in tarixi hünəri, Bakı, Bilik, 1976, 38 s.
8. Axundzadə M.F. Əsərləri, III c., Bakı, 1962, 567 s.
9. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, II-III c., Bakı, 1961, 1962. 575 səh., 567 s.
10. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları, Bakı, 1968, 355 s.
11. Axundov N. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi, Bakı, 1959, 257 s.
12. Aslanov M.A. Üzeyir Hacıbəyov - jurnalist, Bakı, 1985, 203 s.
13. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı problemləri, Bakı, 1988, 226 s.
14. Azərbaycan ədəbi tənqidçilərinin tarixi (1880-1920), Bakı, Maarif, 1984, 338 s.

15. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964, 1000 s.
16. Bayramova O. Əli bəy Hüseynzadənin həyatı və türkçülük fəaliyyəti, Bakı, 1996, 147 s.
17. Bəktaş İ. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu, Bakı, 1986, 183 s.
18. Cavid H. Əsərləri, 4 cildə, I c., Bakı, 1982, 317 s.
19. Cəfərov M.C. M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı, Azərneşr, 1950, 141 s.
20. Cəlil Məmmədquluzadə. Həyatı və yaradıcılığı, Bakı, 1974, 316 s.
21. Cəlil Məmmədquluzadə. Məqalələr və xatirələr məcmuəsi, Bakı, 1961, 1017 s.
22. Əfəndiyev Ə., Əliyeva Z. Orucov qardaşlarının mətbəəsi, Bakı, 1999, 98 s.
23. Əhmədov Ə. Azərbaycan maarifçiliyinin mənşəyi və mahiyyəti məsələlərinə dair // "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1971, №12, s.181-189.
24. Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu, Bakı, 2005, 367 s.
25. "Əkinçi". Bakı, 2005, 496 s.
26. Əli A. M.Ə. Sabirin satira sənətkarlığı, Bakı, 1999, 145 s.
27. Əsgərli Z. Nəcəf bəy Vəzirov, Bakı, 1998, 56 s.
28. Feyzullayeva A. Maarif carçıları, Bakı, Maarif, 1989, 95 s.
29. Fikrin karvanı, Bakı, 1983, 348 s.
30. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Mütərcim, 1996, 376 s.
31. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti, Bakı, 1980, 182 s.

32. Hacıyev C.X. Molla Nəsrəddin, Bakı, 1956, 42 s.
33. Hacıyev T. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu, Bakı, 1983, 269 s.
34. Hadi M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı, 1982, 469 s.
35. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c., Bakı, 1971, 549 s.
36. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri, Bakı, 2002, 60 s.
37. Hüseynov Ə. Sənət yanğısı: Monoqrafiya və məqalələr, Bakı, 1979, 453 s.
38. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər, Bakı, 1977, 183 s.
39. Hüseynov F. Əli Nəzmi. Bakı, 1970, 202 s.
40. Hüseynov F. "Molla Nəsrəddin" və molla nəsrəddinçilər, Bakı, 1986, 278 s.
41. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar, Bakı, 1996, 253 s.
42. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir, Bakı, 1997, 291 s.
43. İbrahimov M. Əsərləri 10 cildə, IX c., Böyük demokrat, Bakı, 1952, 663 s.
44. İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsində, Bakı, 1961, 523 s.
45. İsmayıl Qasprinski. Lisan məsələsi. "Tərcüman" qəzeti, 1905, 4 noyabr, № 90.
46. İsmayılov Y. Abdulla Şaiq, Bakı, 1962, 210 s.
47. İsrailov H. Ölülər, Bakı, 1966, 171 s.
48. Köçərli F. "Tərcüman" qəzeti, 1892 - 1893-cü illər.
49. Köçərli F. "İrşad" qəzeti, 1906-cı il.

50. Köçərli F. "Tərəqqi" qəzeti, 1909, 3 mart, № 47.
51. Köçərli F. İsmayıl bəy Qasprinski // "İqbal" qəzeti, 1914, 28 sentyabr, № 749.
52. Köçərli F. "Yeni İqbal" qəzeti, 1915 - 1916-cı illər.
53. Köçərli F. Y.V.Çəmənzəminliyə məktub, 1914-cü il, 12 fevral, RƏ fondu, arxiv-26, 13(27).
54. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, 341 s.
55. Köçərli F. Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti və dünyagörüşü). Bakı, 1965, 340 s.
56. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər. Bakı, 2002, 213 s.
57. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət, Bakı, 1980, 256 s.
58. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Maarif, 1966, 486 s.
59. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyatı və yaradıcılığı (monoqrafiya), Bakı, 1962, 377 s.
60. Qasımzadə F. Nəcəf bəy Vəzirov, Bakı, 1954, 150 s.
61. Qədimov Ə. Qardaş ədəbiyyatların dostluğu. Bakı, 1981, 62 s.
62. Qənbərqızı R. İzahlar və qeydlər, F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, II c., Bakı, Elm, 2005, (421-459) 464 s.
63. Qənbərqızı R. Müqəddimə, izah və qeydlər, F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I c., Bakı, Elm, 2005, (511-556), 560 s.
64. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1965. 327 s.
65. Quliyev V. Maarif fədəisi, Bakı, 1992, 72 s.
66. Qurbanov Ş. Açılmamış səhifələr, Bakı. 1974, 376 s.

67. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı, 1979, 220 s.
68. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Bakı, 1985, 208 s.
69. Mehdizadə Z.M.A.Çernyayevski: həyatı və pedaqoji fəaliyyəti. Bakı, 1983, 88 s.
70. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 3 cildə, II c., Bakı, 1967, 740 s.
71. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin (salnamə), Bakı, 1966, 564 s.
72. Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi, Bakı, 1984, 224 s.
73. Məmmədov Ə. Abdulla Şaiq. Bakı, Elm, 1983, 210 s.
74. Məmmədov Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli), Bakı, 1983, 184 s.
75. Məmmədov H. M.F.Axundzadə və Şərq, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1978, 240 s.
76. Məmmədov Ə. Zeynalabdin Marağalı, Bakı, Elm, 1997, 173 s.
77. Məmmədov X. Firidun bəy Köçərli nə vaxt inspektor olmuşdur? // "Ulduz" jurnalı, Bakı, 1968, № 12, s. 44-48.
78. Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı, Bakı, 1978, 111 s.
79. Məmmədov X. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, 1983, 213 s.
80. Məmmədov X. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı, 1987, 270 s.
81. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1992, 135 s.

82. Məmmədov X. Azərbaycan publisistikası. Onu haradan və necə öyrənməli? // "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1997, 8 yanvar, №32, s. 2-3.
83. Məmmədov X. Əli bəy Hüseynzadə və ədəbi proses // "Ədəbiyyat qəzeti", 1999, 5 mart, s. 1-4.
84. Məmmədov X. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüdudlarında. Bakı, 1999, 145 s.
85. Məmmədov X. "Tərcüman"da Azərbaycan ədəbiyyatı // "Ədəbiyyat qəzeti", 2000, 17 noyabr, s.1-2.
86. Məmmədov K. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Bakı, 1972, 194 s.
87. Məmmədov K. Nəcəf bəy Vəzirov, Bakı, 1963, 326 s.
88. Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənəminli, Bakı, 1987, 270 s.
89. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr, Bakı, 1963, s. 151-156.
90. Məmmədov M. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. Bakı, 1990, 280 s.
91. Məmmədov M. Sabir və mətbuat. Bakı, Elm, 1974, 214 s.
92. Mənfəi M. Mirzə Əbdürrəhim Talıbov. Bakı, 1977, 164 s.
93. Mir Cəlil, Hüseynov F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1974, 389 s.
94. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Maarif, 1972, 280 s.
- *95. Mirəhmədov Ə. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956, 141 s.
96. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980, 430 s.

97. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadi. Bakı, 1962, 201 s.
98. "Molla Nəsrəddin", 10 cildə, I c., Bakı, 1988, 720 s.
99. Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1992, 536 s.
100. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, 1963, 163 s.
101. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli: mənalı ömrədən səhifələr. Bakı, 1984, 228 s.
102. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, 1976, 185 s.
103. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1985, 450 s.
104. Nəzirli Ş. Qoridən gələn qatar. Bakı, 1999, 207 s.
105. Ordubadi M.S. Qanlı illər, Bakı, 1991, 144 s.
106. Orucəli H. Ədəbi qeydlər, Bakı, 1961, 128 s.
107. Pirəliyev V.H. F.Köçərli publisistikasında bədii ədəbiyyatdan istifadə üsulları // "Humanitar elmlər seriyası №1", ADPU, Bakı, 1998, s.194-197.
108. Pirəliyev V.H. F.Köçərli publisistikasının mövzu dairəsi və ideya istiqaməti // "Dil məsələlərinə dair tematik toplu №1", ADPU, Bakı, 1998, s. 87-91.
109. Pirəliyev V.H. F.Köçərlinin "Ana dili" məqaləsi: mübahisələr və müzakirələr // "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, BDU, Bakı, 1999, №4(22), s.108-110.
110. Pirəliyev V.H. F.Köçərli müəllimin cəmiyyətdə mövqeyi və şəxsiyyəti haqqında // "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, BDU, Bakı, 2000, №4 (29), s.95-97.
111. Pirəliyev V.H. F.Köçərli publisistikasında xalq maarifi məsələləri // "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, Bakı, 2001, №3, s.80-86.
112. Pirəliyev V.H. F.Köçərli publisistikasında milli

- intibah uğrunda mübarizə // "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, BDU, Bakı, 2001, №3-4, (32), s.72-78.
113. Pirəliyev V.H. F.Köçərli publisistikasında kəndli və mülkədar məsələsi // "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, BDU, Bakı, 2006, №3 (51), s. 157-159.
114. Pirəliyev V.H. F.Köçərli publisistikasında din və ruhani problemi // "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, BDU, 2006, № 4 (52) səh.157-160.
115. Rüstəmov T. Alovlarda bərkiyən qələm, Bakı, 1981, 207 s.
116. Sabir M.Ə. "Hophopnamə", 3 cildə, I c., Bakı, 1962, 329 s.
117. Sabir M.Ə. Məqalələr məcmuəsi, Az. SSR. EA nəşriyyatı Bakı, 1962, 264 s.
118. Salamzadə Q. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı, 1990, Azərənşr, 159 s.
119. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, 302 s.
120. Şərif Ə. Molla Nəsrəddin necə yarandı?, Bakı, 1986, 396 s.
121. Şərif Ə. Tapıntılar, Bakı, 1987, 408 s.
122. Şirvani S.Ə. Əsərləri, 3 cildə, I, II, III c., Bakı, 1967, 1969, 1974. 740 s., 650 s., 498 s.
123. Talıbzadə K. Abbas Səhhet, Bakı, 1986, 276 s.
124. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, 1966, 536 s.
125. Talıbzadə K. Ədəbi irs və varislər, Bakı, 1974, 317 s.
126. Talıbzadə K. Firidun bəy Köçərlinin Abdulla Şaiqə məktubları // "Azərbaycan" jurnalı, Bakı 1967, № 6, s. 165-176.

127. Talıbzadə K. Müqəddimə. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963, 341 s.
128. Vəlixanov H. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1983, 160 s.
129. Vəlixanov H. Süleyman Sani Axundov, Bakı, 1968, 171 s.
130. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi, Bakı, Elm, 1999, 443 s.
131. Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadi, Bakı, 1972, 42 s.
132. Vəzirov H. Əsərləri, Bakı, 1976, 173 s.
133. Zamanov A. Əməl dostları, Bakı, 1979, 317 s.
134. Zamanov A. Sabir və müasirləri, Bakı, Azərənşr, 1973, 282 s.
135. Zeynalov A. "Kəşkül"də bədii ədəbiyyat, Bakı, 1978, 148 s.
136. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1960, 476 s.
137. Aliyeva D. İz istorii Azerbaydjanskoqo- qruzinskix literaturnix svyazey, Baku, 1958, 174 str.
138. Koçarlinskiy F. Qazeta "Kaspiy", 1913- 1914 q.
139. Koçarlinskiy F. Pamyati A.O.Çernyayevskoqo // qazeta "Novoe obozreniye", 1895, 14 dekabrıya.
140. Koçarlinskiy F. Sredi musulman // qazeta "Zakavkazye", 1907, 19 oktyabrıya, № 216.
141. Movlaeva S.A. Propaqanda russkoy i azerbaydjanskoy kulğturi na stranitsax qazeti "Kaspiy" (1881-1917), Baku, 1983, 129 str.
142. "Konstitusiyə aktı", "Həyat" qəzeti, 17.11.1991.
143. Həsənli H. S. "Haqqa doğru", Bakı, 1988., səh. 311-314.

144. Polad Əli "Üç min ilin hikməti", Bakı, 2004, səh. 28.
145. Cəfərov C. Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, 1968, səh. 377. ✓
146. İbrahimov M. "Həyat və ədəbiyyat", Bakı, 1947, səh. 18.
147. Talıbzadə K. "Sənətkarın şəxsiyyəti", Bakı, 1978, səh. 158.
148. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik nazirliyinin arxivi. Firidun bəy Köçərli. Cinayət işi-№81/208 və 77/64,69

Korrektor: Zenfira Pirəliyeva
Dizayn: Ceyran
Texniki redaktor: Elçin Aslanov

Veydəddin Pirəliyev
/Vidadi Həsənoğlu/

Firidun bəy Köçərlinin
PUBLİSİSTİKASI

ADMU-nun mətbəəsində hazır diopozitivlərdən
çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 03.06.2011

Ş.ç.v 42

Tiraj: 250

Veydəddin PİRƏLİYEV

/Vidadi Həsənoğlu/

Fəlsəfə doktoru, pedaqoq, şair, publisist, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü Veydəddin Həsən oğlu PİRƏLİYEV (Vidadi Həsənoğlu) 07 noyabr 1955-ci ildə Şəki rayonunun Qozbulaq kəndində anadan olub.

Ömrünün iyirmi ilini Almanyanın Hamburg, Ukraynanın Kiyev və Polşanın Opela şəhərlərində yaşayıb.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsini bitirən V.H.PİRƏLİYEV 2007-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi alıb.

Uzun müddət Azərbaycanda nəşr olunan ictimai-siyasi qəzetlərdə və elmi jurnallarda çoxsaylı publisistik, elmi, bədii məqalələri və şeirləri dərc olunub.

Müxtəlif illərdə bir çox qəzetlərdə məsul katib, şöbə müdiri, baş redaktorun müavini və baş redaktor vəzifələrində çalışıb.

Hal hazırda publisistik, elmi və bədii yaradıcılığını davam etdirir. Ailəlidir. Bir oğul, bir qız atasıdır.